

О.М. ПРИХОДНЮК

СЛОВ'ЯНИ

НА ПОДІЛЛІ

/VI-VII ст. Н.Е./

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

О. М. ПРИХОДНЮК

СЛОВ'ЯНИ НА ПОДІЛЛІ

(VI—VII ст. н. е.)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

Пропонована увазі читачів книга присвячена висвітленню історії та культури слов'янських племен третьої чверті I тисячоліття н. е. В монографії підводяться підсумки багаторічних досліджень автора на Середньому Дністрі. Висвітлюються питання господарства, культури та племінної належності слов'янських племен Поділля.

Вперше на ранньосередньовічних слов'янських матеріалах проведено палеоекономічні моделювання (розрахунки), в основу яких покладено матеріали з поселення Городок, доповнені етнографічними паралелями. З'ясовується місце пам'яток VI—VII ст. на Поділлі серед слов'янських старожитностей.

Відповідальний редактор

доктор історичних наук, професор *В. Й. Довженок*

Рецензенти

кандидати історичних наук *І. С. Винокур, П. П. Толочко*

Редакція історії та археології

ВСТУП

Середина та третя чверть I тисячоліття н. е. в історії Європи були насичені подіями величезної ваги, пов'язаними з кризою рабовласницького ладу античного світу та подіями «великого переселення народів». Рабовласницька Римська імперія, яку роздирали внутрішні протиріччя, стала об'єктом нападів «варварських» племен. Спочатку, в II—III ст. н. е., це були готи, потім їх змінили гуни, а згодом — авари та слов'яни.

У 476 р. під ударами «варварів» впала Західна Римська імперія. Саме в цей період слов'янські племена вели запеклу боротьбу проти Східної Римської імперії — Візантії, прискорюючи перемогу більш прогресивних, феодальних відносин на Європейському континенті. В ході цієї боротьби слов'яни заселили береги Дунаю і обширні області Балканського півострова, створюючи на цих землях перші слов'янські напівдержавні об'єднання. Союзи слов'янських племен були носіями більш прогресивних соціально-економічних відносин, що й вирішило їх роль в загальноєвропейській історії. Події, пов'язані з утворенням в Панонії Аварського каганату, не змогли зупинити політичне і економічне зростання слов'янства. В третій чверті I тисячоліття слов'яни населяли територію майже усюї Центральної і Східної Європи по Віслі, Дністру і Дніпру аж до Північного Причорномор'я.

Якщо в попередній період в писемних джерелах слов'яни згадуються дуже рідко, то з кінця V і до VIII ст. слов'яни постійно привертають увагу ранньосередньовічних авторів, праці яких, незважаючи на тенденційність, є цінним джерелом до вивчення історії слов'янства цього періоду. Прокопій [169] *, Агафій [9], Маврікій [139], Феофілакт Сімокатта [237], Йордан [104], Іоанн Ефеський [158] та ін. неодноразово згадують про події політичної історії антів, про їх боротьбу в IV ст. з готами, а в VI—VII ст. з Візантією і аварами.

Але писемні джерела надто уривчасті, і лише на їх основі неможливо відтворити повну картину життя східного слов'янства напередодні утворення Київської Русі. Тому для з'ясування багатьох питань першорядного значення набувають археологічні матеріали, що стали відомі

---

* У квадратних дужках посилання на список літератури, поданий в кінці книги.

з кінця минулого століття. Йдеться про слов'янські пам'ятки третьої чверті I тисячоліття н. е., відкриті С. С. Гамченком на Волині *. В 1896 р. за дорученням Археологічної комісії він провів обстеження верхів'я р. Случ, де виявив близько 500 пам'яток. 32 кургани було розкопано, в 15 з яких виявлено трупоспалення з грубим ліпним посудом [75, с. 360—384].

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, в 1919—1923 рр., С. С. Гамченко продовжив археологічне вивчення Волині і в околицях м. Житомира, по берегах Тетерева та його притоках Кам'янці, Гуйві, Гнилоп'яті, Бобровці, виявив ще близько 50 місцезнаходжень з такою керамікою, а в селах Корчак, Катеринівка, Перлівка та в інших місцях розкопав близько 20 підкурганних та безкурганних трупоспалень [76], що за типологією керамічного матеріалу та поховального обряду становили стійку групу пам'яток, які згодом дістали назву «корчацьких» або «житомирських» **.

Незважаючи на те, що виявлені старожитності були виділені в окрему типологічну групу, їх хронологічне місце в шкалі археологічних культур та етнічна належність лишалися невизначеними. Це зробив значно пізніше, напередодні другої світової війни, І. Борковський після відкриття трупоспалень з подібним ліпним посудом в околицях м. Праги [258, с. 97—108; 259].

Пам'ятки з грубою ліпною керамікою довгий час не привертали уваги дослідників. Нікому не спадало на думку, що розвинену черняхівську культуру на території України могли змінити непоказні пам'ятки корчацького типу. Щоб заповнити хронологічну прогалину третьої чверті I тисячоліття н. е., з'явилися спроби занизити датування роменської культури та зависити час існування черняхівських пам'яток. О. О. Спіцин ще в 1928 р. з слов'янами цього часу пов'язував скарби VI—VII ст. н. е. з багатим начинням, які було виявлено на території України [213]. Однак неясним лишалось, з якими поселеннями і могильниками слід пов'язувати ці знахідки.

Лише після Великої Вітчизняної війни розпочалися планомірні польові роботи по вивченню слов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е. На території України виявлено близько 500 ранньосередньовічних пам'яток, серед яких переважають поселення. На багатьох з них проводилися стаціонарні археологічні дослідження. Зокрема, велику роботу провели І. П. Русанова, В. К. Гончаров, Ю. В. Кухаренко та ін. на Волині. В околицях с. Корчак, населеного пункту, що дав

* Ліпну ранньосередньовічну кераміку й раніше виявляли археологи. Зокрема, її виявив О. О. Бобринський у 80-х роках минулого століття при археологічних роботах біля м. Сміли в Середньому Подніпров'ї [51, с. 122—129]. Однак тоді автор не зумів виділити її серед кераміки епохи бронзи. Правильно проінтерпретовано знахідки із Сміли лише в наш час [252, с. 145—147].

** Пізнішими дослідженнями з'ясовано, що в селах Корчак, Катеринівка, Перлівка і Тетерівка в кількох випадках на місцях, визначених С. С. Гамченком як безкурганні могильники з трупоспаленнями в кам'яних ящиках, були поселення з заглибленими житлами та печами-кам'янками [189, с. 93].

назву корчацьким пам'яткам, повністю розкопано три селища, а чотири досліджено частково [185, с. 39—50; 186, с. 51]. Стационарні розкопки проводилися також на поселеннях поблизу сіл Тетерівка [239, с. 30—35], Райки [83, с. 283—315], Гульськ [189, с. 95], на безкурганних могильниках в селах Тетерівка [239, с. 30—35], Хорськ [117, с. 117], курганних могильниках в селах Селець [119, с. 316—319], Клементовичі [118, с. 29] та в інших місцях. Слід відзначити також зусилля В. П. Петрова по систематизації та публікації ранньосередньовічних матеріалів, здобутих С. С. Гамченком [155, с. 16—38].

Багато ранньосередньовічних пам'яток відкрито в Поліссі по правих притоках р. Прип'ять. Відомі поселення, поблизу яких знаходяться городища. Два з них — біля с. Хотомель на Горині і поблизу с. Бабка на Стирі — досліджував Ю. В. Кухаренко [118; 117].

У повоєнні роки за ініціативою П. П. Єфіменка було організовано експедицію «Великий Київ», яка займалася археологічним вивченням Середнього Подніпров'я. Завдяки роботам цієї експедиції та дослідженням в зв'язку з будівництвом водосховищ на Дніпрі на вказаній території стали відомі ранньосередньовічні поселення слов'ян. Одним з перших стационарні розкопки слов'янських поселень третьої чверті I тисячоліття н. е. провів В. Й. Довженок поблизу с. Сахнівка на Росі [94, с. 102—103]. Згодом ще одне поселення в околицях Сахнівки розкопував Ю. В. Кухаренко [120, с. 243—250]. В археологічному сезоні 1972 р. автор продовжив дослідження на поселенні між горами Дівичею і Дегтярною, де в 1949 р. розкопки проводив В. Й. Довженок. Було виявлено ще чотири житла і кілька споруд господарського призначення [97]. Г. Т. Ковпаненко поблизу с. Хрещатик у пониззі Росі виявила кілька слов'янських об'єктів [160, с. 108]. Майже повністю розкопане Г. Г. Мезенцевою поселення в околицях м. Канева, нижні шари якого відносяться до VII ст. н. е. [136].

До слов'янських пам'яток, очевидно, слід зарахувати верхні шари Пастирського городища, яке вперше обстежив на початку нашого століття В. В. Хвойка. Наприкінці 40-х і в 50-х роках на Пастирському городищі досліджено залишки кількох напівземлянок, в заповненні яких була ліпна слов'янська кераміка та кружальний посуд пастирського типу. На площі городища знайдено велику кількість прикрас з кольорових та благородних металів. Очевидно, це городище є залишками адміністративного, ремісничого та торговельного центру.

В зв'язку з роботами в зоні затоплення Кременчуцької ГЕС групу ранньосередньовічних пам'яток виявлено в Потяминні. В околицях с. Пеньківка Д. Т. Березовець вивчив залишки чотирьох поселень другої половини I тисячоліття н. е. [42, с. 145—192], а поблизу с. Велика Андрусівка — чотири безкурганних могильники з трупоспаленнями [40, 58—71]. Селище пеньківського типу досліджувалося В. П. Петровим в с. Стецівка на Тясмині [156, с. 209—233].

В районі Надпоріжжя групу слов'янських пам'яток з грубою ліпною керамікою виявив О. В. Бодяньський [42, с. 194—199]. Одне з них,

біля балки Яцева, розкопувала А. Т. Сміленко [57, с. 251—282]. Вона ж протягом останніх років досліджувала гончарний центр біля с. Любимівка (балка Канцерка) Дніпропетровської області [203, с. 223—227].

Систематичні роботи по вивченню слов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е. проводяться В. Д. Бараном і В. В. Ауліхом у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. Тут виявлено близько 70 пам'яток. Три поселення в околицях с. Ріпнева [101, с. 40—45; 32, с. 351—365; 25, с. 366—369; 34, с. 319—370], два в околицях с. Бовшева [31, с. 143—155] та по одному поблизу сіл Дем'янова [31, с. 161—166] та Незвиська [205, с. 222—238] підлягали стаціонарним розкопкам. В Західному Побужжі відоме городище третьої чверті I тисячоліття н. е. в с. Зимне, площа якого досліджена майже повністю [24]. В. В. Ауліх виявив укріплення, виробничі споруди та багато цінного інвентаря.

Одним з районів, де ранньосередньовічні пам'ятки вивчені досить добре, є Південне Побужжя. Протягом останнього двадцятиліття систематичні роботи по їх дослідженню проводить П. І. Хавлюк. На поселеннях в селах Семенки, Самчинці, Кисляк, Скибинці (о-в Митківський) [243, с. 321—350; 241, с. 187—194] проводилися стаціонарні археологічні розкопки. Розкопувалися й інші селища в середній течії Південного Бугу, однак результати цих робіт поки що не опубліковані. Унікальною пам'яткою VI—VII ст. на Південному Бугу є Гайворонський металургійний осередок, досліджений В. І. Бідзілею на всій його площі [49, с. 123—144].

Вивченням слов'янських пам'яток на Закарпатті займається С. І. Пеняк. Стаціонарно досліджувалися селища та кургани в селах Червене-ве, Зняцеве та безкурганний могильник в м. Ужгороді [44, с. 438—439; 151; 152, с. 7, 8, 10]. За останні роки кілька десятків слов'янських поселень третьої чверті I тисячоліття н. е. стало відомо на Прикарпатті, в районах, що безпосередньо прилягають до відрогів Карпатських гір. На селищах в Глибокій та Волосіві Л. В. Вакуленко провела стаціонарні археологічні розкопки.

Довгий час старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е. не були відомі на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Це викликало деяке здивування. Адже саме в лісостеповій смузі лівобережжя Дніпра знайдено найбільше скарбів цінних речей VI—VIII ст. Серед них такі відомі скарби, як Колосковський, Новий Сурджанський, Нижньосиризоватоський та ін. Лише в останні роки В. А. Ільїнська провела розвідки ранньосередньовічних поселень по берегах рік Сейм, Сула, Псел і Ворскла [103, с. 55—61]. На деяких поселеннях проведено невеликі розкопки [198, с. 87—92; 215, с. 229—233].

У верхів'ях Десни Л. В. Артишевська досліджувала курганний могильник з трупоспаленнями біля с. Квентунь [18, с. 85—96], А. А. Падін — безкурганний могильник та поселення поблизу с. Усох [146], П. М. Третьяков — поселення Смолян [230, с. 259—260] та ін. На

Смоленщині розкопки безкурганного могильника з трупоспаленнями біля с. Акатове проводив Е. А. Шмідт [251, с. 56—67]. Пам'ятки VI—VII ст. в цих районах вивчалися й в інших місцях. У верхів'ях Дніпра відома інша категорія цікавих пам'яток — городищ-сховищ VI—VII ст. з дуже бідним культурним шаром [229].

Протягом багатьох років над пам'ятками нижньої течії Дністра дуже плідно працює молдавська група археологів. У цьому районі виявлено близько 120 ранньосередньовічних слов'янських поселень, 18 з яких підлягали стаціонарним дослідженням. Це селища Лопатна, Бранешти I, Старі Малаешти, Калфа, Хуча, Одая, Ханська II, Реча, Селиште I та ін. [183, с. 59—119].

Систематичні роботи по вивченню слов'янських старожитностей проводяться в європейських країнах. У післявоєнні роки пам'ятки, що передували утворенню Давньочеської та Великоморавської держав, виявлялися на всій території Чехословаччини. Вони представлені відкритими поселеннями, курганными та безкурганными могильниками з трупоспаленнями і невеликими городищами. Особливо відомий комплекс старожитностей, що складався з поселення та могильника з безкурганными та курганными трупоспаленнями, розкопаний І. Поуліком біля Пшитлук в Південній Моравії [273, с. 241—242]. Слов'яни на території Чехословаччини мали контакти з Аварським каганатом, що відбилосся в археологічних пам'ятках. В Девінській Новій Всі біля Братіслави Я. Айснер розкопав слов'яно-аварський могильник з керамікою празького типу [261].

Слов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Польщі відомі переважно за розкопками в південній частині країни, де досліджувалися неукріплені поселення та безкурганні могильники з трупоспаленнями в Пщеві, Брушеві, Злоті, Медзигорові, укріплені городища поблизу Шеліг, Бонікове, Біскупина, Пшитока та в інших місцях [257, с. 81—82; 267; 263; 276, с. 68—92]. В останній час вийшла монографія, присвячена розкопкам слов'янського могильника в Новій Гуті, який датується VI—IX ст. [268].

Слов'янські старожитності виявлено й на території НДР. Протягом багатьох років ведуться широкі дослідження слов'янських старожитностей на території Румунії, де досліджено кілька десятків поселень та могильників. Найбільш відомими з них є селище в Сучаві [137] та могильник в Сарата-Монтеору [269, с. 289—291] (до речі, це найбільший з досліджених слов'янських могильників VI—VII ст. н. е.). Слов'яни VI—VII ст. заселяли лівобережжя Дунаю, про що свідчать матеріали розкопок Ж. Н. Вижарової в Попині на території Болгарії [73].

Серед перелічених ареалів поширення слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. територія Середнього Подністров'я займає центральне географічне положення. Крім того, за писемними джерелами, Дністер був рубезем між східними і західними слов'янами. В зв'язку з цим на вказаній території проводилися досить широкі польові

роботи. Однак слов'янські старожитності VI—VII ст. тут майже не були відомі*.

Дослідники неодноразово звертали на це увагу. Так, М. І. Артамонов у 1955 р. писав: «Археологічно, за строго датованими пам'ятками, слов'яни відомі тепер на Середньому Дністрі не раніше VIII—IX ст. Слід сподіватися, що наступні дослідження приведуть до відкриття й більш ранньої культури слов'ян в Подністров'ї. В усякому разі, пошуки таких пам'яток в даний момент є одним з найважливіших завдань радянської археології» [15, с. 117]. Це саме відзначав І. І. Ляпушкін: «Окремі райони південного заходу в цьому відношенні залишаються все ще незайманими. Такими районами є ділянки між Дністром і Південним Бугом (головним чинном, ліві притоки Дністра — Збруч, Смотрич, Студениця, Лядова, Мурафа та ін.)» [131, с. 52].

Лише в останні роки становище змінилося. В 1966 р. археологічний загін Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом автора розпочав дослідження слов'янського поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу м. Городка Хмельницької області [162, с. 128—129]. У 1967 р. роботу на поселенні продовжувала експедиція Кам'янець-Подільського педінституту [68, с. 234—235], а в 1968 р. — Інституту археології АН УРСР і Кам'янець-Подільського педінституту [70, с. 332—334]. За три археологічних сезони площа селища досліджена повністю. Виявлено 27 жител, культовий майданчик та кілька десятків господарських споруд. У 1968—1971 рр. цими ж силами розкопувалися поселення в селах Устя і Бакота [164, с. 133; 72, с. 218—222; 71, с. 284—285]. В Усті досліджено залишки семи напівземлянок, а в Бакоті — чотири житла та кілька господарських споруд.

Стационарні дослідження на поселенні Зелений Гай в 1966—1967 рр. проводив В. Д. Баран [31, с. 170—185]. С. П. Пачкова при дослідженні поселення рубежу нашої ери біля с. Горошева в 1970—1972 рр. виявила кілька слов'янських напівземлянок [150, с. 335—336].

Крім того, розвідкові розкопки в Середньому Подністров'ї проводили Б. О. Тимошук, І. С. Винокур та автор цієї книжки на поселеннях в селах Студениця, Купин, Пригородок, Перебиківці, Сокіл, Наддністр'янка та ін. Досліджувалися також поховання в селах Чепони і Корнешти [216, с. 71—79].

У 1968—1969 рр. в районі затоплення Могилів-Подільської ГЕС розвідкові роботи вела Середньодністровська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова (в роботі її брав участь автор). Розвідкою по обох берегах Дністра на ділянці довжиною близько 250 км від с. Козлів до с. Устя виявлено близько 40 слов'ян-

---

* Слід зазначити, що вперше слов'янські об'єкти VI—VII ст. н. е. на середньому Дністрі були виявлені в 1946—1948 рр. Але, очевидно, через те, що метою досліджень на багатощаровому поселенні в Луці-Врублівській було вивчення трипільського та черняхівського культурних шарів, ранньосередньовічні об'єкти не привернули до себе належної уваги. Перша публікація ранньосередньовічних матеріалів з Луки-Врублівської з'явилася лише в 1971 р. [223, с. 7—12].

ських поселень другої половини I тисячоліття н. е. [96, с. 77—80; 92, с. 372—376]. Всього на Середньому Дністрі відомо понад 70 ранньосередньовічних пам'яток.

Зважаючи на те, що Середнє Подністров'я входить до складу Поділля, яке як єдиний етнокультурний і адміністративний район з центром в Бакоті сформувалося в давньоруський час [36, с. 1], темою дослідження є історико-культурна характеристика слов'янського населення Поділля VI—VII ст.* У праці розглядаються слов'янські пам'ятки VI—VII ст. н. е. з території Середнього Подністров'я; висвітлюються на основі археологічного матеріалу основні риси культури, господарства та соціальних відносин в слов'янському суспільстві; з'ясовується місце слов'янських пам'яток Поділля серед старожитностей I тисячоліття н. е. та їх відношення до літописних племен.

---

* Поділля займає південну частину Волино-Подільської височини. Воно включає в себе сучасну Вінницьку область, південну частину Хмельницької області між ріками Дністер і Случ, Придністровські райони Чернівецької області та східну частину Тернопільської області по р. Серет. Протяжність цієї території із сходу на захід близько 300 км, з півночі на південь — близько 150 км.

МОРФОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРИ

На території Поділля відомо 114 слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. Серед них переважають поселення. На селищах в Городку, Усті, Бакоті, Зеленому Гаї, Семенках, Самчинцях, Кисляку, Скибинцях та в інших місцях проводилися стаціонарні археологічні дослідження. Крім того, досліджено металургійний центр в Гайвороні та п'ять поховань. Здобуті польовими дослідженнями матеріали є важливим джерелом до вивчення культури слов'ян Поділля напередодні утворення Київської Русі.

ТОПОГРАФІЯ, РОЗМІРИ ТА СТРАТИГРАФІЯ ПОСЕЛЕНЬ

Картографування ранньосередньовічних пам'яток з території Поділля показує, що найбільше їх виявлено по берегах Дністра, Південного Бугу, а також Смотрича — лівої притоки Дністра (рис. 1). Розташування більшості відомих селищ в басейнах великих рік не є доказом того, що в ранньосередньовічний час населення надавало їм перевагу перед невеликими водоймами. Пояснюється це кращою вивченістю берегів Дністра і Південного Бугу, де неодноразово працювали археологічні експедиції. Розвідковими роботами встановлено, що слов'янське населення жило й по берегах невеликих річок, струмків та озер. Без сумніву, з часом кількість відомих слов'янських селищ збільшуватиметься.

Для селищ Поділля VI—VII ст. характерне розташування на перших терасах водоймищ, на чорноземних ґрунтах та луках. Часто поблизу місць розташування селищ знаходилася джерельна вода та заболочені заплави річок.

Поселення рідко розташовані у відкритих, легко доступних місцях. Частіше вони з усіх сторін обмежені природними захисними рубежами — водоймами, струмками, болотами, скелями. Так, поселення біля Городка зі сходу омивається водами Смотрича, з півдня — безіменним струмком з заболоченим руслом, із заходу та півночі воно прикривається високими пагорбками, які тепер вкриті лісом (рис. 2). Селище поблизу с. Бакоти обмежувалося з усіх сторін глибокими ярами та водами Дністра.

Топографічні умови розташування слов'янських селищ Поділля близькі до описаних ранньосередньовічними авторами. «Місцевості, зайняті слов'яни і антами,— зазначає Маврікій,— розташовані вздовж річок. ...Біля них знаходяться ліси, болота або ж хащі очерету» [139, с. 256]. Йордан пише: «Замість міст у них болота та ліси» [104, с. 72].

Роботами на Поділлі визначено розміри ранньосередньовічних селищ і проведено стратиграфічні спостереження. Встановлено, що поселення були невеликими, в середньому площею 1,5 га. На такій ділянці могло розміститися не більше 20—30 жител з підсобними спорудами. Однак така кількість домівок не завжди функціонувала одночасно. Зокрема, в Городку із 27 досліджених напівземлянок лише 12 існували одночасно до моменту загибелі селища від вогню. До споруд, що згоріли, відносяться напівземлянки № 1, 2, 6, 10, 11, 12, 15, 20, 22, 25, 26, 27. Вони відрізняються золистим заповненням, серед якого зустрічаються обгорілі плахи, та більшою кількістю знахідок. Серед кераміки переважають пізні форми з добре відігнутими вінцями. Решта жител була залишена ще в давнину. Інколи їх засипали глиною (житла № 23, 24), часом використовували як зольні ями (житло № 3).

Переважна більшість будівель стояла на рівних ділянках, окремі — споруджено на краю невеликих підвищень, через що один з боків таких жител більш заглиблений. Споруди розташовувалися групами або не дуже чіткими рядками. Наприклад, в Городку вони концентрувалися трьома групами, а житло № 14 з підсобними спорудами розміщувалося відособлено — за 40 м на південь від основного ядра поселення (рис. 3). В Усті будови стояли двома рядами вздовж берега (рис. 4). Наявність системи у розташуванні будівель в Усті дає підстави вважати, що деякі слов'янські селища мали вуличне планування.

Більшість споруд залягала на незначній глибині. Після зняття орного шару на глибині 25—30 см виступали верхні частини заглиблених будов.

Культурний шар на поселеннях незначний, на більшості він практично відсутній. Між спорудами зустрічаються лише поодинокі знахідки. Це простежено при розкопках на поселеннях біля Городка, Устя, Бакоти, Купина, Студениці, Пригородка та в інших місцях. Під час розвідки на Дністрі, береги якого оголені, в берегових зсувах спостерігаються виходи напівземлянок, але в переважній більшості культурного шару між ними не було. Лише в окремих випадках на незначних відрізках урвищ читався малонасичений культурний шар. Культурні залишки переважно концентрувалися в заповненнях жител, господарських приміщень та поблизу від них. Певно, це пояснюється недовготривалістю поселень, невеликою кількістю функціонуючих господарств та нечисленністю жителів селищ.

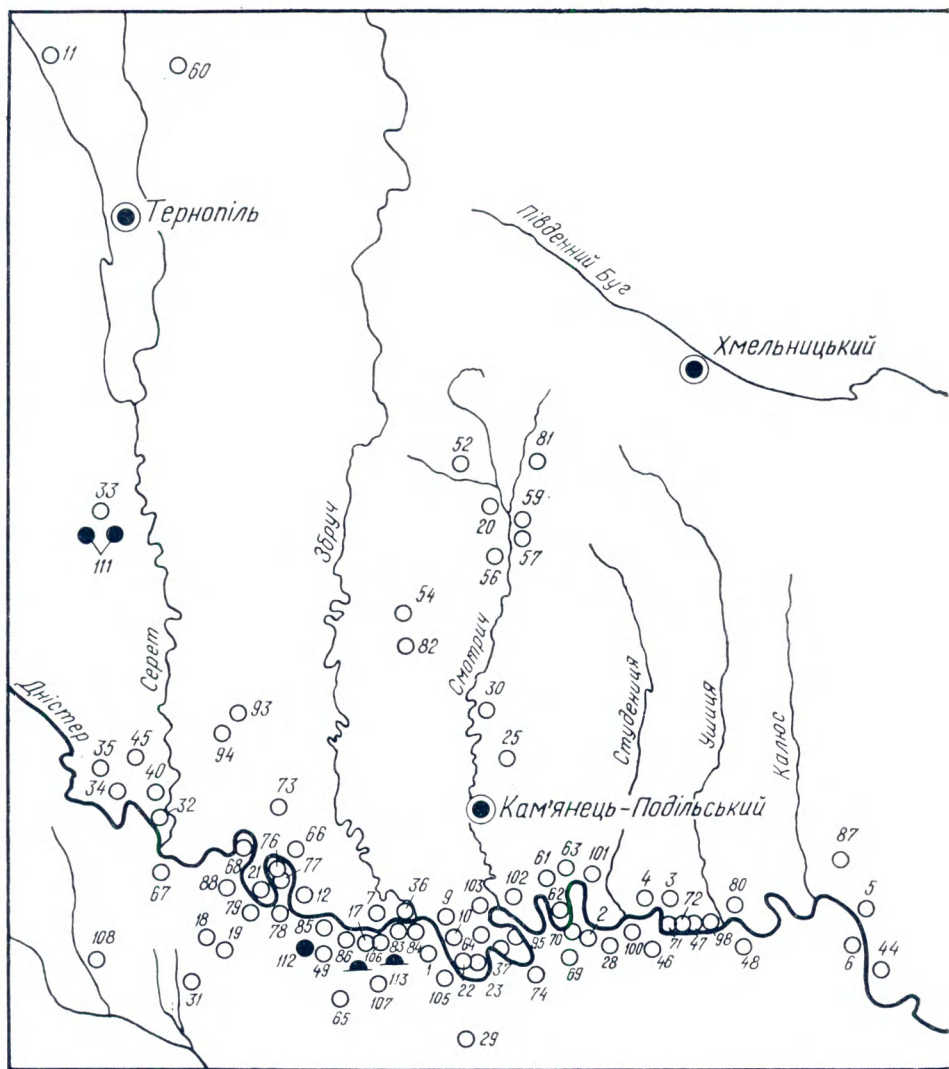
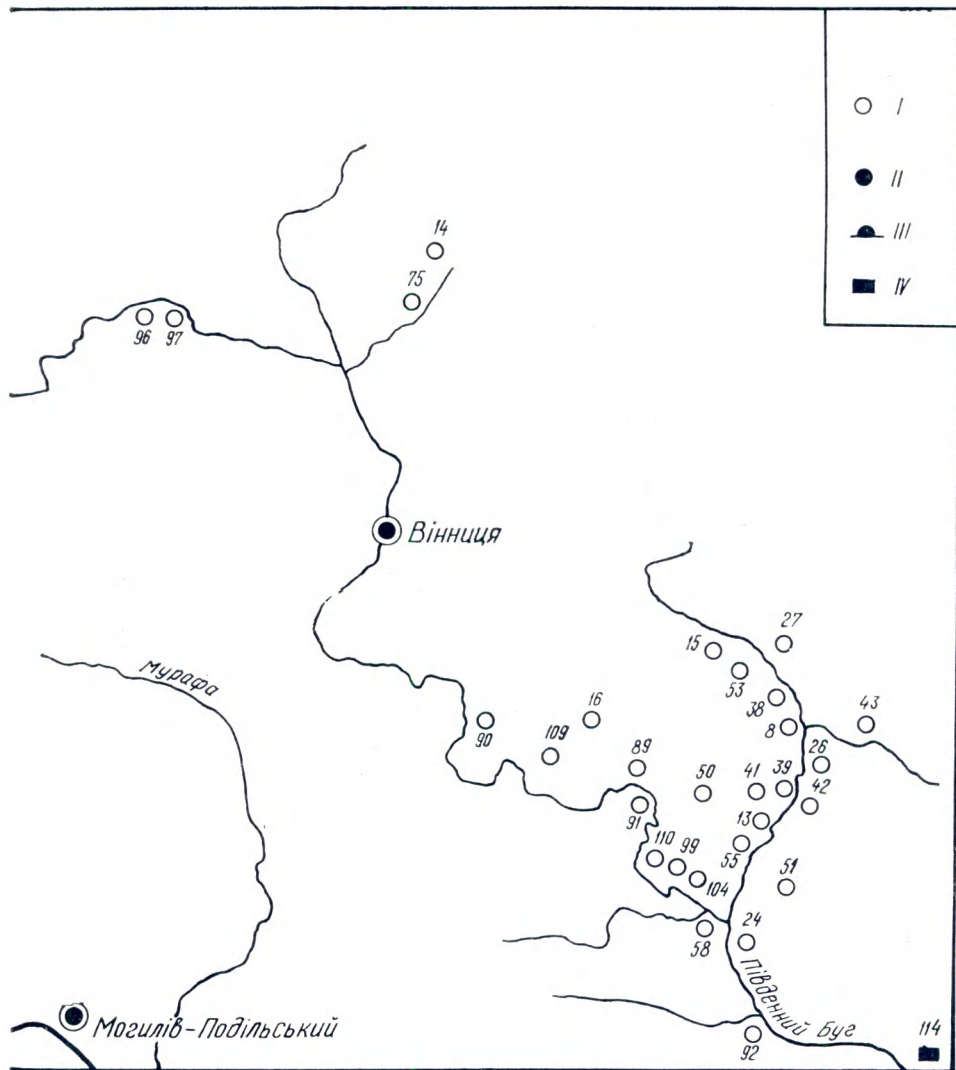

Рис. 1. Схема розташування слов'янських пам'яток VI—VII ст. на Поділлі.
 I — поселення; II — безурнові поховання; III — кургани; IV — мегалітургійний центр. (Номери на

карті відповідають номерам у розділі «Огляд ранньосередньовічних пам'яток Поділля»).

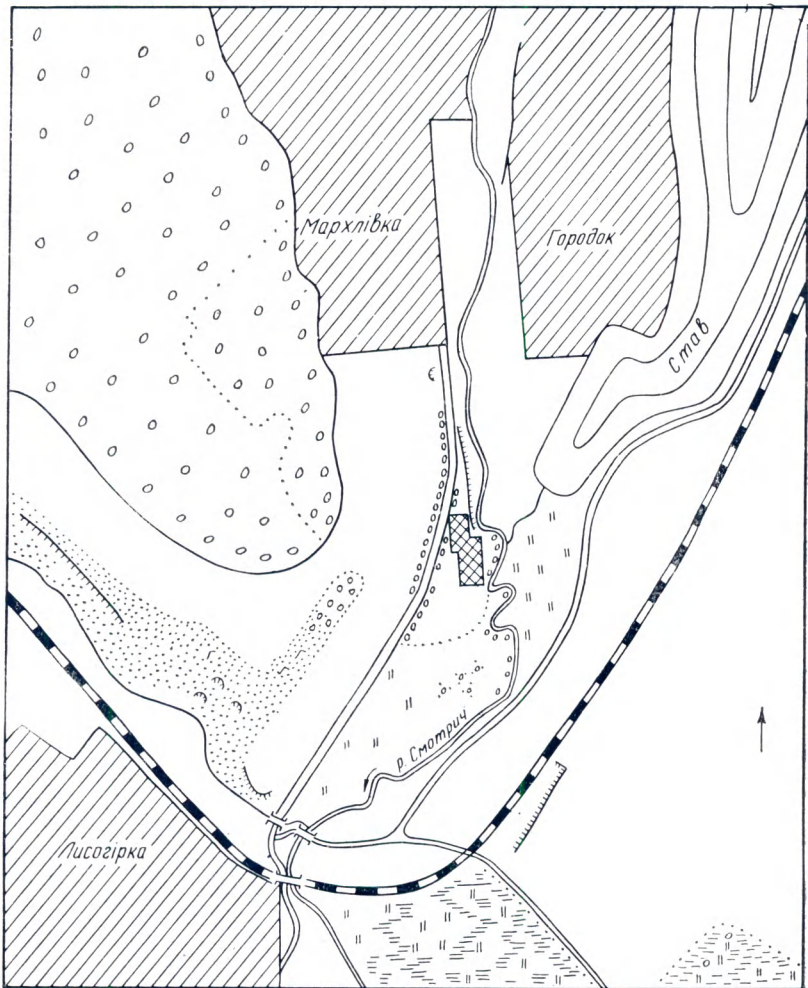

Рис. 2. План місцевості навколо Городоцького поселення (досліджена площа заштрихована ромбами).

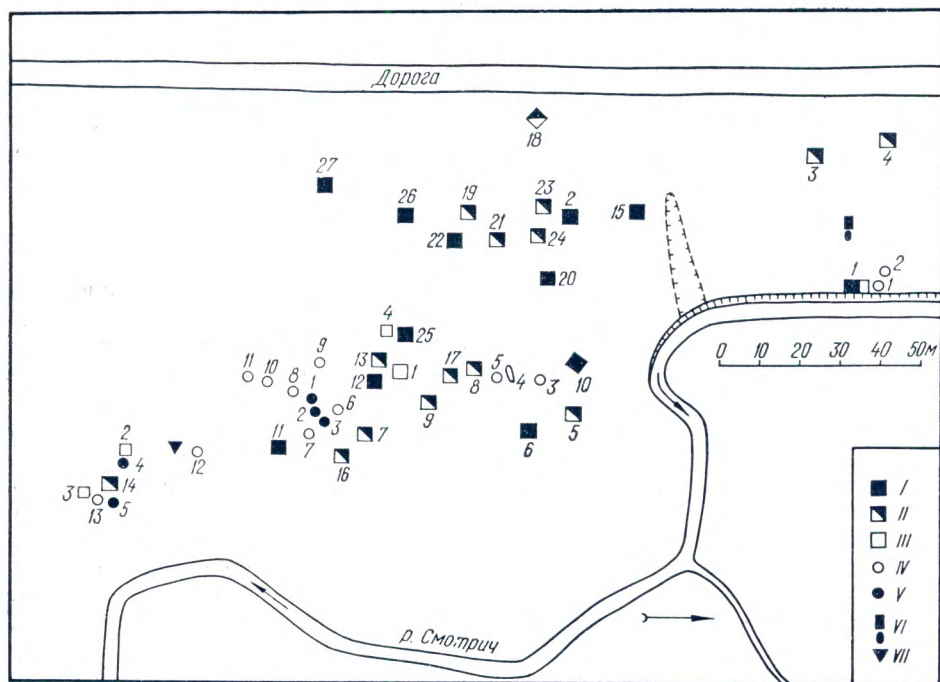

Рис. 3. План Городоцького поселення.

I — житла, що загинули під час пожежі; II — житла, залишені в давнину; III — господарські будівлі; IV — господарські ями; V — вогнища; VI — культовий майданчик; VII — розвал каміння.

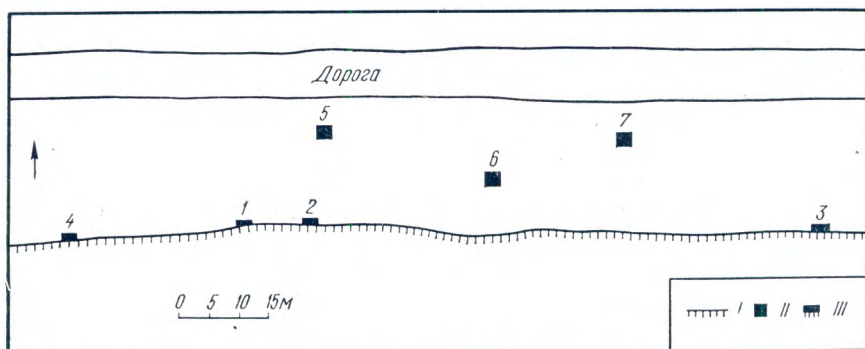

Рис. 4. План поселення в с. Устя І.

I — лінія обриву; II — житла; III — частково зруйновані житла.

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО

Важко знайти інший археологічний об'єкт, який так повно відтворював би умови життя людини, як житло: воно є показником побуту, господарської діяльності та соціальних відносин. Тому зрозуміло, наскільки важливим є вивчення житлобудування у східних слов'ян періоду, що передував утворенню у них державності.

Згадки про слов'янські житла залишили ранньосередньовічні автори. Так, у «Стратегіконі» Маврікія повідомляється, що слов'яни в своїх оселях «влаштували багато виходів» [139, с. 254]. «Зиму слов'яни проводять в підземних оселях»,— зазначає Перський географ [79, с. 266]. Найповніший опис слов'янського житла знаходимо у Ibn-Ruste: «Кожен із них викопує собі в землі вид погребя, який покриває дерев'яним гостроверхим дахом... і на цей дах накладає землі. В такі погриби переселяються з усім сімейством, і, взявши трохи дров та каміння, розпикають останнє на вогні дочервона. Коли ж каміння розжариться до найвищої міри, поливають його водою, від чого поширюється пар, який нагріває житло до того, що знімають уже одержу. В такому житлі залишаються до самої весни» [102, с. 121].

Із цих розрізнених повідомлень можна зробити висновок, що житла у слов'ян були заглиблені в ґрунт. Проте неможливо в деталях вивчити слов'янське житлобудування, базуючись лише на писемних джерелах, оскільки останні не позбавлені поверховості, а інколи й неточностей. Так, археологічний матеріал не підтвердив повідомлення Маврікія, що слов'яни в своїх житлах робили багато виходів [129, с. 3—13]. Тому до повідомлень стародавніх авторів слід ставитися критично, перевіряючи їх на конкретному археологічному матеріалі.

Нині здобуто великий археологічний матеріал, який ілюструє характер слов'янського житлового будівництва. Зокрема, лише на Поділлі розкопано близько 100 жител третьої чверті I тисячоліття н. е.: на селищі в Городку — 27, Самчинцях — 14, Семенках — 12, Зеленому Гаї — 8, Усті — 7, Бакоті — 3. Слов'янські напівземлянки досліджувалися також в селах Скибинці, Купин, Пригородок, Студениця, Сокіл, Горошева, Перебиківці та в інших місцях.

Усі ці споруди були прямокутними або майже квадратними, однокамерними, із заглибленою основою, площею від 9 до 23 м². Їх долівка заглиблена в ґрунт на 0,6—1,1 м від сучасної поверхні. Винятком є лише житло № 17 з Городка, житла з Купина (ур. Берести) і Студениці, заглиблені на 1,2—1,5 м.

В усіх напівземлянках борти заглиблення вертикальні, викопані під прямим кутом до підлоги. Долівка здебільшого ретельно знівельована, вирівняна і добре утрамбована. Лише в житлах № 14, 16 з Городка, № 2 з Бакоти та в напівземлянці з Пригородка підлога була похилою. У напівземлянках № 1 та 2 на Городоцькому поселенні дно підмащене глиною.

При дослідженні жител № 1, 2, 8, 13, 14 на Городоцькому поселенні, напівземлянок з Пригородка та Сокола виявлено входи у вигляді прямиків — прямокутних заглиблень шириною 0,8—1 м, які виступали на 0,3—0,6 м за межі споруд. Прямки викопувалися до рівня долівки або мали одну-дві сходинки, інколи викладені плоским камінням і грубими ліпними черепками. Вхід робився в стінці, протилежній печі, переважно на одній лінії з нею. В такому розташуванні входу щодо печі деякі дослідники вбачають появу ознак внутрішнього планування слов'янського житла [170, с. 105—107].

Майже в кожному з досліджених на Поділлі жител є печі-кам'янки. Лише в напівземлянках № 19 і 26 з Городка, № 6 і 7 з Устя (табл. XII, 8; XV, 1; XX, 1, 6) та № 1 із Зеленого Гаю [31, с. 171] опалювальними спорудами були глинобитні або викладені з невеликих каменів вогнища. Печі, як правило, стояли в одному з кутів, інколи — в центрі. Їх основа розташована на рівні долівки або на материковому останці висотою 0,1—0,2 м (житла № 2, 4, 5, 11, 20 з Городка). Переважно вони квадратної чи прямокутної форми, розмірами від 0,7×1,0 м до 1,6×1,6 м. Овальні печі простежено тільки в напівземлянках № 12 і 16 із Городка. Черені плоскі або лінзовидні у вертикальному перерізі, в окремі з них було вмащено трипільські черепки (житла № 4 і 25 із Городка). В напівземлянці № 3 з цього ж поселення черенем служила лінзовидно вирізана материкова глина без слідів підмащування.

Стінки печей споруджувалися з необробленого каміння. Великі камені клялися в основу, дрібні — у верхню частину. Інколи дрібне каміння було й в основі печі. Майже в усіх печах простежено челюсті завширшки 0,3—0,4 м. В напівземлянках № 22 і 27 із Городка, № 8 із Семенок [243, с. 326, рис. 7, 2] і № 14 із Самчинець [243, с. 346, рис. 22] частково збереглися куполовидні перекриття із дрібного каміння. Висота печей 0,6—0,7 м, нижня частина склепіння починалася на висоті 0,4 м від рівня череня.

Чітких слідів зв'язуючого розчину між камінням, що входило в конструкцію побутових печей, в жодному випадку не простежено. Найімовірніше, що вони будувалися без застосування розчинів. Оскільки перекриття печей-кам'янок у цілком збереженому стані поки що невідомі, важко визначити, чи були в них отвори для диму. Зрештою, їх могло і не бути: дим легко проходив через численні щілини між каменями та челюсті печі.

Конструктивно виділяється піч із напівземлянки № 6 на Городоцькому поселенні. Вона складалася з двох камер. Одна з них (топка) перекривалася уламком жорнового каменя, на який було насипано дрібне каміння, і відгороджувалася від другої ще одним вертикально поставленим жорном (табл. IV, 10). На жаль, ніяких конкретних даних про призначення печі (крім опалювальних функцій) при розкопках не одержано. Очевидно, вона пов'язана з виробництвом, сліди якого не збереглися. Печі подібної двокамерної конструкції на інших ранньосередньовічних поселеннях поки що невідомі. Лише на селищах поблизу

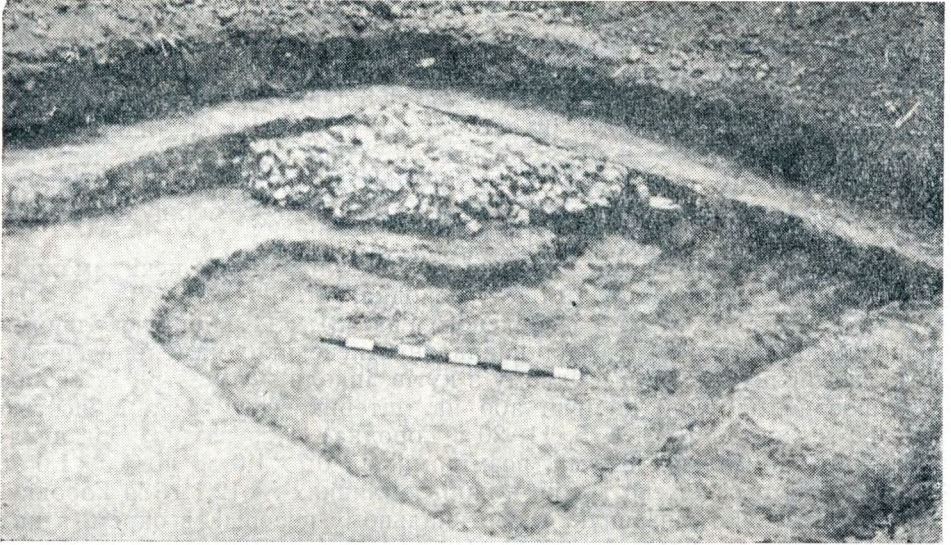

Рис. 5. Залишки житла № 5 з Городка (вид з південного заходу).

с. Райки [83, с. 302], на Волині та Джеджові Лозя [73, с. 25, рис. 12, 2] в Болгарії розчищено печі-кам'янки, перекриття яких зроблено із плоских кам'яних плит.

Печі-кам'янки в ранньосередньовічний час набули широкого поширення на Волині [185, с. 44, рис. 6], в Середньому Подніпров'ї [136, с. 24; 42, с. 149, рис. 2], на Верхньому [205, с. 224] і Нижньому Дністрі [171, с. 123—128] і в багатьох інших місцях Східної і Центральної Європи.

У слов'янських житлах Поділля інколи разом з печами зустрічаються й відкриті глинобитні вогнища. Їх виявлено в напівземлянках № 1, 7, 13, 14, 17, 21, 25 із Городка, № 4 з Бакоти та в житлі з Купина (ур. Кулан). В окремих випадках вогонь розкладався безпосередньо на земляній долівці. Земля в цих місцях сильно перепалена. Найімовірніше, додаткові вогнища розкладалися тоді, коли виникала необхідність підігріти щось у великій посудині, яка не вмщувалася в малогабаритній печі. Однак не виключено, що потреба в них викликала й якимись іншими причинами.

Відкриті вогнища разом з печами зустрічаються в слов'янських житлах Лівобережної України [131, с. 84].

В слов'янських напівземлянках зустрічаються припічні та господарські ями. Перші викопувалися в земляній долівці біля челюстей чи стінки печей, другі — в одному з кутів або в центрі приміщення. На Поділлі припічні та господарські ями виявлено в житлах № 12, 19, 20, 21, 22, 25, 26 на Городоцькому поселенні і в житлі № 4 з Бакоти. Переважна

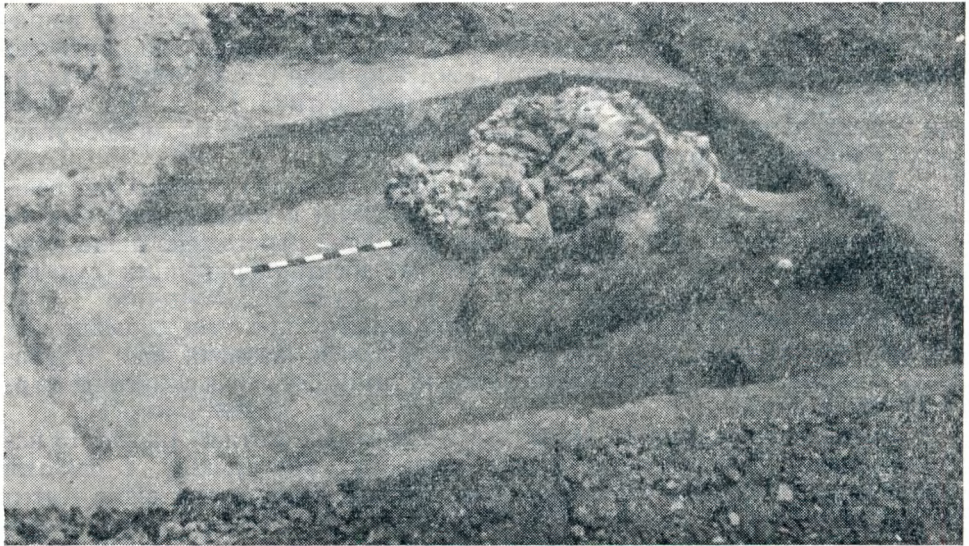

Рис. 6. Залишки житла № 2 з Городка (вид з південного заходу).

більшість таких заглиблень овальна в плані, з вертикальними або злегка звуженими донизу стінками. Розміри їх невеликі: діаметр 0,4—0,9 м, глибина 0,16—0,50 м. В напівземлянках № 19, 25, 26 із Городка виявлено неглибокі ями діаметром 1,2—1,5 м з похилими стінками, що надає їм форми блюда. Яма з Бакоти мала витягнуту форму. Стінки і дно ями з напівземлянки № 20 на Городоцькому поселенні частково обпалені, а в житлі № 25 — обмашені товстим шаром глини, що була сильно перепалена. Найчастіше в ямах трапляється кераміка та кістки тварин. В ямі із житла № 25 знаходився великий зерновик і білий порошок, схожий на муку.

Характерними для слов'янських напівземлянок є материкові лежаки-останці. Їх виявлено в житлах № 1, 3, 5, 6 з Городка, в житлах № 2 та 5 з Бакоти та в напівземлянці з Сокола. Лежакові виступи залишилися при копанні заглибленої частини напівземлянки вздовж однієї або кількох стінок житла. Їх ширина буває 0,5—0,9 м, висота від рівня долівки — 0,1—0,5 м. В житлі № 5 із Городка в північно-східному кутку лежак сильно розширений, на цій його частині споруджено піч (рис. 5; табл. IV, 1). Можливо, що лежаки обшивалися плахами. Дерев'яну обшивку таких виступів простежено на ранньосередньовічному поселенні Ріпнів II [32, с. 352]. Аналогічні материкові останці відомі й на інших територіях: на поселенні в с. Корчак [185, с. 43], на Канівському поселенні [136, с. 24] та в багатьох інших місцях.

З інших елементів внутрішнього влаштування слов'янських напівземлянок на Городоцькому поселенні в житлі № 2 виявлено обвуглені залишки дубової лави довжиною 1,8 м і шириною 0,5 м. Вона знаходилася на висоті 0,4 м від рівня долівки (рис. 6, табл. II, 1). Під лавою, на протилежних кінцях, в земляній долівці простежено по два обвуглених стовпчики, що були ніжками лави.

Таким чином, для слов'янських жител Поділля характерні печі-кам'янки, що стояли в одному з кутів, припічні й господарські ями та материкові лежаки. Хоч рештки дерев'яної лави простежено лише в одному випадку, можна думати, що в той час досить поширеними були дерев'яні меблі.

Значно менше виявлено даних про конструкцію стін слов'янських жител. Здебільшого сліди від них не збереглися, оскільки вони будувалися з дерева. Однак встановлено, що їх стіни робилися у вигляді каркасу або в зруб.

Менш поширеними на Поділлі були каркасні житла. Лише у 13 напівземлянках простежено стовпові ямки, що, без сумніву, є слідами вертикальних стовпів каркасних стін. До них відносяться вісім жител з Зеленого Гаю [31, с. 170—185], одне житло із Студениці, три із Семенок [243, с. 236, рис. 7, 1; с. 331, рис. 12, 1, 2] та одне з о-ва Митківського [241, с. 191, рис. 5]. В конструкцію стін цих напівземлянок входило від 8 до 12 вертикальних дерев'яних опор. Чотири з них стояли по кутах та по одній або дві вздовж кожної із стінок. Оскільки інших деталей не простежено, визначити конструкцію таких стін можна, лише спираючись на етнографічні матеріали. П. І. Хавлюк, який досліджував такі житла в Семенках і на о-ві Митківському, вважає, що каркас споруджувався шляхом встановлення розколених колод у поздовжні жолобки вертикальних опор [243, с. 323]. Підставою для такого висновку є споруди з подібними стінами, які дожили на Поділлі до наших днів.

Але можлива й інша конструкція таких стін. На нашу думку, плахи вставлялися не між кожною з двох дерев'яних опор, а вкладалися на всю довжину стін. З внутрішньої сторони вони утримувалися вертикальними стовпами, а з зовнішньої — земляною підсипкою. Дах в таких напівземлянках міг бути лише дерево-земляним, двосхилої конструкції. Очевидно, на подовжені центральні опори протилежних торцевих стін вкладалася конькова деревина, що утворювала гребінь даху. На конькову колоду та верхні плахи бокових стінок, перпендикулярно до них, щільно вкладалися невеликі за діаметром кругляки або розколені деревини. Дерев'яний каркас даху вкривався шаром соломи, на яку насипалася земля. Мабуть, земляна покрівля і підсипка стін утворювали одну площину, яка під певним кутом впиралася в землю [165, с. 32, рис. 4, 3]. Це запобігало швидкому змиву землі з похилого даху. Така напівземлянка була міцна, не вимагала багато сил та часу для її спорудження і відповідала вимогам стаціонарного житла (рис. 7).

Підставою для такої реконструкції ранньосередньовічних жител з вертикальними опорами стін послужили етнографічні матеріали. На

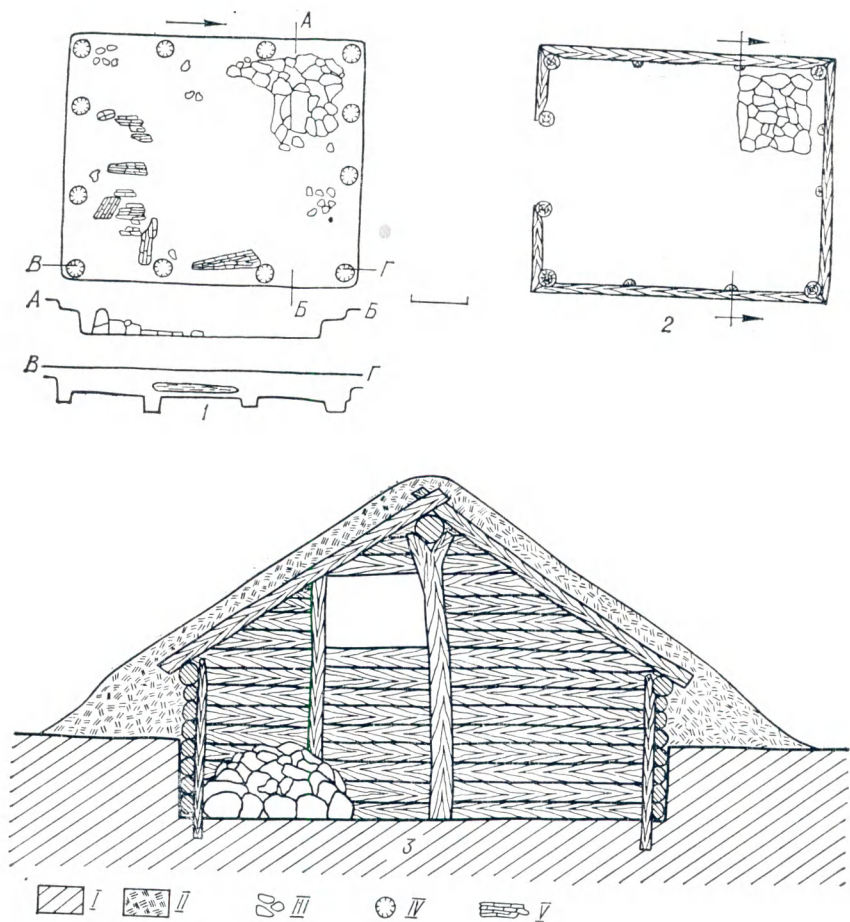

Рис. 7. Реконструкція каркасної напівземлянки з с. Семенки.

1 — польовий план (за П. І. Хавлюком), 2 — реконструкція плану без перекриття, 3 — реконструкція напівземлянки. I — материк; II — насипний ґрунт; III — каміння; IV — ями; V — обвуглене дерево.

Середньому Дністрі нам доводилося бачити сучасні напівземлянки такої конструкції. Найбільш архаїчною виявилася напівземлянка, обстежена нами у 1968 р. в лісі поблизу с. Ломачинці [165, с. 34, рис. 6]. Прямокутна в плані будова площею 12 м^2 стояла на крутому схилі. Заглиблена вона на $1,1 \text{ м}$ від сучасної поверхні. Її стіни споруджено з покладених одна на одну деревин. З внутрішньої сторони вони утримувалися вертикальними опорами, а з зовнішньої — підсипаною землею. Опори торцевих стін були на $0,6 \text{ м}$ вищі від стінок і з'єднувалися

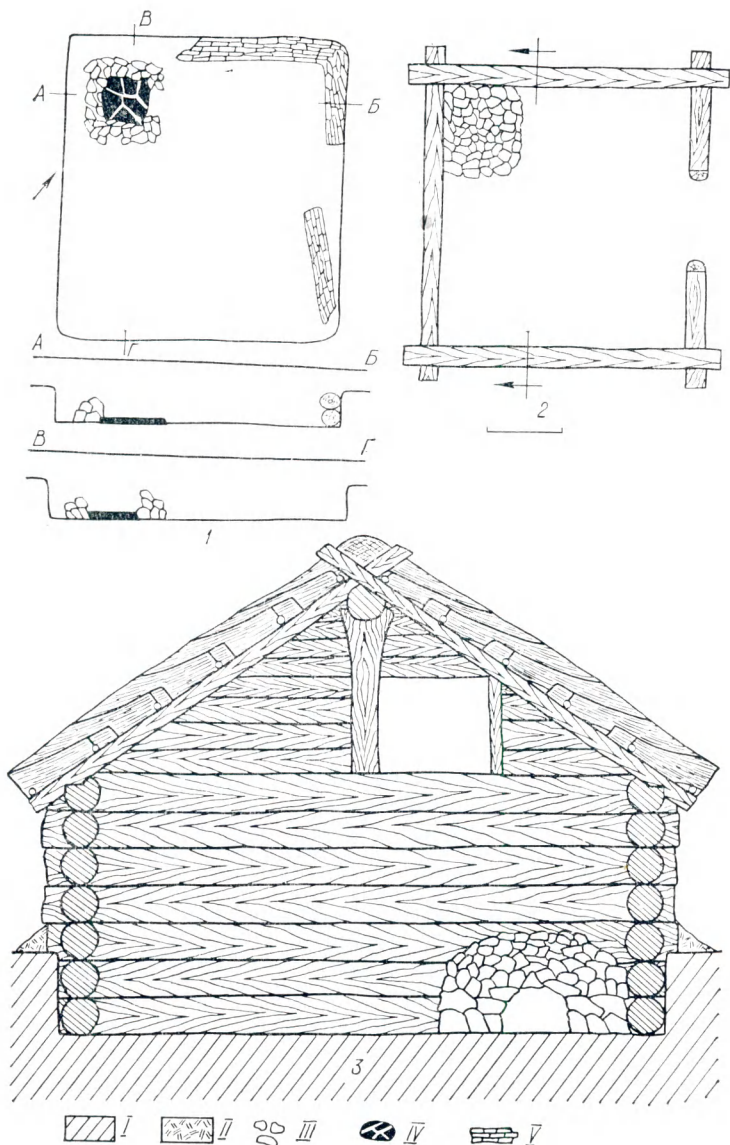

Рис. 8. Реконструкція зрубної напівземлянки № 10 з Городка.
 1 — польовий план, 2 — реконструкція напівземлянки без перекриття, 3 — реконструкція напівземлянки. I — материк; II — насипний ґрунт; III — каміння; IV — чернь; V — обвуглене дерево.

наверху перекладами. З фасаду вони утворювали вхід, а в протилежній стінці — вікно. Коньок даху зроблено із семи колод, покладених на перекладки дверей та вікон. Дах споруджено із розколених деревин діаметром 15—20 см, покритих шаром землі товщиною 10—15 см. Внизу земляне покриття даху плавно переходило в підсіпку бокових стін. Над входом дах виступав на 0,6 м, утворюючи над ним козинок. Висота стін напівземлянки — 1,1 м, висота споруди від долівки до гребеня — 2,6 м, кут схилу даху — 35°.

Однак переважна більшість ранньосередньовічних жител на Поділлі мала інший вигляд (рис. 8). Це — напівземлянки, в яких ямок від вертикальних опор не було. Відсутність слідів від них свідчить на користь зрубної конструкції стін. Така конструкція стін простежена в напівземлянці № 10 з Городка. В її заглибленні, вздовж північно-західної і північно-східної стінок збереглося по дві обгорілі колоди зрубу (табл. VI, 1).

Зрубні стіни слов'янських жител робилися в обло або в лапу. Така техніка з'єднання деревин є найбільш давньою в житловому будівництві [248, с. 135]. Вінци зрубу вкладалися в заглиблення на рівні долівки і нарощувалися до потрібної висоти. Не виключено, що з внутрішньої сторони зрубні стіни обмащувалися глиною. Сліди такої обмазки простежено в житлах з Ріпнівського поселення [32, с. 352]. Можливо, що велика кількість перепаленої глини, що заповнювала заглиблення житла № 10 із Городка, це залишки такої обмазки.

Землеробський характер ранньосередньовічного слов'янського господарства, в якому провідне місце належало посівам хлібів, не міг не привернути увагу стародавніх будівельників до соломи — дешевого і надійного матеріалу. Дерев'яний каркас даху утворювали крокви та настелені на них лати, до яких кріпилися солом'яні сніпки. За етнографічними матеріалами, гребінь даху могли робити шляхом встановлення «шапки», роздвоеного снопа тощо.

Оскільки в жодному випадку на долівці слідів вертикальних конькових опор не виявлено, можна гадати, що прогін вкладався на опори, які ставилися по центру верхніх деревин торцевих стін. Такі опори застосовувалися при спорудженні двосхилого даху в глибину давнини [270, с. 49, рис. 28, с].

При дослідженні слов'янських жител не одержано даних про наявність у них вікон. Але при опаленні житла по-чорному волокове вікно над піччю було необхідне, і воно, без сумніву, існувало.

Важливою деталлю слов'янських жител є вхідні прямки. За ними можна визначити не лише розташування входу в приміщення, а й приблизну висоту стін. Вхід не міг перевищувати рівень верхнього вінця зрубу. Якби наземна частина стін була високою, потреба у вхідних прямках відпала б. Лише при незначній їх висоті виступаючий назовні прямок конструктивно виправдовувався, оскільки робив вхід зручнішим. Виходячи з заглибленості напівземлянок, наявності вхідних прямиків та потреб в спорудженні максимально зручного входу, можна ду-

мати, що висота наземної частини стін становила близько 1 м, а загальна висота, з урахуванням заглиблення, досягала близько 1, 5 м. Такі стіни могли відповідати нормальній висоті стаціонарного житла в тому разі, коли будинок споруджувався без стелі.

Для визначення висоти напівземлянок слід встановити, яким був схил даху. Слід мати на увазі, що дерево-земляне перекриття повинно мати менший, а солом'яне більший кут нахилу. В першому випадку такий кут зменшував змив землі, а в другому — сприяв швидкому стіканню води. Дерево-земляний дах сучасної напівземлянки з Ломачиньць мав кут нахилу 35°. Очевидно, у подібних слов'янських напівземлянках нахил даху був таким самим. Нахил солом'яного даху повинен становити близько 45°. Це знаходить підтвердження в практиці сільського житлобудування недалекого минулого Поділля [140, с. 179, табл. XXXVIII].

З розмірів жител, висоти стін та нахилу даху впливає, що висота слов'янської напівземлянки від долівки до гребеня становила близько 3 м. Тобто об'єм приміщення був невеликий. Це відповідало малогабаритній печі-кам'янці, яка могла обігріти лише невелике приміщення.

Реконструкцію житла можна довершити, визначивши товщину основних його елементів. Товщина стін залежить насамперед від кліматичних умов. Для забезпечення надійної термоізоляції приміщення ширина стіни має бути тим більшою, чим нижча середньозимова температура. В умовах сучасного клімату Поділля товщина дерев'яних стін повинна становити не менше 18—20 см [125, с. 123, табл. 6]. Сучасний клімат України мало чим відрізняється від клімату другої половини I тисячоліття н. е. [60, с. 93], тому всі розрахунки для сучасного клімату можна вважати дійсними й для ранньосередньовічного часу. Отже, мінімальна товщина зрубних стін слов'янської напівземлянки повинна становити не менше 18—20 см. Зрозуміло, що при каркасній конструкції стін товстий шар земляної підсіпки забезпечував надійну термоізоляцію житла при будь-якій температурі.

Для визначення мінімальної товщини дерев'яних конструкцій даху з'ясуємо величину навантажень, що діють на одиницю його площі. Навантаження розподіляються на постійні — вага дерев'яного каркасу та покриття — і тимчасові — снігові та вітрове навантаження. При дерево-земляній конструкції даху в постійне навантаження входить земляне покриття товщиною 10—15 см та вага дерев'яних крокв*. За підрахунками 1 м² такого перекриття важить близько 300 кг**. На основі карт розрахункової ваги снігового покриття та розрахункових таблиць [127, с. 371, рис. 341] встановлено, що для території Поділля, яка входить до другого кліматичного району, снігове навантаження на 1 м² двосхилого даху становить 98 кг. Вітрове навантаження досягає тут

* Один кубічний метр сухої землі важить 1200—1400 кг, а кубометр деревини — 400—600 кг [10, с. 4, табл. I].

** Ці та далші розрахунки зробив старший інженер-конструктор Республіканських реставраційних майстерень Держбуду УРСР І. А. Стессель.

10 кг на 1 м². Отже, 1 м² дерево-земляного даху на Поділлі повинен витримувати вагу понад 400 кг. Щоб витримати такі навантаження, мінімальний діаметр конькового прогону мав бути 20 см, а крокв — 10 см.

Постійне навантаження на двосхилий солом'яний дах буде складатися з ваги солом'яного перекриття товщиною 25—30 см, крокв, поставлених через 1 м, і лат. За підрахунками І. А. Стесселя, 1 м² такого даху важить близько 110 кг. Якщо до цієї цифри додати 108 кг тимчасових навантажень, одержимо величину повного навантаження — близько 220 кг, яке мусить витримувати 1 м² солом'яного даху. При такій вазі мінімальний діаметр дерев'яних конструкцій даху повинен бути такий: для конькового прогону — 16 см, крокв — 13 см, для лат — 2,5 см.

Зрозуміло, що в ранньосередньовічний час розрахунки товщини дерев'яних конструкцій жител, звичайно, не робилися. Будівельник, визначаючи їх міцність, виходив із нагромадженого практикою досвіду. Без сумніву, всі елементи будівель були значно товстішими, ніж це було необхідно, що забезпечувало житлу надійний запас міцності. Розрахункові дані дають уявлення про мінімальну товщину конструкцій житла. З них стає незаперечним, що ніяких центральних підпор гребеня даху не існувало. Якщо в окремих житлах їх сліди простежуються, то це залишки підсилення старого, ослабленого конькового прогону.

На особливу увагу заслуговує житло № 1 з Городка (рис. 9; табл. I, 1). Воно є одним з нечисленних і найбільш ранніх двокамерних ранньосередньовічних жител. Будова складалася з заглибленого житлового та наземного господарського приміщення. Обидві камери по лінії стін облямовувалися ямками від стовпів діаметром 7—12 см, що розташовувалися на відстані 0,25—0,50 м одна від одної. З півночі і півдня ямки віддалені на 0,8—0,9 м від краю заглиблення житлового приміщення, утворюючи всередині житла останці, що могли служити лежачками. Стіни будови були глинобитними, про що свідчать знахідки глиняної обмазки, на окремих з яких збереглися відбитки стовпів.

Для розуміння конструкції таких стін цікавий етнографічний матеріал ми дістали в 1968 р. при огляді старих будинків на Поділлі. Стіни однієї напівзруйнованої хати початку ХХ ст. із с. Устя були зроблені так. По лінії стін на відстані 0,5 м один від одного вбивалися кілки товщиною близько 10 см, між якими вкладалися глиняні вальки. Очевидно, такі самі стіни мало слов'янське двокамерне житло з Городка. Зверху на них вкладалися поздовжні деревини, які служили основою даху. Найімовірніше, обидві камери перекривалися одним солом'яним дахом. Його коньковий прогін мав ще й додаткову опору, яка стояла на простінку між камерами.

Можлива й інша реконструкція цього житла. До заглибленої напівземлянки з двосхилим дахом було прибудовано господарське приміщення з односхилим солом'яним дахом. Такі прибудови до наших днів трапляються в сільських місцевостях на Поділлі. В цьому випадку верх

Рис. 9. Залишки житла № 1 з Городка (вид з півдня).

плоского односхилого даху прибудови прилягає до нижнього рівня даху житла, протилежний бік даху розташований нижче. В такому разі висота господарського приміщення була б значно меншою, ніж висота наземної частини стін напівземлянки, а це не відповідало б його функціональному призначенню. Тому більш імовірною є перша реконструкція, при якій спільний двосхилий дах забезпечував потрібну висоту обом камерам.

Двочастинні ранньосередньовічні житла виявлено також на поселенні в Ужгороді (ур. Радванка) [43, с. 40—41, рис. 1 і 2], на Новотроїцькому городищі [130, с. 132, рис. 87, 2] та на селищі поблизу с. Городище в Білорусії [138, с. 246, рис. 3, 1].

З наведених матеріалів можна зробити висновок, що в третій чверті I тисячоліття н. е. слов'янське населення досягло значних успіхів у розвитку житлового будівництва. В цей час виникає планова структура внутрішньої будови житла, виробляються основні прийоми зрубного житлобудування, яке дожило на Поділлі до початку XIX ст. [140, с. 180], зроблено перші спроби переходу до глинобитних стін, що набули поширення в наступний час.

Досліджені на Поділлі житла відтворюють процес розвитку і удосконалення слов'янського житлобудівництва. Найбільш примітивними і майже віджилими до того часу були землянки. На Поділлі їх виявлено три: в Городку (житло № 17), в Купині (ур. Берести) та в Студениці. Наступним, більш високим етапом розвитку слов'янського житла стала напівземлянка з каркасними стінами. Вона досконаліша порівняно з землянкою, але зберігає багато архаїчних рис, що проявляється в спорудженні дерево-земляного даху, в земляній підсипці стін тощо.

Найпоширенішою в третій чверті I тисячоліття н. е. була зрубна напівземлянка з солом'яним дахом. Вона стала завершальною ланкою в процесі удосконалення слов'янського житла та вироблення основних будівельних прийомів на даному етапі. В цей час починають з'являтися багатокамерні житла.

ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ

Крім жител на ранньосередньовічних селищах Поділля досліджувалися споруди господарського призначення: 17 господарських приміщень, 38 ям та 6 вогнищ за межами споруд. В Городку виявлено 4 господарських приміщення, 13 господарських ям і 5 вогнищ; в Бакоті — 1 приміщення, 4 ями і 1 вогнище; в Семенках — 8 приміщень і 8 ям; в Самчинцях — 2 приміщення і 3 ями. Досліджувалися вони й в інших місцях.

Усі приміщення господарського призначення розташовувалися поблизу жител, лише кілька ям на Городоцькому поселенні концентрувалися відособлено, на деякій відстані від напівземлянок.

Приміщення господарського призначення прямокутні в плані, площа їх становить 5—30 м². Переважно вони заглиблені в ґрунт на 0,3—0,5 м. По кутах наземного приміщення № 4 з Городка простежено чотири ямки діаметром 0,35—0,40 м з дрібним камінням. Очевидно, в цих місцях стояли кутові стовпи, забутовані камінням. Господарську споруду № 4 з Семенок переобладнано із старого житла — в ній збереглися сліди печі [243, с. 334].

Призначення господарських приміщень не було однаковим. Очевидно, переважна більшість заглиблених споруд, в яких не простежено елементів внутрішнього влаштування і бідних на знахідки, служила коморами. В господарській будівлі № 2 з Городка виявлено навіть погріб (рис. 10). Наземні приміщення № 1 і № 4 з Городка, в яких відсутні вогнища, очевидно, були хлівами. Споруда № 2 з Семенок [243, с. 346] і два приміщення з о-ва Митківського [240, с. 49—54] на основі знахідок ливарних інструментів пов'язуються з бронзолivarною справою.

Для зберігання припасів служили господарські ями. Найчастіше зустрічаються овальні в плані споруди із звуженими до дна або вертикальними стінками (табл. XXV, 1—5). Інколи вони дзвонovidні у вертикальному перерізі. Ями різні за розмірами. Зустрічаються невеликі

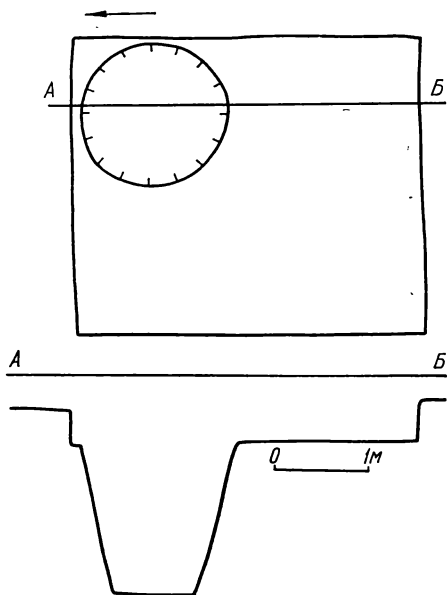

Рис. 10. План господарської споруди № 2 з Городка.

У Бакоті дві ями було викопано біля західного кута напівземлянки № 2, а яма № 9 — біля західного кута житла № 5.

На поселеннях в Городку та Бакоті зафіксовано вогнища, які знаходилися за межами жител. Вони глинобитні або викладені із дрібного каміння, овальні в плані, діаметр їх становить близько 1 м. Очевидно, такі вогнища служили для приготування їжі в літній час. Не виключено, що над ними були легкі перекриття, сліди яких не збереглися. Літні печі біля жител широко побутують в сільських місцевостях Поділля і в наш час. Їх спорудження викликане незручністю користування печами в житлах в теплі пори року.

Таким чином, в будівельний комплекс слов'янського господарства входило житло та підсобні споруди: господарські приміщення, господарські ями та вогнища за межами споруд. Більшість підсобних будов прилягала до жител. Така закономірність добре простежується на тих ділянках поселень, де розкопувалися великі суцільні площі. Особливо чітко будови одного домогосподарства виступали в будівельних комплексах навколо жител № 1 і 14 Городоцького поселення. До складу першого двору входила напівземлянка з господарським приміщенням та двома ямами. Другий двір складався з напівземлянки, двох господарських приміщень, ями та вогнища за межами споруд. Очевидно, такі будови характерні для слов'янського індивідуального домогосподарства.

споруди діаметром 0,45 м при глибині 0,3 м та великі діаметром 1,8 м і глибиною 1,7 м.

На дні п'яти ям із Городка лежало по кілька невеликих або по одному великому плоскому каменю. Очевидно, такі камені служили основою дерев'яного настилу дна. У двох ямах на цьому ж поселенні дно було обпалене. Оскільки ями споруджувалися під відкритим небом, над ними, очевидно, зводилися перекриття.

Археологічний матеріал, виявлений в ямах, не відрізняється від знахідок із жител. Тут трапляється кераміка, кістки тварин і риб, залізні предмети тощо.

Часто ями можна пов'язати з певним житлом. Так, на Городоцькому поселенні ями № 1 і № 2 викопані під північною стінкою житла № 1, яма № 13 — поблизу північно-східного кута житла № 14.

КЕРАМІЧНІ ВИРОБИ

Найбільш масовим археологічним матеріалом на слов'янських пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н. е. є ліпна побутова кераміка. Посуд коричневого і сіро-коричневого кольору з нерівномірним обпалом поверхні. Найчастіше вироби шершаві або горбкуваті, але зустрічаються окремі екземпляри зі згладженою, а інколи навіть з лощеною поверхнею. В глиняному тісті переважає шамот, інколи є кварц, жорства, товчені черепашки і полова. Керамічні вироби відрізняються формою, розмірами та деякими іншими ознаками, на основі яких їх можна поділити на кілька типів.

До першого, найбільш поширеного типу відносяться кухонні горщики середніх розмірів, струнких пропорцій, з максимальним розширенням тулуба біля шийки, з ледь наміченим або відігнутим назовні вінцем. У них горбкувата або згладжена поверхня, в тісті переважає шамот, але зрідка зустрічається кварц. На Поділлі такі горщики виявлено на всіх без винятку поселеннях. Цей тип посуду можна поділити на два варіанти.

1. Перший варіант — посудини з ледь наміченою шийкою і невеликим, майже вертикальним вінцем (рис. 11, 1, 3, 5; табл. I, 8; IV, 2; X, 2; XX, 2, 3; XXI, 1, 2; XXVII, 2; XXIX, 6). Вони дуже близькі до ранніх форм корчацької та празької кераміки. Подібний посуд поширений на великих територіях ранньосередньовічного слов'янського світу. Відомий він на поселенні в с. Корчак та городищі Хотомель на Волині та Поліссі [188, с. 697, табл. 1, 2; 184, с. 40, рис. 4, 1], серед керамічних комплексів із сіл Незвисько, Ріпнів II і Зимне у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі [205, с. 232, рис. 13, 5; 32, с. 359, рис. 6, 7; 21, с. 133, рис. 4, 1, 3], на могильнику Девінська Нова Всі в Моравії [261, рис. 6, 7], на могильнику Прага-Велиславин в Чехії [272, с. 16, рис. 2, 45], на поселенні в Сучаві в Румунії [137, с. 380, рис. 4, 1] та в багатьох інших місцях.

2. Другий варіант цього посуду має такі самі пропорції, але в ньому добре виражені плічка і шийка, а вінця відігнуті назовні (рис. 11, 2, 8; табл. I, 4, 6; II, 3—7; III, 2—9; IV, 7, 14; VII, 2; X, 3; XII, 4, 9; XIII, 3, 9, 12; XXIII, 2—4; XXIX, 1). Аналогічні форми кераміки відомі на ранньосередньовічних пам'ятках Волині [155, с. 35, рис. 9, 5], в Західному Побужжі [32, с. 361, рис. 31, 2, 4, 6, 7, 9], Молдавії [171, с. 127, рис. 31, 2, 4, 6, 7, 9], Чехії [259, с. 27, рис. 7, 1, 3; 272, рис. 4, 2, 6], Польщі [257, с. 81, рис. 4] та в інших місцях.

Серед ліпних горщиків першого типу інколи зустрічаються екземпляри з заглибленим орнаментом у верхній частині. Це асиметрична хвиля (рис. 12, 5; табл. II, 13, 14), подвійна асиметрична хвиля, яка поєднується з насічками по краю вінця (рис. 12, 1, 2; табл. II, 9, 11), геометричні фігури (рис. 12, 3, 4, 6; табл. II, 8, 10, 12), пальцеві вдавнення по тулубу (рис. 13, 4; табл. XXI, 7), вдавнення і насічки по краю вінця (табл. XIX, 9, 12; XXII, 5—16; XXIII, 3, 5; XXIV, 1—9) тощо. Окремі гор-

Рис. 11. Липна кераміка з ранньосередньовічних поселень Поділля.
1, 2, 4–6, 8–10 — Городок, 7 — Купин 1; 3 — Устя 1.

щики з слідами ножових зрізів по зовнішньому овалу денця (табл. VI, 9, 15, XIX, 14; XXIII, 2, 6; XXIX, 10; XXX, 11).

До другого типу відносяться біконічні горщики без вінця або з ледь наміченими вертикальними вінцями, зі зглаженою поверхнею і домішками шамоту або кварцу в тісті (рис. 14, 4, 7; табл. V, 6; XI, 3; XIV, 6, 7; XV, 15; XXX, 5, 8). Їх знайдено в Городку, Конилівці, Семенках, Кисляку, Скибинцях, в Гайвороні та в інших місцях. Зустрічаються мініатюрні [241, с. 189, рис. 2, 6] і великі [243, с. 324, рис. 5, 8] біконічні посудини. Найближчі аналогії їм знаходимо серед кераміки

Рис. 12. Орнаментована кераміка з житла № 2 з Городка.

пеньківського типу з Потясминня [42, с. 153, рис. 5, 4; с. 159, рис. 8, 3; с. 161, рис. 9, 5, 8, 9, 10]. Зустрічаються вони й в Молдавії [183, с. 87, рис. 13, 1—9].

Третій тип посуду представлений зерновиками чорчагами з загнутими досередини вінцями. У них звужене дно і розширена верхня частина тулуба. Поверхня горбкувата або згладжена, в тісті переважає шамот. Такі посудини знайдено в Городку, Козлові, Соколі та в інших місцях (табл. IX, 7, 10; XXVIII, 5, 9, 10). Інколи вони прикрашені пальцевими вдавленнями по вінцях (табл. XXVIII, 10) та рельєфним валиком (табл. IX, 7). Така форма найбільш поширена у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі [32, с. 359, рис. 6, 1, 3—5].

До четвертого типу кераміки належать зерновики з вертикальними, іноді трохи відігнутими назовні вінцями, що переходять в

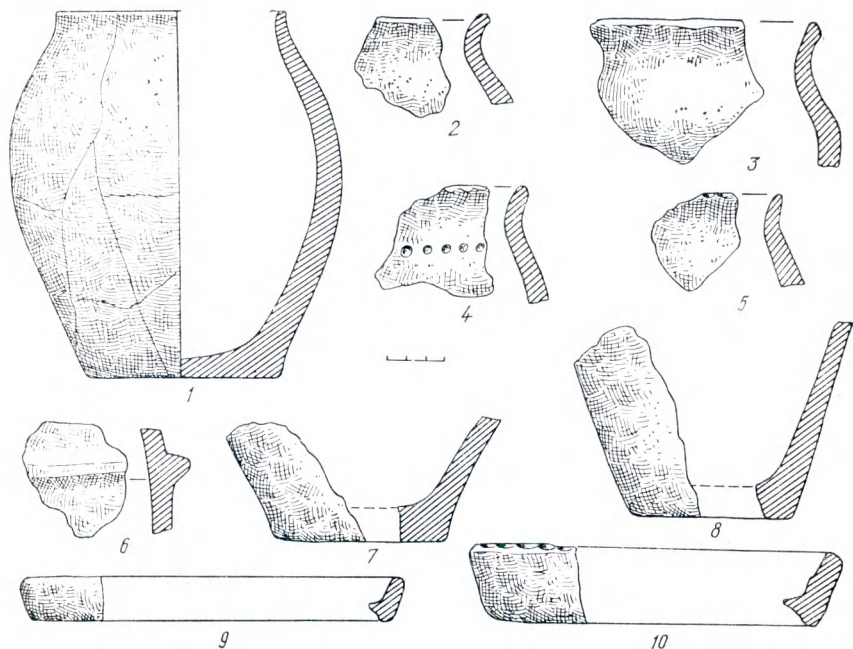

Рис. 13. Ліпна ранньосередньовічна кераміка з с. Перебиківці (1—10).

добре виражені плічка. Тулуб звужується до плоского дна. Поверхня згладжена, інколи лощена, в глині переважає шамот. В тісті одного фрагмента були товчені черепашки. На Поділлі такі форми знайдено в Городку та Усті (табл. I, 13; IX, 5; XXI, 11). Подібні корчаги зустрічаються в Подніпров'ї [136, с. 73, рис. 36, 1, 3, 5], Молдавії [233, с. 366, табл. 50, 4], Чехословаччині [271, рис. 93] та в інших місцях.

П'ятий тип посуду представлений горщиками середніх розмірів з невеликим плоским дном і яйцевидним, розширеним у верхній частині тулубом. Вінця прямі, злегка відігнуті назовні. Поверхня добре згладжена, в тісті зустрічається шамот. Такі посудини знайдено в Городку (рис. 11, 6; табл. IX, 6) та в Самчинцях [241, с. 139, рис. 10, 6]. Відомі вони й на території Молдавії [183, с. 87, рис. 13, 6].

Шостий тип кераміки — це майже циліндричні квартовидні посудини з відігнутим назовні вінцем. Поверхня виробів шершава, домішками в тісті служить шамот. Такі вироби знайдено в Городку (табл. VI, 14) та Кисляку [241, с. 189, рис. 2, 5].

На ранньосередньовічних поселеннях Поділля часто зустрічаються сковорідки діаметром 12—26 см з невисоким бортиком (рис. 11, 7; табл. I, 17; III, 12; IV, 16; V, 15; XII, 14; XV, 10; XX, 5, 12; XXII, 20—23; XXIII, 7; XXIV, 14, 15, 17—20; XXVI, 16—18; XXVII, 8, 16; XXVIII, 7,

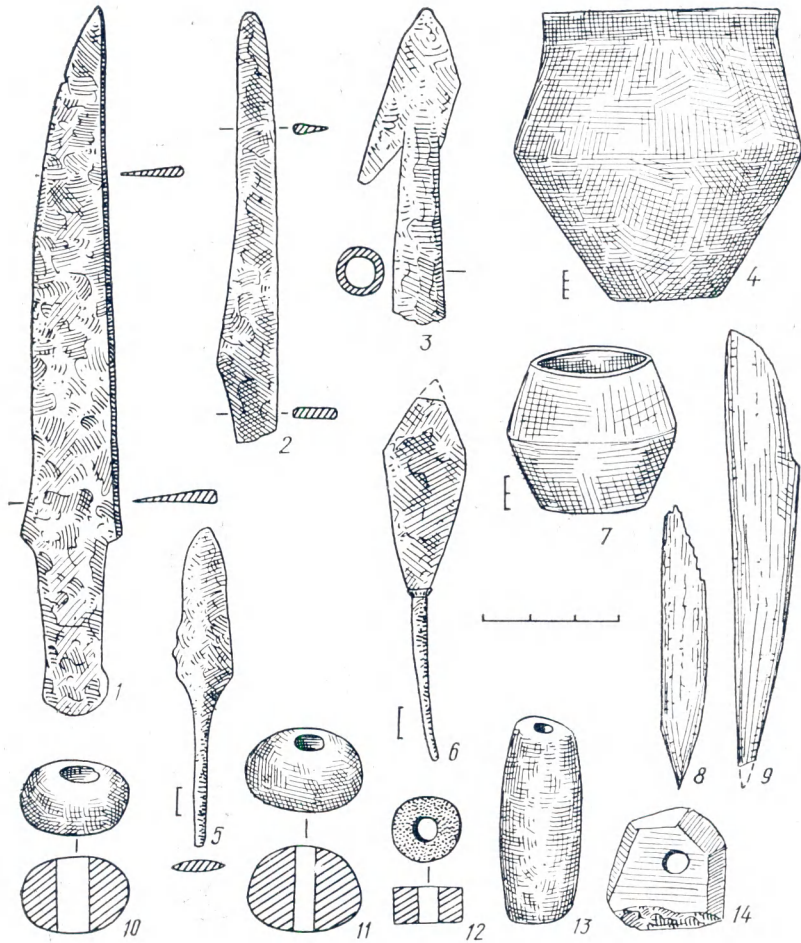

Рис. 14. Знахідки з ранньосередньовічних поселень Поділля.

1 — Стара Ушиця, 2, 3, 11, 14 — Рашків I, 4, 7 — Семенки, 8, 9 — Бакота I, 10 — Сокіл, 12 — Наддністрянка I, 13 — Перебиківці III.

8, 17—19; XXIX, 9; XXX, 13, 14). Вироби грубої роботи. В тісті переважає шамот, але інколи зустрічається шолова. Окремі з них по краю бортика прикрашені пальцевими вдавленнями (рис. 13, 10; 15, 9; табл. XXII, 20, 22, 23; XXIV, 14, 15, 17—19; XXVI, 17; XXVIII, 18; XXX, 13, 14). Серед подільської слов'янської кераміки трапляються диски діаметром 14—25 см з ретельно обробленою поверхнею і домішками шамоту в тісті (табл. IX, 11, 12). Іноді у них по краю зроблено невелику закраїнку (табл. IX, 12).

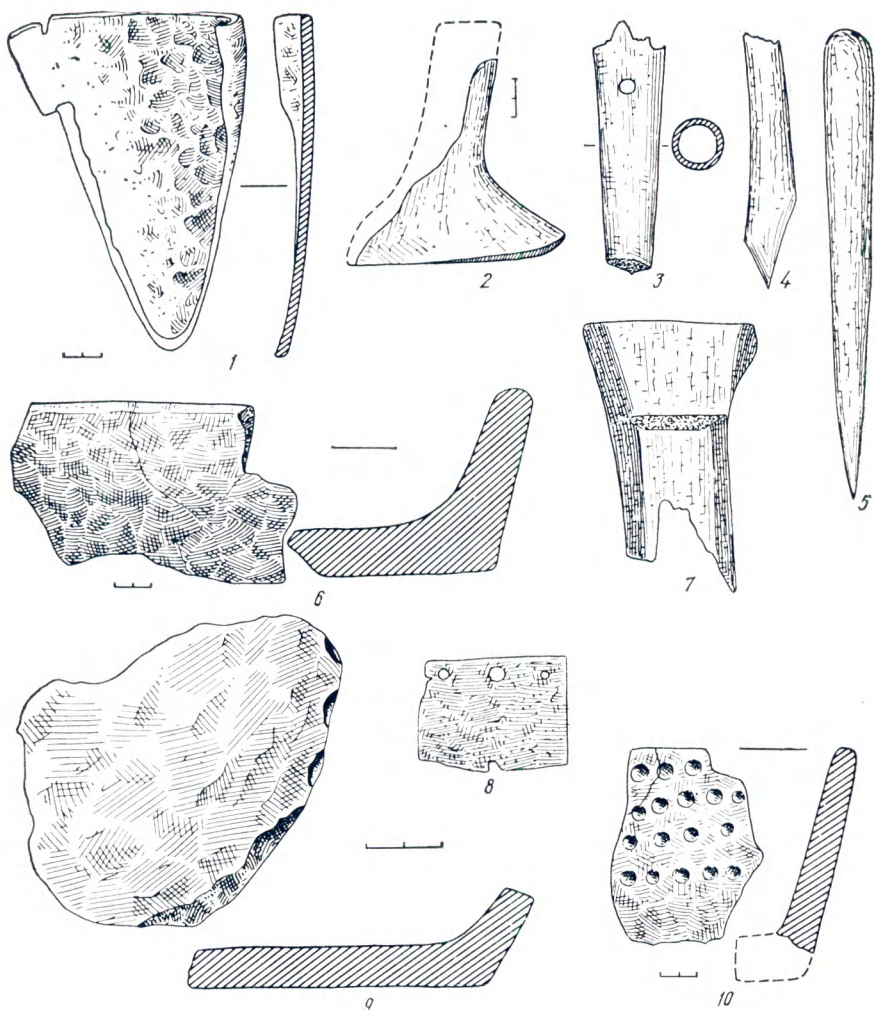

Рис. 15. Знахідки з ранньосередньовічного поселення Бакота I.

1, 4, 5 — житло № 2, 3, 6, 7, 8, 10 — господарська споруда, 9 — житло № 6.

У житлі № 18 на поселенні поблизу Городка виявлено фрагмент ліпної мисочки (табл. XII, 3). Посудина з прямими розхиленими стінками висотою 5 см і діаметром 10 см. Миски на слов'янських поселеннях VI—VII ст. зустрічаються рідко. Поки що два фрагменти знайдено на поселенні в с. Незвисько [205, с. 234, рис. 14, 3; с. 236, рис. 17, 6] та по одній — на селищах в Ріпневі [32, с. 359, рис. 6, 8] та Хучі [171, с. 125, рис. 30, 7].

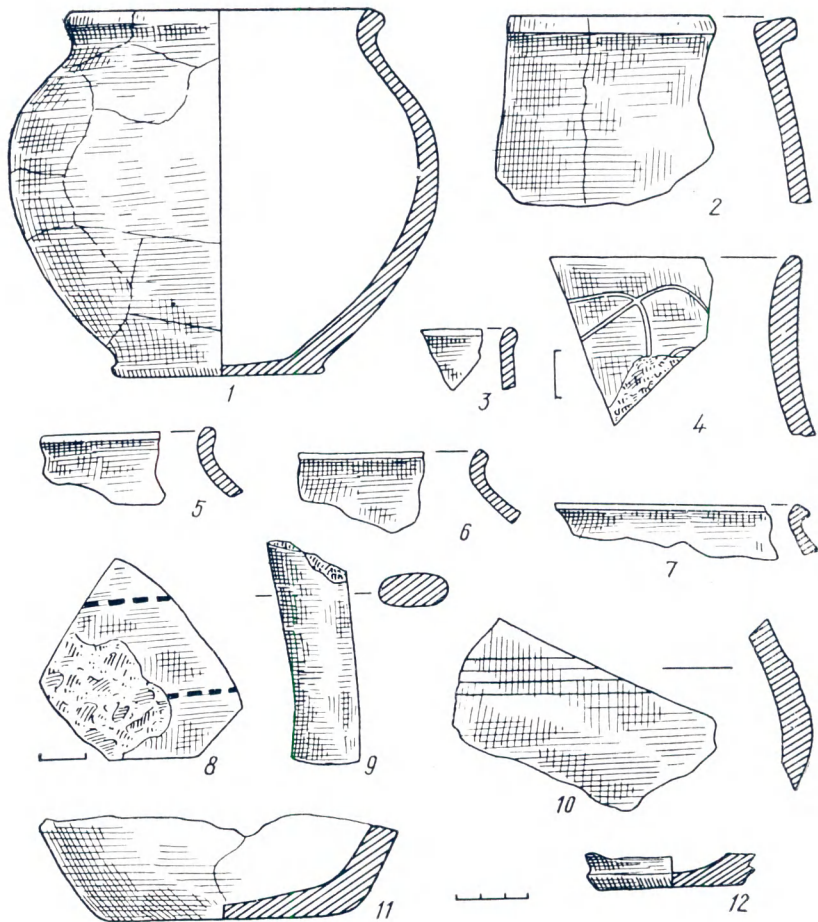

Рис. 16. Черняхівська кераміка з Устя І.

1, 2, 5, 11 — житло № 6, 3, 8 — житло № 4, 4, 10 — житло № 5, 6, 7, 12 — житло № 7, 9 — житло № 3.

Серед ліпної ранньосередньовічної кераміки Поділля виділяється незначна кількість кружальних зразків черняхівського гатунку, виявлених в Усті, Зеленому Гаї та в інших місцях (рис. 16, 1—12). Однак на переважній більшості ранньосередньовічних слов'янських поселень така кераміка відсутня.

Крім побутового посуду на слов'янських пам'ятках зустрічається технічна кераміка. До неї відносяться знайдені в Городку (табл. II, 2; VIII, 8), о-ві Митьківському та Семенках фрагменти тигельків та лячок, ливарних формочок [240, с. 49; 243, с. 335, рис. 14, 7], пов'язаних

з бронзолivarною справою. До іншої категорії виробів належать жаровні, знайдені в селах Бакоті, Козлові та Горошеві (рис. 15, 6, 10; табл. XXII, 19). Окремі екземпляри з зовнішньої сторони бортика прикрашені пальцевими вдавленнями, які розташовані горизонтальними рядами (рис. 15, 10). На інших територіях глиняні жаровні знайдено на слов'янських поселеннях Хуча і Ханська в Молдавії [171, с. 124; 172, с. 95], Сахнівка в Поросці [97, с. 279] та в інших місцях.

Прясла та грузила від риболовецьких сітей виготовлялися переважно із глини. Залежно від форми прясла можна поділити на кілька типів.

До першого типу належать біконічні прясла висотою 2—3 см при діаметрі 3—4 см. Діаметр отвору становить 0,5—1 см. Серед них трапляються вироби асиметричної форми, з грубою, шершавою поверхнею (табл. XVI, 2, 3), а також ретельно згладжені, лошені. По краях, навколо отвору в останніх зроблено невелике заглиблення (табл. XVI, 1). Поверхня біконічних виробів інколи орнаментована наколами [241, с. 193, рис. 6, 10].

До другого типу відносяться округлі прясла. Їх висота від 1,5 до 2,0 см, діаметр від 2,5 до 3,5 см, ширина отвору — близько 0,5 см. Трапляються й вироби майже кулястої форми (рис. 14, 10, 11; табл. XVI, 8; XXI, 16) або сплюснуті, що мають форму «хлібця» (табл. XVI, 5, 9).

Третій тип прясел представлений виробами жорновидної форми. Висота їх близько 1 см, діаметр 3,0—3,5 см, діаметр отвору — близько 0,5 см. Такі прясла виготовлялися із стінок посуду (табл. XVI, 4) або з каменю (рис. 14, 12).

Грузила від рибальських сітей трапляються двох типів: глиняні котушковидні висотою до 4 см (табл. XVI, 11) та циліндричні. Останні виготовлялися з глини (рис. 14, 13) або з каменю (табл. XVI, 10).

ВИРОБИ З МЕТАЛІВ

У слов'ян третьої чверті I тисячоліття н. е. значного поширення набуло залізо. З нього виготовляли досить широкий асортимент виробів, у тому числі знаряддя праці і озброєння, побутові предмети, ремісничі інструменти та прикраси.

До першої категорії можна віднести знаряддя праці, пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. Насамперед це наральники. На Поділлі їх знайдено два: в Городку та Бакоті. Від першого збереглася лише ліва сторона леза довжиною 6 см і шириною 7 см (табл. XVII, 2). З уламка важко судити про його форму. Наральник із Бакоти виготовлено з цілого куска заліза в формі подовженого трикутника розмірами 18,5 × 11,0 см (рис. 15, 1). Сторони розширеної верхньої частини виробу були загнуті в подовжньому напрямку таким чином, що утворювали бортики втулки, за допомогою якої знаряддя насаджувалося на дере-

в'яний стержень рала. Подібний наралъник знайдено на Пастирському городищі [91, с. 33, рис. 8, 3].

До сільськогосподарського реманенту належать серпи. На досліджуваній території фрагменти серпів знайдено на селищах в селах Лисогірка, Семенки, Звиняч та Горошева. Судячи з уламків, вони були такими, як всі слов'янські серпи з максимальним вигином біля черешкової ручки. Подібні серпи знайдено на поселеннях Макарів Острів [41, с. 43, табл. II], Стецівка [156, с. 221, рис. 6, 6], Ханська [172, с. 96, рис. 29, 4, 5], Сахнівка [97, с. 279] та в інших місцях.

Коси-горбуші на Поділлі виявлено в Городку та Усті. Коса з Городка трохи вигнута до робочої поверхні, у неї більш масивна п'ятка з виступом на кінці для скріплення з дерев'яним кіссям. Довжина виробу 40 см, ширина леза 4, 5 см (табл. XVII, 1). Від коси з Устя збереглася лише п'ятка довжиною 7 см, виступ у неї обламаний (табл. XXI, 13). На суміжних територіях подібні коси-горбуші виявлено на Зимнівському городищі [24, с. 41, табл. VIII, 43], на Канівському поселенні [136, с. 65, рис. 32, 5] та в інших місцях.

До другої категорії залізних виробів можна віднести побутові предмети. Серед них найчастіше трапляються ножі з прямою спинкою і плоским звуженим черешком. Ножі досить сталих розмірів. Зустрічаються вироби завдовжки 7,5—8,5 см та 15—16 см (рис. 14, 2; табл. XVII, 3, 4, 8, 9; XXVII, 10). На черешок припадає третина або четверта частина довжини ножа. Подібні за формою, розмірами та пропорціями ножі постійно зустрічаються серед матеріалів з ранньосередньовічних пам'яток. На Городоцькому поселенні знайдено ніж, в якого ширина леза і черешка були однаковими (табл. XVII, 3). Ніж з Гайворона зроблений у формі чересла [49, с. 139, рис. IV, 4].

З інших побутових предметів, виготовлених з заліза, в Городку, Купині (ур. Кулан) та Семенках [243, с. 332, рис. 13, 1] знайдено шила довжиною 7—15 см (табл. XVII, 5, 7; XXVII, 15). Їх робоча поверхня округла, черешок чотирикутний.

На поселенні поблизу Городка знайдено фрагменти цвяхів (табл. XVII, 6, 11, 12). Очевидно, це вироби ковальської роботи, чотирикутні в поперечному перерізі, з округлою чи квадратною шляпкою. На цьому поселенні знайдено також залізну скобу довжиною 6 см (табл. XVII, 15).

Третя категорія виробів з заліза представлена наконечниками дротиків та стріл. Вістря дротика довжиною 10 см з ромбовидним лезом та втульчастим черешком знайдено на Городоцькому поселенні (табл. XVII, 13).

Знайдені на Поділлі стріли були черешковими або втульчастими. До першого типу відносяться дві ромбовидні черешкові стріли довжиною близько 10 см, виявлені на поселеннях Побужжя (рис. 14, 5, 6). Подібні стріли відомі з Канівського поселення [136, с. 101, рис. 53, 1]. Другий тип представлений двошпипною втульчатою стрілою довжиною 7 см з Рашкова (рис. 14, 3). Найбільшого поширення такі стріли набу-

ли в другій половині I тисячоліття н. е. в Центральній Європі. Зокрема, лише на могильнику в Девінській Новій Всі їх знайдено близько десяти [261, рис. 35, 9; рис. 45, 19; рис. 55, 2; рис. 57, 2]. На суміжних територіях вони відомі в Верхньому Подністров'ї [25, с. 377, рис. 9, 2], в Придніпров'ї [42, с. 162, рис. 10, 15], на Закарпатті [43, с. 47, рис. 6, 1] та в інших місцях.

На поселенні в Усті знайдено невеличку прямокутну пряжку, яка відноситься до предметів поясного набору (табл. XXI, 14).

Виявлені на Поділлі вироби з кольорових металів належать до категорії прикрас та предметів поясного набору.

Серед знахідок виділяються бронзова платівка з зображенням лева довжиною 8 см і висотою 4,9 см з о-ва Митківського [240, с. 50]. Це профільна фігурка з повернутою в фас головою, очі зроблено у вигляді отворів. В заглибленнях збереглися сліди емалі. Усі деталі тіла досить реалістичні (табл. XXXI, 1). За манерою виконання знахідка близька до кола речей з Мартинівського скарбу [178, с. 76].

Невелика бронзова пальчаста фібула виявлена С. П. Пачковою в одному з жител в Горошеві. З лицевого боку вона прикрашена врізним орнаментом, а з протилежного збереглися основа та гачок для голки (табл. XXXI, 4). Аналогічні фібули знайдено на поселеннях Ханська II в Молдавії [183, с. 64, рис. 9, 1] і Шипот біля Сучави в Румунії [277, с. 202, рис. 16, 2].

Окрему групу прикрас становлять підвіски. На Поділлі дві бронзові підвіски знайдено на поселенні в Семенках (табл. XXXI, 3, 6) і одну срібну — в Гайвороні (табл. XXXI, 2). Одна прикраса із Семенок (табл. XXXI, 5) аналогічна підвісці з Пастирського городища [245, с. 24, табл. XII, 364], дві інші — близькі до неї, але відрізняються менш ретельною обробкою та деякими деталями оздоблення. На поселенні в с. Лука-Врублівецька знайдено бронзову трапецієвидну підвіску, прикрашену по краях випуклими крапками та трьома більшими випуклостями (табл. XXXI, 8). Аналогічні прикраси були поширені в Східній Європі в середині та другій половині I тисячоліття н. е. Їх виявлено серед речей Мошинського, Суджанського, Хацького, Козіївського та Новоодеського скарбів [59, табл. XI, 1—6; 178, с. 55, рис. 7а; с. 66—67], на поселеннях Луг I біля Пеньківки [42, с. 164, рис. 11, 1], біля с. Волоське в Надпоріжжі [42, с. 196, рис. 24, 20] та в багатьох інших місцях.

До прикрас належить бронзовий браслет з потовщеними кінцями з о-ва Митківського (табл. XXXI, 9). Аналогічні браслети відомі на городищі в с. Зимне [22, с. 101, табл. III, 1—3] та в інших місцях.

З предметів поясного набору на Поділлі виявлено пряжки та їх частини [243, с. 335, рис. 14, 4, 8, 10]. Серед них бронзовий язичок пряжки із Самчинець, виготовлений у вигляді стилізованого зображення коня (табл. XXXI, 10). Крім цього, на поселеннях в Бакоті (рис. 15, 8) та Семенках [243, с. 335, рис. 14, 5, 6] знайдено невеликі прямокутні або майже квадратні бляшки з отворами по краях.

ВИРОБИ З КАМЕНЮ, КІСТКИ І СКЛА

З виникненням людських колективів камінь був основним матеріалом, з якого виготовлялися різноманітні знаряддя праці. З появою металів, а особливо заліза, роль каменю в господарстві відходить на другий план. Однак в ранньосередньовічний час з каменю ще виготовляли цілий ряд предметів: жорна, бруски, ливарні формочки, прясла, грузила тощо.

На поселеннях найчастіше зустрічаються жорна. Їх знайдено в Городку, Бакоті, Семенках, Вільхівцях, Рашкові, Каветчині, Соколі, Малинівцях, Перебиківцях, Березовій, Скибинцях та в інших місцях. Жорна виготовлялися з крупнозернистих порід каменю: пісковика, черепашника, туфу, кварциту. Діаметр дисків становив 35—50 см, товщина 7—15 см, в окремих був центральний отвір діаметром 5—8 см. Робоча поверхня каменів добре зглажена, протилежний бік та краї оброблені менш ретельно.

З наземної споруди з Бакоти походить кам'яна ступа (рис. 17). Це круглий, грубо оброблений камінь діаметром 65 см і висотою 30 см. В центрі зроблено конусовидне заглиблення діаметром 15 см.

На поселеннях часто зустрічаються кам'яні точильні бруски. Вони плоскі або квадратні в поперечному перерізі, довжина їх 7—15 см.

В Городку та на о-ві Митківському виявлено фрагменти кам'яних ливарних формочок. Від городоцької формочки збереглася лише невелика частина з канелюрою для заливання розплавленого металу (рис. 18, 7). Від формочки з о-ва Митківського залишилися значно більші фрагменти (табл. XXXI, 11, 12). Судячи з зображень, вони служили для виготовлення прикрас. З каменю були виготовлені два циліндричні грузила довжиною близько 8 см з Городка (табл. XVI, 10) та жорноподібне прясло з Наддністрянки (рис. 14, 12) і Самчинець [243, с. 332, рис. 4, 10].

У ранньосередньовічний час були поширені предмети з кістки. Характерними для даного періоду є лопатки з рогу оленя довжиною близько 15 см. На Поділлі їх знайдено в Городку (рис. 18, 1), Бакоті (рис. 15, 2) та Семенках [243, с. 338, рис. 17, 4]. Поперечна робоча частина їх мала у ширину близько 10 см, округла ручка мала отвір. Аналогічні інструменти відомі на слов'янських поселеннях Луг I і Макарів Острів в Потясминні [42, с. 162, рис. 10, 4; 126, с. 237, рис. 4, 6], Бранешти I в Молдавії [233, с. 378, табл. 71, 1] та в інших місцях.

Рис. 17. Кам'яна ступа з поселення Бакота I.

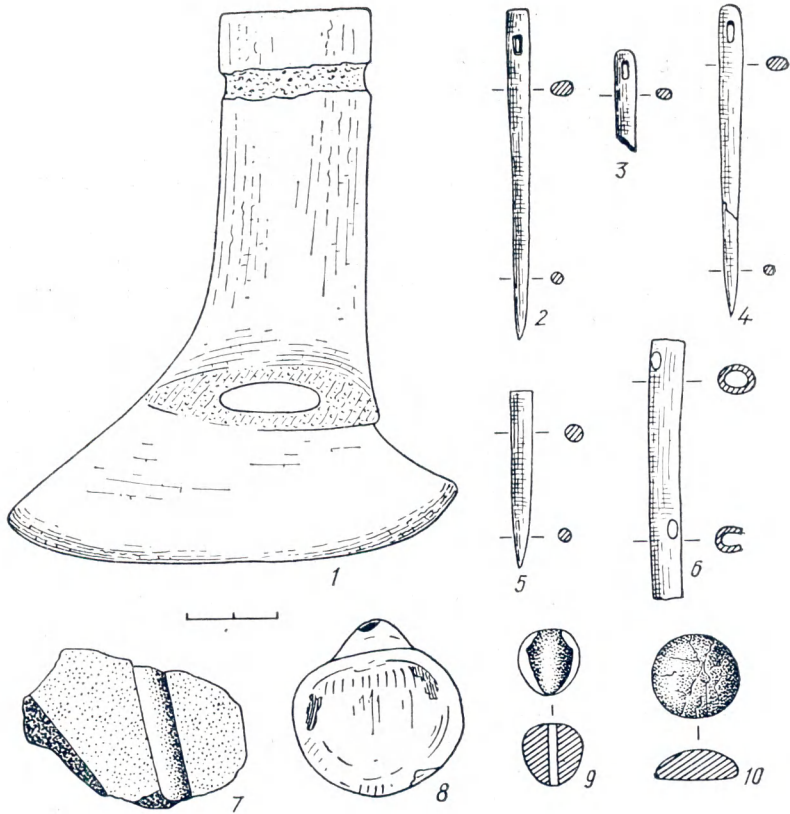

Рис. 18. Знахідки з Городка.

1 — житло № 17, 2, 9 — житло № 12, 3, 6 — житло № 7, 4 — житло № 13, 5 — господарська споруда № 2, 7 — культурний шар, 8 — житло № 4, 10 — житло № 26.

З Городка та Перебиківець походять кістяні голки (рис. 18, 2—5). Це тонкі відполіровані стержні довжиною 6,5—7 см з вушком з одного боку. Аналогічні вироби відомі з слов'янського поселення Шипот в околицях Сучави на території Румунії [277, с. 203 рис. 17, 1, 2]. На Городоцькому поселенні знайдено кістяний гольник довжиною 7 см у вигляді трубочки з бічними отворами на кінцях (рис. 18, 6). Серед речей з о-ва Митківського був кістяний гребінь (табл. XXXI, 14). Досить часто на поселеннях зустрічаються проколки, виготовлені з кісток, у яких загострений один кінець (рис. 15, 4, 5), та лошिला з ребер великих тварин (табл. XVIII, 4—9). Край ребра завжди добре зашліфований, з невеликою виїмкою. Кістяні предмети з отворами невідомого призначення знайдено на поселеннях в Усті і Бакоті (рис. 15, 3; табл. XXI, 15).

Ранньосередньовічні пам'ятки дуже бідні на вироби з скла. На Поділлі їх виявлено лише в Городку. Це шашка-жетон із скловидної маси

чорного кольору, зроблена у формі хлібця діаметром 2 см (рис. 18, 10), та фрагмент скляної яйцевидної намистини зеленого кольору довжиною 1,5 см (рис. 18, 9). Аналогічні за формою намистини часто зустрічаються на Південному Кавказі [88, с. 213, табл. 3].

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

Слов'янська культура третьої чверті I тисячоліття н. е. на Поділлі переважно відома за розкопками поселень. Поховальні комплекси тут досліджені недостатньо. Розкопано лише два підкурганних поховання в с. Чепониси, одне урнове безкурганне трупоспалення в с. Корнешти та два — в с. Звиняч. Таке становище пояснюється тим, що більшість поховальних пам'яток не має зовнішніх ознак, а невеликі кургани дуже знівельовані і майже не помітні на місцевості.

Через недостатню вивченість ранньосередньовічних поховальних пам'яток на Поділлі з певністю говорити про їх топографічне розташування не можна. Невідомо, чи входили досліджені поховання до складу могильників, чи це поодинокі поховання. Принаймні кургани з Чепонос насипані на підвищеній ділянці мису, а безкурганне поховання в с. Корнешти знаходилося на низькому березі озера. Досліджені поховання були на відстані 0,5—1,0 км від синхронних поселень.

Слов'янські кургани невеликі — діаметр їх 15—17 м, висота 0,3—0,7 м. Звичайно, первісна висота насипів була значно більшою. Спорджувалися вони на вирівняних майданчиках.

В кургані № 1 кремацію тіла здійснено на місці, на спеціальному глиняному майданчику. Частину кальцинованих кісток зсипано в глиняну ліпну урну (табл. XXXII, 2), а частина лежала на місці спалення та поблизу від нього. В основі кургану простежено сім ритуальних вогнищ в ямках, які разом з майданчиком створювали коло діаметром близько 4 м.

Поховання кальцинованих людських кісток в кургані № 2 знаходилося на рівні подошви насипу, яку підсипано шаром чорнозему. Безурнове поховання на горизонті супроводжував ліпний ритуальний горщик (табл. XXXIII, 2). Над останками покійника простежено сліди тризни. Тіло спалено на стороні.

Безкурганні поховання були урновими. За урну служили ліпні горщики, в які зсипалися перепалені людські кістки. Тіло покійника спавалося на стороні.

Найближчі аналогії обряду поховання з кургану № 1 знаходимо серед поховань культури Карпатських курганів. За М. Ю. Смішком, це ямно-вогнищевий варіант поховань [208, с. 20]. Схожий поховальний обряд відмічено також в слов'янських курганах IX—XI ст., розкопаних поблизу с. Алчедар в Молдавії. В цих курганах на давньому горизонті виявлено сліди ритуальних вогнищ, які, на думку дослідника (Г. Б. Федорова), є залишками поминальних тризн [235, с. 69—70].

Деталі поховального обряду кургану № 2 мають значно більше аналогій серед слов'янських захоронень. За винятком деяких варіантів (наявність чи відсутність урни, рівень поховання і т. д.), дуже близькі до нього деякі підкурганні поховання Новомиронівського могильника на Поліссі [115, с. 33], могильника в с. Буки на Волині [155, с. 32], Квентунського могильника в Подесенні [18, с. 89], поховання на Пржитлуцькому могильнику в Південній Моравії [272, с. 184] та ін.

Особливо характерними для ранньосередньовічних слов'ян були безкурганні урнові трупоспалення. Відомі вони на Смоленщині [251, с. 59, рис. 9, 1, 2], Волині [76, с. 145], в Подніпров'ї [157, с. 178—180; 40, с. 58—71], в Чехії [258, с. 97—108], Польщі [257, с. 81—82] та в інших місцях.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТОК

В результаті розкопок ранньосередньовічних пам'яток нагромаджено великий матеріал, який на всіх територіях поширення культури відзначається великою схожістю. Проте це не виключає певних особливостей матеріальної культури слов'ян на локальних територіях, які проявляються в деталях житлобудівництва, поховального обряду, прикрасах, керамічному виробництві. Відмінності проявляються також в певних особливостях профілювання посудин, характері домішок в керамічному тісті, в процентному співвідношенні різних типів кераміки та ін.

Відмінності в керамічному виробництві слов'ян більш притаманні раннім етапам існування культури. З часом ця різниця згладжується. В Подніпров'ї, Побужжі і Подністров'ї відмирають біконічні та деякі інші форми ліпного посуду. Натомість дальшого розвитку набувають посудини з розширеною частиною, в тій чи іншій мірі вираженими плічками та вертикальними або відігнутими вінцями. Внаслідок їх метаморфози провідне місце посідають різноманітні за розмірами і пропорціями посудини — від струнких до приземкуватих. Найчастіше у них добре виражені плічка і шийка, сильно відігнуті назвні вінця, які часто прикрашалися по краю пальцевими вдавленнями і насічками. Видозмінюються і дуже характерні для слов'ян ліпні сковорідки. Закраїнка висотою 1—2 см згодом витягується до 4—5 см. Край нерідко має пальцеві вдавлення і насічки.

Наступний етап розвитку слов'янської кераміки пов'язаний з появою підставки, а згодом й ручного гончарського круга. Спочатку цей пристрій відіграв, очевидно, допоміжну роль в процесі виробництва. Відомі ліпні посудини, в яких лише верхній край підправлений на крузі. Проте майже одночасно з'являються примітивні кружалні горщики. Часто вони недосконалого виготовлення, асиметричні, але рясно прикрашені по тулубу хвилястим і лінійним орнаментом. Поява ручного круга не привела до занепаду виробництва ліпного посуду. Кераміка, виготовлена на повільному крузі, і ліпна кераміка співіснують. Остання навіть переважає в побуті [83, с. 310].

Для розвитку ранньосередньовічної кераміки характерне й те, що застосування повільного круга не тільки не привело до витіснення ліп-

ного посуду, а й не сприяло появі гончарних печей. Сформований на ручному крузі посуд випалювався на відкритому вогнищі.

Удосконалення керамічного виробництва у слов'ян (не рахуючи ручного круга) не привело до поліпшення якості посудин. Якщо для ранніх горщиків характерні тонкі стінки, дрібні домішки в тісті, відносно ретельно оброблена поверхня та добрий випал, то поступово ці риси деградують. Стінки посудин стають товщими, домішки грубішими, поверхня горбкуватою, випал нерівномірний, триколірний на злами виробів.

Пам'ятки з ліпною і кружальною керамікою в закритих комплексах, яку виділено в тип Луки-Райковецької, в останній чверті I тисячоліття н. е. набувають поширення на всіх територіях південно-західної групи східнослов'янського світу. Їх виявлено на середньому Дніпрі, в поріччі Прип'яті, на Південному Бузі, в Подністров'ї і на Закарпатті [136, с. 91, рис. 49, 1—3; 42, с. 170, рис. 14, 1—7, с. 185, рис. 21, 1, 3; 184, с. 38—41; 242, с. 116—124; 25, с. 366—381; 15, с. 105—110; 183, с. 103—111; 152]. В. К. Гончаров зазначав: «Пам'ятки типу Луки-Райковецької характеризують собою всю південно-західну групу східнослов'янських племен Дніпровського Правобережжя напередодні утворення давньоруської держави, тобто вони характеризують культуру не лише древлян, але й полян, тиверців, волинян і хорватів» [83, с. 315].

Посуд, подібний до кераміки з Луки-Райковецької, відомий і в Центральній Європі. Його виявлено в Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччині [73; 260; 272; 261] та в інших місцях. М. Кішвасі-Комша виділила подібні пам'ятки південного заходу в окрему культуру типу Луки-Райковецької — Глінча I [260].

Таким чином, в результаті типологічного вивчення слов'янської кераміки другої половини I тисячоліття н. е. виділено два основних етапи її розвитку. Для першого характерний ліпний посуд. Проте в керамічному виробництві на локальних територіях простежуються певні відмінності й особливості. Гончарство другого етапу відзначається уніфікацією керамічних форм на всіх територіях поширення культури. З'являються посудини, сформовані на примітивному крузі, які співіснують з ліпними формами. Пам'ятки з керамікою першого етапу відносяться загалом до VI—VII ст. н. е., а другого — до VIII—IX ст. н. е.

Така періодизація ранньосередньовічної слов'янської культури і схема розвитку керамічного посуду стосується усіх слов'янських територій. Проте останнім часом намітилася можливість виділити проміжну ланку між пам'ятками третьої і четвертої чверті I тисячоліття н. е. з притаманним їй керамічним комплексом [190, с. 17—22]. Йдеться про пам'ятки з однорідними ліпними товстостінними виробами недбалой роботи і нерівномірним випалом. Трапляються посудини з відігнутими вінцями, майже без плічків та посудини з добре вираженою шийкою і плічками. Найчастіше горщики з пальцевими вдавленнями та насічками по краю вінця. Аналогічно прикрашалися сковорідки. Серед інших орнаментальних мотивів інколи зустрічаються асиметричні хвилясті та горизон-

тальні лінії, наколи, штришки по тулубу та ін. До таких комплексів ми відносимо житла № 1 і № 2 з поселення Луг II, житла № 2 і № 10 з поселення Макарів Острів біля с. Пеньківки, житла № 10, 11 з Стецівки в Потясминні; житло № 7 з Бовшева I, два поховання із Звиняча у Верхньому Подністров'ї, житло № 1 з поселення Ханська в Молдавії та інші [42, с. 158—159, 180; 126, с. 239, 241, 235, рис. 2, 4, 10, 11, рис. 4, 1, 2, 5; 156, с. 212—218; 31, с. 152, рис. 37; 37, с. 384, рис. 2, 1—8].

Серед досліджуваних нами пам'яток Середнього Подністров'я до цього етапу можна віднести керамічні комплекси з Купина (табл. XXVII, 12—14, 16), Козлова (табл. XXVIII, 9—13, 17—19) і Сокола (табл. XXVIII, 2—8), де досліджено по одній напівземлянці.

В останній час з'явилася можливість цілі селища віднести до проміжного періоду. Це поселення біля с. Бакоти в Середньому Подністров'ї і с. Сахнівки на Росі. На цих пам'ятках в заповненнях напівземлянок була тільки ліпна кераміка перехідного періоду. Звичайно, можна думати, що й там будуть виявлені більш ранні або більш пізні об'єкти. Однак вже й тепер не викликає сумнівів, що проміжний етап займатиме домінуюче місце в хронології Бакотського і Сахнівського селищ.

Щоб не склалося враження, що посуд з защипами і насічками на краю вінець характерний лише для перехідного періоду, зазначимо, що він в незначній кількості трапляється і в ранніх комплексах. Наприклад, горщики з защипами на віnciaх траплялися на поселенні Стецівка в ранніх житлах разом з посудом біконічної форми. Є він і в пізніх напівземлянках. Зокрема, в Луці-Райковецькій подібні посудини співіснують з кружальними формами [83, с. 307, рис. 15, 1—4]. Однак в наведених випадках такі горщики є лише додатком до інших провідних форм. У Бакоті і Сахнівці і в об'єктах, аналогічних їм, він, навпаки, найчисленніший і визначає характер керамічного матеріалу.

Стосовно хронологічних рамок перехідного етапу розвитку слов'янської ранньосередньовічної культури, ми схильні визначати їх між серединою VII і серединою VIII ст. н. е. Підтверджує цей висновок, зроблений на підставі археологічних матеріалів, археомагнітне датування, проведене на Бакотському і Сахнівському поселеннях. Датовані геомагнітним методом житла з цих селищ вкладаються саме в цей час.

Таким чином, для пам'яток VI—VII ст. н. е. характерна ліпна кераміка. Правда, на деяких поселеннях третьої чверті I тисячоліття н. е. трапляються кружальні зразки черняхівського гатунку. Але вони не є органічною, складовою частиною слов'янської культури. Перші зразки слов'янського кружального посуду, що походить з ліпних горщиків, з'являються в VIII ст. н. е. Підтверджується такий висновок і датуючими речами з території Поділля. Зокрема, на поселенні біля с. Горошева, де виявлено лише ліпну слов'янську кераміку, С. П. Пачкова знайшла невелику бронзову пальчасту фібулу дунайського типу (табл. XXXI, 4), яка, за І. Вернером, датується VII ст. н. е. [279]. На основі цих даних більшість досліджених на Поділлі пам'яток з ліпною слов'янською керамікою можна датувати VI—VII ст. н. е. На Поділлі

біконічні горщики зустрічаються лише в комплексах з ранніми посудинами, близькими до корчацьких. Це простежено, зокрема, на поселенні в Городку. Там на основі систематизації керамічного матеріалу виділено ранні і пізні комплекси. Найбільш ранніми є житла № 16, 21, 23. В їх заповненнях переважають початкові форми кераміки з вертикальними вінцями і біконічні фрагменти (табл. XI, 2—5; XIV, 2—7). В більшості жител на Городоцькому поселенні виявлено горщики з добре відігнутими вінцями.

Серед добре датованих керамічних комплексів аналогії горщикам початкового [21, с. 133, рис. 4, 1, 3, 7] та завершального [21, с. 133, рис. 4, 6, 10, 12] етапів розвитку знаходимо на городищі в с. Зимне на Волині. Городище на основі мідної монети Юстина (Юстиніана?), литих бронзових кільцевидних бляшок з зигзагоподібними прорізами, пряжок, срібних та бронзових браслетів з потовщеними кінцями тощо датується кінцем V — кінцем VII ст. н. е. [22, с. 105].

Беручи за еталон датовану кераміку з Зимнівського городища, можна визначити приблизний час існування поселення в Городку. Щодо нижньої дати, то її, очевидно, слід визначати в межах VI ст. н. е. Дата кінець V ст. для Городоцького поселення виглядає сумнівною. Верхня дата Городоцького поселення повинна бути вищою від верхньої дати городища в с. Зимне. У Городку зрідка трапляються кружальні фрагменти слов'янської кераміки, які відсутні в с. Зимне. Тому часом загибелі Городоцького поселення слід, очевидно, вважати початок VIII ст. н. е.

Підтверджує і уточнює час існування поселення археомагнітний метод датування. Суть його полягає у визначенні напрямку стародавнього магнітного поля, який зафіксувався в глиняних черенях під час функціонування печей. Потім його порівнюють з сучасним магнітним полем землі. Розроблена постійна крива варіацій геомагнітного схилення і нахилення для території Української і Молдавської РСР забезпечує точність датування ± 25 років.

В Городку було взято зразки черенів із жител № 18, 20, 21, 22 і 23*. За даними археомагнітного датування, вік цих жител такий: житло № 18 — кінець VII — початок VIII ст. н. е.; житло № 20 — кінець VII — початок VIII ст. н. е.; житло № 21 — середина VI ст. н. е.; житло № 22 — кінець VII ст. н. е.; житло № 23 — друга половина VI ст. н. е.

Враховуючи, що за керамічним матеріалом житла № 21 і 23 є найранішими, а житла № 18 і 20 найпізнішими, час життя на поселенні можна уточнити порівняно з археологічним датуванням. Отже, Городоцьке поселення існувало між серединою VI — початком VIII ст. н. е.

Підставою для визначення часу існування селища в с. Устя слугуватиме керамічний матеріал. Оскільки тут в закритих комплексах поряд

---

* Археомагнітне датування Городоцького поселення провели співробітники Інституту геофізики АН УРСР Г. Ф. Загній та О. М. Русаков.

з ліпною слов'янською керамікою трапляються кружальні черняхівські форми, виникає питання, яка це пам'ятка — черняхівська чи ранньосередньовічна третьої чверті I тисячоліття н. е., на якій простежуються черняхівські гончарні традиції. Відомо, що на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я та Південно-Західної Волині типу Ріпнів II — Черепин вдалося простежити генетичну підоснову слов'янського горщика в ліпній черняхівській кераміці [29, с. 44]. Поселення в с. Устя відрізняється від цього кола пам'яток. На ньому ліпний слов'янський горщик виступає повністю завершеним як за формою, так і за тістом. В Усті зустрічаються як найбільш ранні форми слов'янського посуду з вертикальним вінцем (табл. XX, 2, 3, 9; XXI, 1, 2, 3, 6, 12), так і пізні, що мають добре відігнутий вінець, інколи прикрашений пальцевими защипами та насічками (табл. XIX, 2—12; XXI, 4, 5, 9). Ранні форми цих посудин характерні для кінця V — початку VI ст. н. е. [272, с. 93].

Таким чином, за ліпною слов'янською керамікою та черняхівським гончарним елементом в ній виникнення поселення в с. Устя, очевидно, можна віднести до кінця V — початку VI ст. н. е., а кінець існування — до середини або кінця VII ст. н. е.

У заповненнях слов'янських приміщень із Бакоти виявлено ліпну ранньосередньовічну кераміку та окремі фрагменти, сформовані на ручному крузі. Керамічний матеріал переважно представлений тут горщиками з добре відігнутими вінцями, більшість з яких прикрашена пальцевими вдавленнями по краю (табл. XXII, 5—16; XXIII, 3, 5; XXIV, 1—9). Стінки горщиків товсті, в нещільному тісті є домішки великих зерен шамоту. Тонкостінні з щільного тіста фрагменти з ледь наміченим вінцем трапляються дуже рідко. На цій підставі час функціонування досліджених комплексів можна визначати між серединою VII і серединою VIII ст. н. е.

Для археомагнітного датування в Бакоті Г. Ф. Загній взяв зразки черенів печей з жител № 4 та 5 і вогнища поблизу житла № 2. Вік цих об'єктів такий: житло № 4 — середина VIII ст. н. е.; житло № 5 — друга половина VII ст. н. е.; вогнище — середина VIII ст. н. е.

На пам'ятках південнобузької групи ранньосередньовічних старожитностей Поділля виявлено ряд датуючих речей. На поселенні на о-ві Митківському знайдено бронзове зображення лева мартинівського типу та бронзовий браслет з потовщеними кінцями. На основі цих знахідок Митківське поселення датується VI—VII ст. н. е. [240, с. 53].

Поселення в с. Семенках П. І. Хавлюк датує кінцем IV — початком V ст. н. е. [243, с. 342]. Підставою для такого раннього датування слов'янської пам'ятки стали знахідки кружальної черняхівської кераміки. Однак запропоноване обгрунтування ранньої дати без врахування інших знахідок є непереконливим. Виявлена на поселенні ліпна кераміка характерна для третьої чверті I тисячоліття н. е. Тут трапляються як найраніші форми, близькі до корчацьких [243, с. 224, рис. 5, 1], так і розвинені з сильно відігнутим вінцем [243, с. 325, рис. 6, 10, 12; с. 327, рис. 8, 1—5, 7—11, 13, 14]. Враховуючи знахідки ранніх горщиків з

майже вертикальним вінцем та біконічні форми нижньою датою існування поселення в с. Семенках, очевидно, слід визнати VI ст. н. е. На селищі виявлено дві підвіски, близькі до підвісок з Пастирського городища, які датуються VII—VIII ст. н. е. На основі цих знахідок і ліпної слов'янської кераміки верхню дату існування пам'ятки можна віднести до кінця VII ст. н. е.

На поселенні в с. Самчинцях знайдено лише ліпну кераміку розвинених форм. Тут відсутні біконічні посудини та горщики, прикрашені валиком під вінцем, які виходять з вжитку в кінці VI ст. н. е. [241, с. 198]. На основі кераміки та знахідки бронзового зображення коня поселення в Самчинцях датується VII ст. н. е. [241, с. 198].

Керамічні комплекси з Гайворонського металургійного центру представлені ліпною керамікою. Тут трапляються ранні форми, прикрашені валиком під вінцем, а також біконічні посудини [49, с. 140, табл. V, 2—4, 6—16] і пізні — з відігнутих вінцем [49, с. 141, табл. VI, 4, 5, 7—12, 15]. З датуючих речей виявлено срібну підвіску пастирського типу, але техніка її виконання гірша. За керамікою та підвіскою Гайворонський металургійний центр датується VI—VII ст. н. е. [49, с. 141].

Таким чином, більшість розглянутих пам'яток з території Поділля датуються VI—VII ст. н. е. Припинення існування частини слов'янських поселень в VII ст. пов'язується дослідниками з аварським пануванням [34, с. 363]. З закріпленням аварів у середині VI ст. в Панонії починається жорстока боротьба між Аварським каганатом і слов'янським світом, яка часто трагічно закінчувалася для слов'ян. Ці події знайшли відображення в літописі: «Си же обри воеваху на словѣнѣх и примучища дулѣбы, сущая словѣны и насилье творяху женам дулѣбским» [159, с. 14]. Така доля спіткала не лише дулібів, а й інші слов'янські племена.

Очевидно, багато поселень загинуло в результаті аварських воєн проти слов'ян. Частина населення змушена була залишити насиджені місця, рятуючись від жорстоких визискувачів. Становище слов'ян різко змінилося в зв'язку з падінням Аварського каганату, що сталося в середині VII ст. н. е.

Однак не всі селища загинули в VII ст. н. е. Значна їх частина продовжувала існувати і в наступний час. На деяких поселеннях простежується безперервне життя від VI—VII ст. до періоду Київської Русі.

ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЛОВ'ЯН

Серед археологічних матеріалів, виявлених при розкопках слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Поділля, провідне місце належить предметам та об'єктам, що відтворюють господарську діяльність населення. Серед них знаряддя праці, продукція виробництва, приміщення господарського призначення тощо. Незважаючи на те, що до рук дослідників потрапила лише незначна частина предметів, які були у користуванні ранньосередньовічного населення, можна в загальних рисах відтворити основні сторони господарської діяльності слов'янського населення Поділля.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ПРОМИСЛИ

Про сільськогосподарське виробництво у слов'ян VI—VII ст. н. е. відомо з повідомлень ранньосередньовічних авторів. Із «Стратегікона» Маврікія ми дізнаємося, що у слов'ян «велика кількість різної худоби та плодів земних..., особливо проса та пшениці» [139, с. 254]. Менандр повідомляє, що аварське військо, увірвавшись в слов'янські землі, насамперед палило й знищувало їх посіви та ниви [139, с. 276]. В літописі Феофана повідомляється про одержання візантійською армією великих запасів продуктів в землях слов'ян [139, с. 276].

Повідомлення писемних джерел про сільськогосподарське виробництво у слов'ян підтверджується й археологічними матеріалами. Про нього свідчить і топографічне розташування поселень. На Поділлі вони знаходяться в долинах, біля низинних чорноземів [167, с. 71], що пояснюється насамперед вимогами тогочасного землеробства.

Розкопки на поселеннях засвідчують осілий спосіб життя. Усі досліджені житла були стаціонарними, розрахованими на тривале функціонування. Підтвердженням тривалості життя на поселеннях є також житла, залишені в давнину після їх застаріння, і спорудження нової домівки. За підрахунками Д. Т. Березовця, ранньосередньовічне поселення існувало в середньому 100—120 років, а окреме житло — 15—20 років [42, с. 187]. Тобто на кожному з середніх за розмірами поселенні налічувалося п'ять-шість будівельних періодів.

Типовим для землеробського господарства був двір одного домогосподарства, що складався з житла, господарських приміщень, ям та інколи вогнищ за межами будівель.

Розташування селищ біля родючих ґрунтів, річкових долин, стаціонарний характер жител та двору — все промовляє на користь того, що пам'ятки ці залишені населенням, в господарстві якого провідна роль належала землеробству.

На слов'янських поселеннях Поділля виявлено знаряддя сільськогосподарського виробництва. В Городку та Бакоті знайдено залізні наральники з широким трикутним лезом. Виходячи з їх форми, можна твердити, що вони належали знаряддям, в яких залізний наральник закріплювався в горизонтальній площині. Це надавало знаряддю більшої стійкості в роботі, воно проводило рівнішу борозду.

Таким чином, в третій чверті I тисячоліття н. е. слов'яни обробляли землю за допомогою дерев'яного рала з удосконаленим залізним наральником. Оцінюючи залізний плуг, Ф. Енгельс писав, що завдяки йому стало можливе у великих розмірах землеробство, рільництво, а разом з тим і практично необмежене для тогочасних умов збільшення життєвих припасів [К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, с. 31].

Очевидно, при обробітку ґрунтів в ранньосередньовічний час широко використовувався дерев'яний інвентар без залізних наконечників. Інвентар, який використовувався в пізніші часи, міг бути схожим на нього [147, с. 640]. Мабуть, слов'янське населення знало й інші дерев'яні знаряддя обробітку ґрунту — борони-суковатки, палки-копалки та ін.

Зернові культури в ранньосередньовічний час збирали за допомогою залізних серпів. На Поділлі серпи знайдено на поселеннях в селах Лисогірка, Семенки, Звиняч та Горошева. Ранньосередньовічний слов'янський серп — дуже досконале знаряддя. Для нього характерний найбільший вигин біля довгої ручки і найменший — на кінці. Довжина серпів 20—30 см. Форма серпа визначає його продуктивність. Найкращим є такий вигин, при якому кут різання, що утворюється між лінією руху та кожною точкою вістря леза, однаковий і становить близько 50° [124, с. 65]. Саме до такої форми наближається слов'янський серп. В Городку та Усті знайдено коси-горбуші, які могли застосовуватися для збирання таких зернових культур, що мало обсіпаються, наприклад ячменю.

У нас немає прямих свідчень про спосіб обмолоту хлібів в ранньосередньовічний час. Етнографічно зафіксовано молотьбу за допомогою палки-лапи, ціпа тощо. Усі ці способи дуже давні і відомі ще з кінця I тисячоліття до н. е. [194, с. 72—77].

Помел зерна у слов'ян VI—VII ст. здійснювався за допомогою ручних жорен, які на Поділлі виявлено на поселеннях в Городку, Бакоті, Семенках, Вільхівцях, Рашкові, Каветчині, Соколі, Малинівцях, Березовій, Перебиківцях та на о-ві Митківському. Жорна складалися з нерухомого нижнього каменя та верхнього круга-бігуна, в центрі яко-

го зроблено отвір для насаджування на «веретено». Жорнові камені трапляються лише в окремих будівлях. Це дає можливість припустити, що вони обслуговували кілька сусідських домогосподарств.

Продукти сільськогосподарського виробництва зберігали в господарських ямах-погребях, різних за формою та розмірами. Дно деяких ям обпалене, що свідчить про зберігання в них зерна. Однак чіткого розмежування у їх призначенні, очевидно, не було — в ямах зберігалися різні продукти. Сипучі продукти (зерно, муку) зберігали у великих зерновиках-корчагах, які постійно зустрічаються на слов'янських поселеннях. Без сумніву, для зберігання припасів широко використовувалися мішки та дерев'яна тара, що до нас не дійшли.

Про культури, які вирощувалися в ранньосередньовічний час, деяке уявлення дають писемні джерела, де згадується просо і пшениця [139, с. 254]. Але не тільки вони культивувалися слов'янами. Про це свідчать знахідки залишків зерен та їх відбитків на кераміці, виявлених на слов'янських пам'ятках суміжних з Поділлям територіях Прикарпаття, Молдавії та Волині.

Зокрема, на кераміці з ранньосередньовічного слов'янського поселення поблизу с. Глибоке на Прикарпатті виявлено відбитки пшениці-двозернянки, звичайного проса, чумизи та ячменю *. На поселеннях Молдавії Ханська II та Лопатна знайдено обвуглені зерна пшениці і проса, а на селищах Алчедар IV, Ханська II, Лопатна на кераміці та обмазці простежено відбитки пшениці, вівса і ячменю [183 с. 78]. Серед матеріалів з Зимнівського городища були обвуглені зерна пшениці, гороху і вики [24, с. 93]. Відбитки зерен пшениці простежено на кераміці з поселень Дем'янів II, Бовшів II та Зелений Гай на території Південно-Західної Волині [31, с. 70].

Усі перелічені культури відомі на території Центральної і Східної Європи з найдавніших часів. Пшениця вирощувалася в період неоліту, в епоху бронзи [255, с. 88—89], скіфський час [77], зарубинецькими [148, с. 10] та черняхівськими племенами [265]. Просо відоме з часів ранньотрипільської культури [47, с. 171—173] та в пізніші часи [255, с. 10]. Особливого поширення воно набуло у зарубинецьких [148, с. 5—8] і черняхівських [233, с. 105] племен. Найраніші знахідки ячменю відомі в пізньому палеоліті [112, с. 59—60], а в наступний час в неоліті [46, с. 144—145], в скіфський [78, с. 188], зарубинецький [148, с. 7] та черняхівський часи. Сліди вівса виявлено на пізньотрипільських [255, с. 102], скіфських [78, с. 188] і черняхівських [182] пам'ятках. Однак не виключено, що він був засмічувачем пшениці. Як самостійна культура овес вперше зафіксований на суміжних територіях в культурі Карпатських курганів [62]. На території Східної Європи здавна вирощувалися бобові. Так, горох зафіксований на трипільському поселенні Магала [65, с. 102]. Відомий він і на зарубинецьких пам'ятках [148,

---

* Розкопки Л. В. Вакулєнко. Визначення відбитків кандидата біологічних наук З. В. Янушевич.

с. 11]. Усі перелічені вище культури вирощувалися у другій половині I тисячоліття [91, с. 187].

Можна припустити, що ранні слов'яни вирощували й інші сільсько-господарські культури, поки що не виявлені археологічно.

Поряд з землеробством у слов'янському господарстві важливе місце належало скотарству. Для вивчення його велике значення має остеологічний матеріал, хоча за ним не можна вичерпно схарактеризувати склад і особливо процентне співвідношення стада.

З території Поділля визначалися кістки, знайдені на слов'янських поселеннях в Городку, Усті, Бакоті та Соколі (табл. 1)*. За даними

Таблиця 1

Місцезнаходження і назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин	Місцезнаходження і назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин
<i>Городок</i>			<i>Ранньосередньовічний шар на городищі в Усті</i>	13 1 1 6	— — — —
Бик домашній	296	20			
Свиня домашня	81	16			
Вівця і коза	66	12			
Кінь домашній	50	6			
Собака	3	1			
Курка домашня	3	1	<i>Бакота</i>		
<i>Устя (поселення)</i>			Бик домашній Свиня домашня Вівця і коза	31 13 14	— — —
Бик домашній	37	6			
Свиня домашня	6	3			
Вівця і коза	19	5	<i>Сокол</i>		
Кінь домашній	5	2	Бик домашній Свиня домашня Вівця і коза Кінь домашній	20 5 3 1	3 2 2 1
Собака	1	1			

аналізу остеологічного матеріалу, в стаді переважала велика рогата худоба — тяглова сила в землеробському господарстві. Значно менше знайдено кісток коня. Однак це не означає, що кінь був малопоширеним у слов'ян. Кінь — тяглова тварина, і його м'ясо рідко споживалося, тому й кістки не часто трапляються серед харчових відходів.

У теплі пори року худобу випасали на луках, розташованих поблизу поселень. Стійлове утримання змушувало заготовляти сіно. Для косіння використовували коси-горбуші, які на Поділлі знайдено в Городку та Усті. Крім того, важливу роль у створенні кормової бази відігравали продукти землеробства — коренеплоди та відходи зернових культур (солома).

* Визначення кісток проведено кандидатом зоологічних наук Н. Г. Тимченко.

В літній час худоба могла утримуватися в загонах під відкритим небом, а взимку — в хлівах. Очевидно, деякі з досліджених на Поділлі наземних господарських будов мали саме таке призначення.

В господарстві ранньосередньовічних слов'ян промисли відігравали другорядну роль. Про полювання свідчать кістки диких звірів, виявлених на поселеннях в Городку, Усті і Бакоті (табл. 2). Вони трапляються значно рідше, ніж кістки домашніх тварин. Полювали на оленів, диких кабанів, зубрів та козуль, м'ясо яких відзначається добрими смаковими якостями і значно поповнювало харчові запаси. З хутряних звірів (вовк, лисиця та ін.) шкуру знімали на місці полювання, тому їх кістки на поселеннях виявляють рідше.

Таблиця 2

Місцезнаходження та назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин	Місцезнаходження та назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин
<i>Городок</i>			<i>Ранньосередньовічний шар на городищі в Усті</i>		
Олень	9	2	Олень	4	—
Свиня дика	10	3	Бобер	1	—
Зубр	1	1	<i>Бакота</i>		
Вовк	3	1	Олень	1	1
Лисиця	1	1	Козуля	1	1
Козуля	1	1	Видра	1	1
Сірий журавель	1	1	Хижак	1	1
Птиця	3	2			
<i>Устя (поселення)</i>					
Олень	1	1			

Знаряддями полювання були спис, дротик та лук. На Поділлі наконечник дротика знайдено на поселенні в Городку, а наконечники стріл — в Рашкові та Семенках. За допомогою списа та дротика полювали на великого звіра, луком і стрілами добували дрібних тварин та птицю.

Досить поширеним промислом у слов'ян було рибальство. Його засвідчують знахідки кісток риб та рибальський інвентар. На Поділлі кістки риб виявлено в Бакоті і Семенках, а грузила від риболовецьких сітей — в Городку і Перебиківцях.

Слов'янське населення, що жило серед багатой природи Поділля, займалося збиральництвом. Не виключено також, що серед промислів важливе місце займало бортництво, але про це не одержано археологічних даних. В усякому разі, в давньоруський час мед і віск стали найважливішими статтями слов'янського експорту [123, с. 58, 67, 128].

МЕТАЛУРГІЯ ТА МЕТАЛООБРОБКА

У Східній Європі зародження металургійного виробництва відноситься до кінця II — початку I тисячоліття до н. е. В наступний час залізо все більше витісняє інші матеріали з виробництва знарядь праці. Ф. Енгельс писав: «Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів» [К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, с. 157].

У ранньосередньовічний час залізо відіграло величезну роль в господарстві. З нього виготовляли робочі частини орних знарядь, озброєння, побутові речі тощо. На Поділлі відомо багато слов'янських пунктів з слідами залізоробного виробництва. Тут виявлено шлаки, залізоплавильні горни та металургійний центр в Гайвороні [49, с. 123—144]. Залізні шлаки виявлено в Городку, Бакоті, Березовій, Дністрянці і Наддністрянці [167, с. 72]. На поселеннях в Губнику [243, с. 320], Семенках [243, с. 339—340], Самчинцях [243, с. 345] розчищено розвали залізоплавильних горнів.

Серед розрізнених слідів металургійного виробництва на слов'янських пам'ятках Поділля виділяється Гайворонський металургійний центр. Він складався з 4 агломераційних печей та 21 сиродутного горна. Горни були розташовані групами, по два-три разом. Досліджені в Гайвороні горни можна поділити на кілька типів.

До першого, найбільш поширеного типу відносяться 16 горнів з циліндричним колосником і вустям на рівні стародавньої поверхні.

До другого типу належать три горни з вустям, зробленим з двох поставлених на ребро плит.

Для третього типу (два горни) характерний кам'яний цоколь в основі печі.

Рештою ознак горни не відрізняються один від одного. Подібні домниці відкрито в Чехословаччині [106, с. 30—31, рис. 6, 3].

Базуючись на етнографічних даних, можна відновити весь процес виробництва заліза в третій чверті I тисячоліття н. е. Сировиною, з якої слов'янські металурги добували залізо, були бурі болотні руди (лимоніти), досить поширені на території Східної Європи [176, с. 39]. Їх розробляли в деяких місцевостях аж до початку XX ст. [106, с. 36]. На Поділлі болотні руди дуже поширені, і металурги працювали на місцевій сировині.

У сиродутному процесі велику роль відіграє підготовка руди, її збагачення. За етнографічними даними відомі такі процеси: промивання, просушування, прожарювання, подрібнення і просіювання руди [214, с. 55]. Крім того, лабораторне моделювання показало, що просушування і прожарювання були необхідними технологічними операціями, без яких сиродутний процес був неможливим [107, с. 58]. Процес збагачення руди простежено археологічно. Серед виробничих комплексів

Гайворонського металургійного центру виявлено агломераційні печі, що служили для цієї мети. Вони овальні, діаметр їх близько 1,4 м, черинь нахилений в бік припічної ями. В печах і навколо них знайдено грудки перепаленої руди. Подібні споруди виявлено в Молдавії на Алчедарському поселенні [234, с. 103, рис. 12, 1].

Очевидно, в третій чверті I тисячоліття н. е. при виплавці заліза застосовувалися флюси, роль яких, як і в попередні часи, міг виконувати вапняк [254, с. 76].

При сиродутному способі виплавки заліза паливом могло бути лише деревне вугілля. Його застосовували в латенський і римський часи та в період Київської Русі [275, с. 18—19]. З етнографічних джерел відомо, що деревне вугілля одержували ямним способом або на відкритому вогнищі [238, с. 385—397]. Для ямного способу характерне спалювання деревини при обмеженому доступі повітря.

Щоб одержати залізо в сиродутному горні, температура протягом всієї плавки повинна бути близько 1000° С [54, с. 341]. Така температура досягалася шляхом нагнітання повітря в горн через спеціальні отвори — люфти. Їх простежено на багатьох горнах Гайворона. Перед плавкою вустя домниць замурували глиною. Для тяги служив верхній отвір, через який завантажувались руда та паливо. В кінці процесу крицю і шлаки виймали через вустя, яке розбивали після кожної плавки.

Термін «виплавка заліза» для сиродутного процесу застосовується умовно. В дійсності залізо одержували шляхом прямого відновлення. Фізичне моделювання показало, що частина окисів заліза перетворюється в метал (залізну крицю), а частина, з'єднуючись з різними окисами, перетворюється в залізний шлак [108, с. 362—364]. При цьому в шлак потрапляє від 32 до 64% заліза [106, с. 42, табл. 3]. Криця відрізняється пористістю та вкрапленням великої кількості шлаків. Тому її кілька разів проковували для ущільнення. Не виключено, що з проковуванням криць пов'язана піч виробничого призначення на поселенні в Бакоті (рис. 23). В печі та навколо неї знайдено велику кількість залізних шлаків і ошлакованих стінок глинобитних горнів. Можливо, в ній підігрівалися криці перед проковуванням.

При розкопках слов'янських поселень третьої чверті I тисячоліття н. е. на Поділлі одержано матеріал, що характеризує обробку кольорових металів: виробничі майстерні, ювелірні виробы, інвентар, пов'язаний з бронзолivarною справою.

Вироби з кольорових металів представлені прикрасами та пряжками. Серед них три бронзові та срібні підвіски пастирського типу з Семенок і Гайворона, бронзова трапецієвидна підвіска із Луки-Врублівської, бронзова фігурка лева з о-ва Митківського, бронзовий браслет з розширеними кінцями з цього ж поселення, бронзова пальчаста фібула з Горошевої, пряжки з Самчинець, бронзові бляшки з отворами з Бакоти і Семенок тощо. З бронзолivarних інструментів на Поділлі знайдено глиняні лячки (Городок), глиняні тигельки (Городок, о-в Митків-

ський), глиняні та кам'яні бронзолivarні формочки (Городок, о-в Митківський, Самчинці). Відомі тут й майстерні, пов'язані з ювелірною ливарною справою. До них належать деякі заглиблені споруди з Самчинця [243, с. 346] і о-ва Митківського [240, с. 49—53].

Відкриття майстерень, знахідки виробів з кольорових металів, ливарних інструментів переконують в існуванні бронзолivarної справи у ранньосередньовічного населення Поділля. Однак не виключено, що частина ювелірних виробів із бронзи потрапила сюди в результаті обміну.

Основним прийомом роботи з кольоровими металами було лиття. Про це свідчать знахідки литих виробів, лячок, тигельків і ливарних формочок. Широко застосовувалося також кування, сліди якого помітні на багатьох виробках. На окремих з них видно сліди клепання, пробивання отворів, вигину тощо.

Складним є питання про джерела сировини для ювелірного виробництва, оскільки поклади руд кольорових металів відсутні на території Поділля. Місцеві ювеліри могли працювати лише на привізній сировині. Найближчі поклади срібла є на території Чехії, а міді — в Трансільванії, де вони розроблялися з глибокої давнини. Через відсутність на Поділлі сировинної бази ювеліри працювали, очевидно, періодично, залежно від наявності сировини. Тому знахідки, пов'язані з обробкою кольорових металів, нечисленні.

Однак це не стосується всього ранньосередньовічного світу. На Зимнівському городищі здобуто матеріал, який засвідчує значну концентрацію обробки кольорових металів. Тут ювелірні вироби представлені багатьма десятками зразків [22, с. 93—104; табл I, 1—21; табл. II, 1—15; табл III, 1—11]. Серед них пряжки, прикраси з фігурними прорізами, бляшки, браслети з потовщеними кінцями тощо. Більшість з них місцевого виробництва. Підтверджують це знахідки численних ливарних формочок [24, с. 76, табл. XV, 1—7], лячок [22, с. 105, рис. 2, 1, 2] та виробничих об'єктів. На браслетах простежено навіть окремі етапи їх виготовлення. Аналізуючи ці матеріали, В. В. Ауліх дійшов висновку про товарний характер бронзообробної справи на Зимнівському городищі [24].

КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО

Серед археологічного матеріалу з ранньосередньовічних пам'яток Поділля найповніше представлені керамічні вироби. Це не випадково — адже кераміка дуже добре зберігається в ґрунті. Численність виробів дає можливість досить повно відтворити процес їх виготовлення.

Слов'янський посуд третьої чверті I тисячоліття н. е. формувався від руки. Він представлений кухонними горщиками, великими зерновиками-корчагами, сковорідками та дисками. Вироби нерівномірно обпалені, з шершавою та горбкуватою поверхнею. Лише на окремих посу-

динах поверхня оброблена більш ретельно. Кілька фрагментів з Городка мали, навіть лошіння. Крім побутового посуду, в ранньосередньовічний час з глини виготовлялися лячки, тиглі, ливарні формочки, прясла, грузила тощо.

Тогочасні гончарі виробили тверді прийоми виготовлення кераміки. Це стосується дробу глини, видів та пропорцій домішок, формування та обпалу. Глину для виробництва спеціально підготовляли — руйнували природну структуру, звільняли від механічних домішок тощо. Для підвищення пластичності й стійкості посуду до деформації в глину додавали різні домішки. В тісті подільської кераміки найчастіше трапляється шамот, який краще за інші домішки зменшує деформацію посуду, підвищує його вогнетривкість [58, с. 236]. Показово, що в тісті слов'янського посуду переважає шамот з гострими краями, що збільшує міцність виробів [58, 236—237]. Подільські гончарі застосовували два види шамоту — биті черепки і грудочки перепаленої глини досить значних розмірів, незалежно від величини виробу.

На Поділлі кераміка виготовлялася способом кільцевого стрічкового наліпу [244, с. 37—41]. Така техніка простежена на багатьох посудинах, розбитих по горизонтальних лініях. Сліди швів між глиняними стрічками іноді простежуються на внутрішній поверхні горщиків. При такому способі формування глиняні стрічки накладаються горизонтально одна на одну, з'єднуючись навкісним швом. Ширина стрічок залежить від розмірів посудин і становить від 2 до 5 см. Формування починалося з виготовлення плоского дна, на яке нарощувалися глиняні стрічки. На керамічному матеріалі з Поділля простежено два способи формування придонної частини посуду. Найчастіше виготовлявся глиняний корж, розмір якого відповідав діаметру дна майбутнього виробу. На нього нарощувалися стрічки. В цьому випадку на стику стінок з плоским дном простежується лінія шову. Інколи з одного шматка глини формувалося дно і витягувалася нижня частина стінок, на край яких нарощувалися глиняні стрічки. При цьому внутрішня частина дна має округлу, яйцевидну форму. Перед формуванням горщика між дном і підставкою підсипався попіл або пісок. Їх сліди простежено на багатьох денцях.

Для згладжування поверхні необпалених горщиків застосовувалися «лощила», виготовлені з ребер великих тварин. В них зроблено робочу виїмку по краю. Лощила трапляються майже в кожному слов'янському житлі, а в деяких житлах з Городка навіть по кілька. Горщики з чіткими слідами вертикального згладжування знайдено на Городоцькому поселенні. Зайві шматки глини по зовнішньому овалу денця зрізувалися якимсь гострим предметом. Сліди таких зрізів простежено на посудинах з Городка, Устя, Бакоти, Слобідки-Мушкатівської.

Ліпний слов'янський посуд VI—VII ст. н. е. переважно не орнаментований. Лише у верхній частині окремих посудин пізнього часу трапляється врізний орнамент (хвиля, геометричні фігури тощо) та вдавлення і насічки по вінцях. Їх наносили по сирій глині до обпалу виробів.

Завершальним етапом керамічного виробництва є обпал. Слов'янський посуд випалювали на відкритому вогнищі або в побутовій печі при вільному доступі повітря. Через це поверхня посуду обпалена нерівномірно. Більшість виробів має дво- або триколірний злам, що свідчить про недовготривалість процесу випалу. Температура не могла бути нижче 500° С, оскільки лише при такій температурі повністю виділяється вода і глина перетворюється на кераміку [80, с. 23]. Підвищення температури до 800° С веде до спучування і деформації виробів. Тому випал слов'янської кераміки міг проводитися при температурі не нижче 500 і не вище 800° С. Аналіз кераміки з поселення Хуча, проведений Л. Л. Польовим і В. С. Бейлекчі методом водопоглинання, показав, що її випалювали при температурі 600—700° С [183, с. 86].

ІНШІ ГАЛУЗІ ВИРОБНИЦТВА

Серед домашніх виробництв поширення у слов'ян набуло прядіння, про яке свідчать численні знахідки прясел. На добре досліджених поселеннях Поділля їх кількість обчислюється десятками. Переважають глиняні вироби округлої та біконічної форм. Вони насаджувалися на дерев'яний стержень і надавали інерції веретену при роботі. Сировиною для прядіння була вовна та волокно конопель і льону. Прядіння передбачає існування ткацтва. На жаль, дерев'яні ткацькі верстати погано зберігаються в землі, тому вони до нас не дійшли.

Швацька справа засвідчена знахідками голок та гольників. Кістяні голки знайдено на поселеннях в Городку і Перебиківцях. Це тонкі відполіровані стержні з одним загостреним кінцем і вушком на другому кінці. В Городку виявлено кістяний трубчастий гольник.

Домашня худоба і частково полювання були постійним джерелом сировини для чимбарного виробництва. Знаряддями, пов'язаними з ним, є кістяні проколки. Ці інструменти на Поділлі знайдено в Городку, Бакоті, Семенках, Самчинцях та в багатьох інших пунктах. Для роботи з шкірою використовувалися залізні шила. Їх знайдено в Городку, Купині та в інших місцях. Крім того, при роботі з шкірою використовувалися ножі, голки і, очевидно, інші інструменти, що мали широке функціональне призначення. В Городку, Бакоті і Семенках трапилися кістяні лопатки з плоскою робочою частиною і округлою ручкою. Такі лопатки Г. Б. Федоров вважає інструментами для очистки від землі робочої частини плуга [233, с. 250]. На думку П. І. Хавлюка, вони служили для обдирання шкур та ворсин з вбитих тварин [243, с. 338]. Очевидно, П. І. Хавлюк ближчий до істини.

Поширеною у слов'ян була обробка кістки. З неї виготовляли проколки, голки, гольники, гребені, прикраси тощо. На поверхні цих предметів видно сліди сколювання, свердління, пиляння, різання та шліфування. Особливо чітко їх видно на напівфабрикатах. На Городоцькому поселенні знайдено ріг оленя з слідами ножових зрізів. Шляхом розпи-

лювання зроблено зубці на гребені з поселення в с. Кисляк [241, с. 189, рис. 2, 4]. Просвердлено отвори на кістяних виробах з Городка, Устя, Бакоти, о-ва Митківського. Очевидно, кістку широко використовували для виготовлення ручок. Зокрема, кістяну ручку від ножа знайдено в Городку.

В господарстві слов'ян значне місце належало обробці каменю. З нього виготовляли жорна, грузила, точильні бруски, ливарні формочки, прясла та інші речі. Жорна виготовлялися з крупнозернистих порід каменю, таких, як пісковик, черепашник, туф, гравеліт. Застосовувалися такі прийоми обробки: попередня оббивка, шліфування робочої поверхні, свердління отворів. Точильні бруски переважно виготовлялися з пісковика. Вони бувають різних форм, з добре зашліфованою поверхнею. Різьба по каменю застосовувалася при виготовленні ливарних формочок.

В умовах Лісостепу серед ремесел одне з провідних місць належало обробці деревини. Очевидно, асортимент дерев'яних виробів був дуже широкий. З нього виготовляли орні знаряддя, ткацькі верстати, човни та багато інших предметів. На Поділлі залишки дерев'яної лави простежено в житлі № 2 на Городоцькому поселенні.

На інших слов'янських територіях археологічно засвідчено деревообробні інструменти: тесла, сокири, ложкорізи тощо.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Питанням господарського життя слов'ян напередодні утворення давньоруської держави приділялась і приділяється велика увага, оскільки в суспільному прогресі вирішальним є економічний фактор. Однак часто поняття економіки, тобто всієї сукупності виробничих відносин, підмінюється визначенням занять населення, системи землеробства, способів обробітку ґрунтів, характеру тваринництва. При цьому основна увага приділяється технічній оснащеності, розвитку і удосконаленню техніки, її функціональному призначенню, удосконаленню трудових процесів тощо. З поля зору дослідників випадають найважливіші економічні питання: взаємодія між провідними галузями господарства — землеробством та скотарством, економічний потенціал сільськогосподарського виробництва з врахуванням технічного рівня землеробства, масштаби використання виробничих площ, демографічні розрахунки, визначення біологічної норми продуктів харчування, форми організації праці та ін. На це питання вже звертали увагу дослідники [45, с. 48—58].

В. І. Ленін, вивчаючи диференціацію селян Росії, неодноразово звертав увагу на необхідність вивчати селянську економіку, а не технічну оснащеність сільськогосподарського виробництва. Селянське господарство слід групувати «за відмінностями в самому характері їх господарства (розуміючи під характером господарства особливості не

техніки, а економіки)» [В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, с. 33]. Часто плутаються «дві різні сторони питання: агрикультурна і побутова, з одного боку, і політико-економічна, з другого» [В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, с. 76]. Ці зауваження, що стосуються класових суспільств, вказують шляхи методологічного вивчення економіки стародавніх суспільств з відтворюючою формою господарства.

На шляху вивчення економіки слов'янського суспільства важливу роль покликані відігравати комплексні палеоекономічні моделювання. Перший досвід такого вивчення землеробсько-скотарського господарства викладений у працях С. М. Бібікова на прикладах трипільської культури [48, с. 48—62]. Він же визначив шляхи дальшого палеоекономічного вивчення стародавніх суспільств [45, с. 48—58].

Для вивчення економічного рівня життя слов'ян у всій його багатогранності наявний археологічний матеріал і писемні свідчення середньовічних авторів не можна вважати достатніми. Головною перешкодою на цьому шляху стають порівняно невеликі масштаби проведених польових досліджень, незначна кількість повністю розкопаних поселень і відсутність добре розвіданих районів, які дали б можливість зробити тверді демографічні розрахунки. Наші палеоекономічні моделювання будуть в основному базуватися на матеріалах повністю дослідженого на Поділлі Городоцького поселення і етнографічних матеріалах.

Городоцьке селище на основі археологічного матеріалу і археомагітного методу датування можна віднести до середини VI — початку VIII ст. н. е. [164, с. 131—133]. Життя на поселенні тривало близько 150 років і припинилося внаслідок якоїсь катастрофи.

На площі 240×60 м розкопано 27 жител і близько двох десятків господарських споруд. Не всі досліджені будівлі були синхронними. Лише 12 з них існувало до кінця життя на поселенні. Решта була залишена ще у давнину, очевидно, внаслідок непридатності для використання під житло. Вони характеризуються бідністю археологічного матеріалу, в окремих знайдено лише кілька черепків від посудин, близьких до корчацьких, з ледь відігнутим вінцем, і біконічних горщиків пеньківського типу, що характерні для ранніх етапів існування культури.

Житла другого будівельного періоду відрізняються наявністю металевих виробів, серед яких трапляються побутові предмети і знаряддя сільськогосподарського виробництва, і більшою кількістю керамічного матеріалу. Переважають горщики розвинутих форм з добре вираженими плічками і відігнутими назовні вінчиками. Окремі екземпляри сформовані на ручному гончарському крузі. У цих комплексах відсутні біконічні форми посудин, які у слов'ян Поділля виходять із вжитку на початку VII ст. н. е. Всі житла другої хронологічної групи загинули у вогні. Сліди пожежі у вигляді обгорілих дерев'яних конструкцій виявлено в кожному з них. В деяких збереглися навіть обгорілі вінця зрубних стін.

Розміри Городоцького поселення не можна вважати випадковими. Площа переважної більшості селищ VI—VII ст. не перевищує 2,5—3 га.

На такій території налічується близько 30 будинків. Природно, що протягом двох століть вони не могли існувати одночасно. Важко уявити, щоб заглиблені в ґрунт напівземлянки з дерев'яними стінами і соломи'яним перекриттям могли проіснувати два століття. На недовговічність таких будівель уже звертали увагу дослідники [42, с. 187]. Крім того, їх будівництво пов'язане з утворенням нових сімей.

На невеликих селищах, що існували короткий час і на яких простежується один будівельний період, кількість досліджених об'єктів незначна. Зокрема, біля с. Корчак на Волині на поселенні площею 0,5 га було лише 12 жителів [185, с. 42]. Таким чином, можна вважати, що слов'янські поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. були невеликими і налічували по 10—15 домогосподарств.

Житлами у слов'ян служили заглиблені в ґрунт майже квадратні будівлі площею 9—20 м² з печами в одному з кутів. Незначні розміри житла можуть свідчити про невеликий склад сім'ї. Вона налічувала в середньому близько шести чоловік. Важко уявити, щоб менші за розмірами сім'ї були спроможні забезпечити кількісне зростання населення, а разом з тим і прогрес слов'янського суспільства. Якщо сім'я складалася з шести душ, то Городоцьке селище з 12 домогосподарств налічувало близько 70 жителів.

Розташування поселень в низинах, біля родючих ґрунтів і лук, знахідки залізних наральників, залізних серпів, кам'яних жорен та іншого сільськогосподарського інвентаря переконує в провідній ролі землеробства. Оранка проводилася за допомогою дерев'яного рала з удосконаленим залізним наральником. Проте не виключено, що в окремих випадках робоча частина орних знарядь не мала залізного наконечника. Тягловою силою служила робоча худоба — віл і кінь.

До Городоцького поселення прилягає близько 65 га чорнозему*. Розглянемо питання про фізичні й технічні можливості жителів поселення обробляти таку кількість ґрунту. За даними В. Й. Довженка, в давньоруський час примітивним плугом з парною упряжкою в день оброблялось близько 0,2 десятини землі [91, с. 187]. Слід гадати, що продуктивність оранки в ранньосередньовічний час була не на багато нижчою. Можна вважати, що в той час ралом з залізним наконечником і парною упряжкою орали близько 0,2 га в день. Разом з тим можна думати, що якість і глибина оранки були дещо нижчими, ніж у давньоруський час, але ці відмінності не могли бути настільки значними, щоб суттєво впливати на врожайність сільськогосподарських культур.

При денній продуктивності оранки 0,2 га площу в 65 га можна було обробити шістьма упряжками приблизно за 50 робочих днів осінньої і весняної оранки**. Ці строки узгоджуються з циклічністю і тривалістю

---

* Дані Городоцького райвиконкому.

** Приблизно стільки часу йшло на осінню і весняну оранку в натуральному селянському господарстві у XVII—XIX ст.

сільськогосподарських робіт при оранці під ярові й озимі культури, які, без сумніву, знали слов'янські землероби.

Згідно з писемними і археологічними джерелами, однією з найважливіших культур, вирощуваних слов'янами, була пшениця. Про це говориться в «Стратегіконі» Мавркія [139, с. 254]. Обвуглені зерна пшениці знайдено на багатьох слов'янських поселеннях. На Україні в умовах натурального селянського господарства навіть у XIX ст., за свідченням В. Майнова, «пшеницею і майже тільки нею живе людина» [99, с. 182]. Під посіви хлібів відводилося близько 50% всіх оброблюваних площ. Незважаючи на збільшення кількості культурних рослин в XIX ст., що зв'язано з поширенням в Європі нових сільськогосподарських культур, завезених з Нового Світу, в ранньосередньовічний час посіви хлібів, очевидно, займали приблизно таку саму площу оброблюваних земель. Іншими словами, якщо всі 65 га чорноземів, які прилягали до Городоцького поселення, оброблялися, то хлібами засівали 30—35 га. Ця площа використовувалася для вирощування проса, ячменю, вівса, гороха, вики, які археологічно засвідчені на слов'янських пам'ятках, та, очевидно, інших сільськогосподарських культур, поки що при розкопках не виявлених.

За допомогою ретроспективних перерахунків стає можливим визначити приблизну кількість зерна, що його збирали з 30—35 га. За В. Й. Довженком, в давньоруський час середня врожайність пшениці становила близько 50 пудів з 1 десятини [91, с. 187]. Оскільки рівень і технічна оснащеність землеробства в ранньосередньовічний час були не на багато нижчими, то цю урожайність можна прийняти за середню й для VI—VII ст. А це означає, що жителі Городоцького поселення могли вирощувати на 30—35 га від 1500 до 1750 пудів зерна в рік.

Маючи дані про кількісний склад слов'янської сім'ї (близько шести чоловік) і всього поселення (близько 70 чоловік), а також враховуючи біологічні норми споживання хліба, зробимо спробу визначити кількість зерна, необхідного для підтримання життєдіяльності населення Городка. За етнографічними даними, для прохарчування однієї людини протягом року потрібно не менше 12 пудів зерна. Отже, мінімальна норма споживання хліба на рік для слов'янської сім'ї становить близько 70 пудів, а для поселення — близько 850 пудів. При середній врожайності 50 пудів з 1 га сім'ї для прохарчування необхідно було засіяти пшеницею близько 1,8 га, а селищу — близько 17 га. Враховуючи, що наші розрахунки базуються на мінімальних нормах споживання хліба, ці цифри можна збільшити до 20 га, з яких збирали близько 1000 пудів хліба.

У натуральному селянському господарстві потрібний запас зерна для посіву. Середня норма висіву становила 8—10 пудів пшениці на 1 га. Щоб виростити таку кількість зерна, жителям Городоцького поселення необхідно було додатково засівати близько 5 га земель. Загалом для одержання біологічно необхідного хліба і посівного фонду що-

річно потрібно було засівати близько 25 га, з яких збирали урожай в 1250 пудів пшениці.

Таким чином, жителі поселення з 35 га могли збирати на 300 пудів зерна більше, ніж необхідно було для їх споживання протягом року. Це забезпечувало створення запасів. Частина зерна задовольняла господарські потреби, потреби обміну тощо.

Первісне орне землеробство могло існувати лише на основі розвинутого приселищного скотарства. Визначення остеологічного матеріалу, проведене палеозоологами, дає матеріал для визначення складу стада. За даними Н. Г. Тимченко, процентне співвідношення домашніх тварин за матеріалами з Городка, Устя і Бакоти виглядає так: велика рогата худоба — 37—37,5%, свиня — 19—29,6%, вівця або коза — 22,2—31%, кінь — 11,1—13%.

Природно, остеологічний матеріал повністю не може відтворити процентного складу домашніх тварин, оскільки кістки є харчовими відходами, а, як відомо, м'ясо різних тварин не однаковою мірою вживалося для харчування. Тому для вирішення питання про склад стада звернемося до етнографічних матеріалів дореволюційного селянського господарства, в якому, як і в ранньосередньовічний час, утримувалася велика рогата худоба, коні, вівці і свині. Судячи з цих матеріалів [145, с. 80] і роблячи поправку в бік зменшення, можна вважати, що на кожне слов'янське господарство припадало в середньому по 1 тяглової тварині, по 1 корові і телят, по 4 вівці і по 1 свині. Загалом стадо Городоцького селища налічувало близько 12 волів і коней, 12 корів, 12 телят, 50 овець і 12—15 голів свиней, враховуючи й поголів'я свиноток.

Для утримання домашніх тварин необхідні були пасовища і сіножаті. В околицях Городоцького поселення є близько 40 га добрих лук. За практичними нормами відгодівлі, протягом шестимісячного випасу на кожну голову великої рогатої худоби і коней необхідно 0,75 га угідь, для телят у віці до 1 року в 4 рази, а для овець і кіз в 10 раз менше пасовищ. Виходячи з цих даних, для поголів'я Городоцького стада на літній період необхідно було близько 25 га хороших лук (враховуючи й частковий випас свиней).

Шестимісячне стійлове утримання худоби передбачає заготівлю соломки і сіна. Відомо, що з 1 га посівів пшениці в середньому збирають 75 пудів соломи, а з 35 га можна було одержати 2625 пудів. Визначимо, скільки худоби можна було прогодувати такою кількістю соломи. Для зручності перерахунки зробимо на утримання великої рогатої худоби *. Дорослий віл за шість місяців стійлового утримання з'їдає 235 пудів соломи [52, с. 43], а 2625 пудами можна було прогодувати 12 голів великої рогатої худоби — мінімум, необхідний для обробітку прилягаючих до Городоцького поселення чорноземів.

* Перерахунок кормової бази тяглової худоби на соломку умовний. Без сумніву, її підгодовували сіном, коренеплодами тощо. Водночас частина соломи йшла на інші господарські потреби.

Щоб створити городоцькому стаду кормову базу для зимівлі, потрібно було ще близько 15 га сіножатей. Загалом для забезпечення річного утримання стада необхідно було близько 40 га хороших лук, що дорівнює площі, яка була біля Городоцького селища.

Утримання м'ясної худоби (свиней) і циклічність вікового обігу в господарстві інших тварин (велика рогата худоба, вівці) забезпечували населення м'ясною продукцією. Річний запас м'яса, очевидно, складався з 12 свиней вагою до 4 пудів кожна, 3—4 особин великої рогатої худоби вагою до 30 пудів, 20—30 особин дрібної рогатої худоби вагою по 1 пуду. Тобто річний баланс складався із 160—200 пудів м'яса в живій вазі, що становило по 2—3 пуди на одну людину. М'ясний запас частково поповнювався полюванням і рибною ловлею. Але цим галузям в господарстві ранніх слов'ян відводилася другорядна роль. При розкопках кістки диких звірів і риб трапляються рідко.

Проведені палеоекономічні розрахунки виявляють економічну відповідність між слов'янським землеробством і тваринництвом, між природними ресурсами навколишнього середовища, технічними можливостями і біологічними потребами населення.

Прилягаючі до Городоцького поселення чорноземи могли забезпечити нормальну життєдіяльність колективу, який складався приблизно з 70 чоловік. Кількісне зростання населення вимагало б збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, чого в умовах екстенсивного слов'янського землеробства можна було досягти лише шляхом розширення орних площ. Однак віддалені чорноземи в той час, очевидно, не оброблялися. За свідченням М. А. Большакова, навіть в ХІХ ст. в Усть-Сисольському повіті ділянки, що знаходилися на відстані більше 5 верст, обробляти було нееконімічно, оскільки перевезення гною, снопів, обробіток ґрунту тощо поглинали весь прибуток [55, с. 32].

З наведених вище міркувань можна зробити висновок, що основною причиною незначних розмірів ранньосередньовічних слов'янських поселень було, очевидно, розташування біля них невеликих площ легких чорноземів, що обмежувало кількісне зростання населення селища і приводило до виникнення виселків, які з часом виростали в селища. Цим же, мабуть, пояснюється тенденція слов'янських поселень до розташування групами по 5—7 разом.

Проте зроблений нами висновок не означає, що процес впливу населення з селища проходив в умовах крайньої економічної необхідності. Ні, це явище мало місце в системі натурального селянського господарства при виробництві надлишків сільськогосподарської продукції, що було продемонстровано палеоекономічним моделюванням на прикладі Городоцького поселення.

Економічне життя слов'янського суспільства було більш складним і не обмежувалося сферою сільськогосподарського виробництва. На основі землеробства та приселищного скотарства розвивалися інші галузі господарства — металургійне і керамічне виробництво, ковальська і ювелірна справи, обробка каменю, кістки, деревини тощо. Деякі з них,

що відрізняються складністю виробничих процесів і вимагають великої ремісничої майстерності, а інколи й художнього смаку, виділилися з сфери домашнього виробництва. До них відносяться металургія, ковальська і ювелірна справи. На Поділлі в Семенках і Скибинцях [243, с. 364; 240, с. 49—53] виявлено ювелірні майстерні по обробці кольорових металів. У Бакоті [166, с. 315] досліджено піч, в якій підігрівалися криці перед проковуванням. Серед ремесел найбільше виділяється металургія, один з центрів якої знаходився біля Гайворона [49, с. 123—144]. У цьому металургійному осередку виявлено 21 сиродутний горн і 4 агломераційні печі, які функціонували в різний час. Палеоекономічні моделювання на матеріалах з Гайворона переконають, що його виробництво переросло потреби одного поселення. За спостереженнями автора розкопок В. І. Бідзілі, в кожній з домниць здійснювалося 6—7 плавок, а вага криці досягала 3 кг. Таким чином, один горн давав 18—21 кг сировини, а весь центр за час свого функціонування виробив 380—440 кг кричного заліза.

Сиродутні горни працювали на деревному вугіллі. Для однієї плавки потрібно в 8—10 разів більше палива, ніж виплавленої криці [106, с. 40]. Таким чином, щоб виплавити крицю вагою в 3 кг потрібно було близько 30 кг вугілля, а щоб добути 380—440 кг заліза, необхідно 3800—4400 кг палива. Вихід вугілля становить не більше 12% від ваги спаленої деревини [106, с. 40]. Кубометр дуба важить 600 кг [10, с. 4, табл. I]. Тобто, щоб добути 380—440 кг кричного заліза, потрібно було заготовити і переробити на вугілля від 50 до 60 м³ дуба.

Криця відрізняється пористою структурою і вкрапленнями великої кількості шлаків, тому її кілька разів проковували для ущільнення. Внаслідок цього вихід готової продукції становив близько 50% [274, с. 16]. Таким чином, Гайворонський металургійний центр виробив близько 200 кг ковальського заліза.

Для визначення кількості ковальської продукції, яку можна виготовити з цієї сировини, візьмомо комплект залізного інвентаря одного слов'янського домогосподарства. Він, очевидно, включав усі речі, необхідні в натуральному селянському господарстві того часу: наральник, три серпи, косу-горбушу, сокиру, тесло, спис, кілька ножів та інші дрібні речі. Зважування залізних виробів з Городка, Бакоти, Устя і інвентаря з скарбу, знайденого на поселенні Макарів Острів [42, с. 183, рис. 20, 1—15], показало, що середня вага такого комплекту становить близько 2,5 кг. В такому разі з 200 кг заліза, одержаного в Гайвороні, можна було виготовити близько 80 комплектів інвентаря: 80 наральників, 240 серпів, 80 кіс, 80 тесел, 80 сокир, 80 наконечників до списів, кілька сотень ножів та інші дрібні речі. Якщо врахувати, що ранньосередньовічне поселення в середньому налічували 10—15 домогосподарств, то металургійний центр міг майже повністю забезпечити залізом 5—8 поселень. Отже, гайворонські металурги виготовляли продукцію на обмін. Разом з тим не виключено, що це виробництво було общинним і мало сезонний характер. На нашу думку, це не суперечить рівню

соціально-економічного розвитку ранньосередньовічного слов'янського суспільства.

Незважаючи на те, що дослідження в Гайвороні проводилися багато років на великих площах, там не виявлено ковальських майстерень і ковальських інструментів. Очевидно, металурги не займалися ковальською обробкою заліза. Це свідчить про виділення металургійного і ковальського виробництва в самостійні ремесла.

Досліджуючи економічне життя слов'ян, не можна обійти питання про соціальний уклад, який відповідав рівню розвитку їх суспільства. Оскільки це питання складне і багатогранне, розглянемо його у найбільш загальних рисах. Насамперед звернемося до первинної ланки суспільства — сім'ї. Для з'ясування питання про організацію давньослов'янської сім'ї першорядне значення мають розміри і розташування домівок на поселеннях. При розкопках слов'янських селищ трапляються лише невеликі житла, розташовані групами або в кілька рядів. Зокрема, в Городку і Бакоті простежено групи, які налічували чотири — шість напівземлянок, а в Усті вони розташовувалися не дуже чіткими рядами.

Різне планування поселень і наявність окремо розташованих господарств не можна вважати випадковим явищем. Вони відбивають структуру родинних і господарських відносин всередині слов'янської общини і сім'ї.

Для ілюстрації розглянемо центральну групу жител на Городоцькому поселенні, яка складалася з 5 одночасних жител і 14 підсобних споруд (господарські будівлі і ями та вогнища поза спорудами). Більшість господарських будівель знаходилася поблизу жител, а шість господарських ям і три вогнища концентрувалися відособленою групою.

Групове розташування домівок і підсобних будівель може свідчити про тісні родинні і господарські зв'язки їх жителів. Очевидно, групи з трьох — п'яти будинків з підсобними будівлями можна розглядати як єдиний двір патріархальної сім'ї типу задруги, що налічувала 15—30 чоловік. Очевидно, вона перебувала на шляху розпаду, коли малі сім'ї одержують в своє розпорядження окреме житло. Більше того, з певністю можна говорити, що споживання в слов'янській задрузі було індивідуальним. В кожному без винятку з жител, що входили до складу великого двору, були печі (сімейні вогнища), біля яких знаходиться кухонне начиння. Це свідчить про те, що в кожній домівці страва готувалася окремо і, судячи з розмірів посуду, для невеликих колективів. Індивідуалізація житла і споживання в рамках задруги стало значним кроком на шляху розкладу великої сім'ї в східнослов'янському суспільстві.

Не виключено, що процес розпаду задруги в східнослов'янському суспільстві напередодні утворення Київської Русі зайшов значно далі. Найбільш значним явищем, що характеризує історію сімейної общини на даному етапі, є утворення окремої власності дорослих чоловіків — членів сім'ї [110, с. 14]. Археологічно це положення підтверджують господарські будівлі біля індивідуальних осель, що виділилися із

складу великого двору, які виявлено на Городоцькому поселенні та в інших місцях. Можливо, це були комори і хліви, які належали окремим сім'ям. За етнографічними матеріалами відомо, що мала сім'я, яка входила до складу задруги, іноді мала худобу, самостійно продавала свою продукцію, іноді їй навіть виділялись у тимчасове користування ділянки землі.

Очевидно, в східнослов'янському суспільстві існували різні форми господарських відносин в рамках великої патріархальної сім'ї. В одних випадках процес ломки суспільних засад, який вів до виділення самостійних сімей, зайшов далі, в інших — дещо затримався. Це могло залежати від багатьох причин і насамперед від економічного стану господарства і авторитету старійшин. Як би там не було, незаперечно, що земля, луки і основний сільськогосподарський інвентар залишалися суспільною власністю задруги. Очевидно, праця переважно мала суспільний характер.

В умовах, коли східнослов'янське суспільство перебувало на порозі утворення класів і виникнення державності, задруга знаходилася на останньому етапі розкладу. Розвиток приватновласницьких тенденцій неминуче вів її до повного краху. Це знайшло свій вираз у виділенні економічно самостійних малих сімей. Вказаний процес простежується на археологічних матеріалах. На поселеннях в Усті і Стецівці виявлено житла, які розташовувалися в кілька рядів, на значній відстані одне від одного. На деяких поселеннях (Городок) простежено групи будинків і окремі будинки з господарськими будівлями. Відокремлений двір одного домогосподарства знаходився за 40 м на південь від основного ядра Городоцького поселення. Він включав в себе житлову напівземлянку, дві господарські споруди, господарську яму і вогнище поза будівлями. Невеликі розміри житла і господарські будівлі, характерні для індивідуального домогосподарства, свідчать про існування самостійних малих сімей в слов'янському суспільстві. Їх виділення у східних слов'ян напередодні утворення державності було викликане прогресом суспільних і економічних відносин, за яких порівняно велика сімейна община як господарська одиниця виявилася економічно необумовленою, оскільки орне землеробство з паровою системою не вимагало об'єднання праці великих колективів [95, с. 34].

Отже, в слов'янському суспільстві третьої чверті I тисячоліття н. е. на зміну задрузі йшла мала парна сім'я з індивідуальним виробництвом. За таких умов суспільною організацією у слов'ян могла бути лише сільська сусідська община з об'єднанням на територіально-господарській основі.

На матеріалах більшості слов'янських пам'яток процес диференціації суспільства майже не простежується. Серед житлових і поховальних комплексів неможливо виділити багатші й бідніші, оскільки господарський інвентар, побутові предмети майже не відрізняються між собою. Однак це не є доказом того, що в третій чверті I тисячоліття н. е. східнослов'янське суспільство не стало на шлях майнової і соціальної

диференціації. Справа в тому, що більшість досліджених пам'яток є залишками сільських поселень, де майнова нерівність в умовах натурального господарства проявлялася в кількості виробленої продукції, інвентарі, одязі тощо, тобто на тих сторонах життя, які в археологічних матеріалах майже не відбиваються.

Виділення з слов'янського середовища соціального шару ремісників простежується чітко на небагатьох пам'ятках, зокрема на археологічних матеріалах Гайворонського металургійного центру.

Археологічним свідченням існування соціальної верхівки у слов'ян VI—VII ст. є городище в с. Зимне на Волині [24]. Воно відрізняється від сільських поселень не лише наявністю укріплень, а й дорогим інвентарем, прикрасами. Там знайдено велику кількість ювелірних виробів з кольорових металів і срібла і виявлено сліди ремісничого виробництва, що дає можливість визначати його як ремісничий центр. Найімовірніше, такі городища були місцем проживання племінної верхівки, тобто вони були племінними центрами [23, с. 54—58]. Їх, очевидно, слід розглядати як зародки феодальних замків — центрів ремесла, торгівлі і політичної влади. Зародження таких центрів у східних слов'ян напередодні утворення давньоруської держави було закономірним явищем.

Друга половина I тисячоліття н. е. в історії східних слов'ян відома як період військової демократії і племінних об'єднань напівдержавного типу. За Початковим літописом нам відомі племінні об'єднання полян, древлян, дулібів, уличів, тиверців та ін. Збереглися навіть імена слов'янських князів: Кий, Межамир, Мусокій, Пірогаст, Радагаст та ін. Ранньосередньовічний період, за Б. Д. Грековим, можна характеризувати як напівпатріархальний і напівфеодальний, коли «закладалися основи спадкової монархії і спадкового дворянства» [85, с. 310].

МІСЦЕ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПОДІЛЛЯ СЕРЕД
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

СЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОДІЛЛЯ
ТА СИНХРОННІ ПАМ'ЯТКИ

При зіставленні слов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е. на всіх територіях їх поширення виявляється надзвичайна схожість матеріальної культури. Вона проявляється в розмірах, топографії і стратиграфії поселень, в конструкції жител, поховальному обряді та керамічному, господарському і побутовому інвентарі.

Усі слов'янські поселення невеликі. Площа їх становить близько 1,5 га, майже відсутній культурний шар між будівлями. Селища займають перші надзаплави річок, струмків та озер біля чорноземних ґрунтів. Надзвичайною сталістю відзначається й слов'янське житлобудування. За житло у слов'ян VI—VII ст. правила прямокутна або квадратна напівземлянка (рідше — землянка) з піччю в одному з кутів. В житлах досить часто трапляються припічні і господарські ями та материкові лежаки вздовж стін. Стіни мають стовпову або зрубну конструкцію.

Для слов'ян VI—VII ст. характерні безкурганні та підкурганні трупопалення. В безкурганних похованнях Поділля спалені останки покійників зсипалися в глиняні урни, які вміщалися в неглибокі ямки. Аналогічні поховання відомі на Волині [76, с. 145; 155, с. 27], на Верхньому [251, с. 59] і Середньому [40, с. 60—61] Дніпрі, в Польщі [257, с. 81—82], Чехословаччині [258, с. 100—104] та в інших місцях.

Підкурганні поховання з Чепонос відносяться до трупопалень на місці і на стороні з вміщенням останків в урну або без неї. Як перші [119, с. 316—319; 155, с. 20—21], так і другі [155, с. 16—22, 31—32; 18, с. 85—93] відомі на слов'янських могильниках з інших територій.

Єдність слов'янської культури проявляється в керамічному виробництві, для якого характерний ліплений від руки посуд, сформований способом горизонтального стрічкового наліпу, переважання в глиняному тісті шамоту, жорстви і піску, випал при відкритому доступі повітря. Найчастіше вироби бувають з шершавою або горбкуватою поверхнею. Основним видом посуду був горщик, але досить часто трапляються сковорідки.

Однаковими у слов'ян були й інші вироби. До них відносяться біконічні і округлі прясла, залізні ножі з прямою спинкою і плоским черешком, залізні стріли, пальчасті фібули тощо.

Однак загальні риси не виключають локальних проявів в матеріальній культурі на кожній окремо взятій території. А. Т. Сміленко на основі влаштування елементів жител, печей, поховального обряду, кераміки і набору прикрас налічує 12 локальних варіантів ранньосередньовічної слов'янської культури [204, с. 30—40].

Локальні особливості простежуються і на деяких категоріях інвентаря із слов'янських пам'яток Поділля. Характерним для цієї території є співіснування ранніх корчацьких і біконічних пеньківських посудин. На територіях, де поширені празькі і корчацькі пам'ятки, біконічні горщики майже відсутні, а на пеньківських старожитностях мало корчацької кераміки. Поділля, очевидно, становило окрему слов'янську територію, де поєднувалися обидва керамічні елементи, причому пеньківські елементи більш відчутні в Південному Побужжі. Таким чином, слов'янські старожитності VI—VII ст. на всіх територіях поширення відзначаються схожістю, що можна пояснити етнічною, культурною та економічною спільністю слов'янства. Певно, вони знаходилися на одному ступені економічного та соціального розвитку, що й знайшло своє відображення в єдності матеріальної культури.

Однак близькість не виключає локальних проявів окремих слов'янських ареалів, що, мабуть, слід пов'язувати з племінними об'єднаннями, кожне з яких виробило свої етнографічні особливості. Їх простежено на території Поділля. Характерним для цього району є поєднання корчацької і пеньківської кераміки, яке можна пояснити інфільтрацією на Поділля різноплеменних елементів.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ VI—VII ст. ТА ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

Питання про зв'язки слов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е. з попередньою черняхівською культурою є одним з найважливіших у вивченні генезису східного слов'янства. Від того, як воно вирішується, залежить розуміння історії розвитку східнослов'янського суспільства, етнічна інтерпретація черняхівської культури.

В. В. Хвойка, який відкрив черняхівську культуру, визначав її як слов'янську [246, с. 189—190; 247, с. 495—496]. Так її розуміли О. О. Спіцин [212], М. Ф. Біляшевський [38, с. 18] та інші вітчизняні дослідники.

Археологи німецької націоналістичної школи (П. Рейнеке, М. Еберт, Г. Коссина, Р. Шіндлер, Е. Шварц та ін.) відстоювали готську належність черняхівської культури. Їх підтримувала частина археологів буржуазної Польщі (В. Антоневиц, І. Костшевський та ін.). У радянській історіографії до середини 50-х років панувала думка про слов'янство черняхівських племен [173; 174; 85; 12; 13; 227; 133; 134; 207; 209; 210; 93; 232; 199]. На той час, мабуть, тільки І. І. Ляпушкін висловлював сумніви відносно її слов'янської належності [128, с. 7—13].

На початку 50-х років було відкрито нові слов'янські культури другої половини I тисячоліття н. е. типу Луки-Райковецької, Волинцева, Пеньківки. За зовнішніми ознаками і насамперед за керамічним матеріалом вони відрізнялися від черняхівської культури. Це спонукало деяких дослідників відмовитися від думки про слов'янство її носіїв [109, с. 78—81; 86, 27—29; 16]. Поряд з цим стало очевидним, що черняхівська культура, яка раніше вважалася монолітною, має свої локальні особливості. Таке припущення породило теорії про її багатоетнічність [228, с. 7—8; 222, с. 194]. В цей час викристалізувалося три точки зору на етнос черняхівських племен: слов'янська (Є. В. Махно та ін.), готська (М. І. Артамонов) та поліетнічна (М. О. Тиханова, Г. Б. Федоров). Найбільш чітко вони були висловлені у 1957 р. на київській нараді, присвяченій проблемам черняхівської культури [81, с. 276—277]. Ці точки зору продовжують існувати і в наш час, що показала II Всесоюзна нарада з проблем черняхівської культури, яка відбулася у Львові в грудні 1967 р. [143, с. 290—294; 168, с. 220—228].

Дослідники по-різному аргументують свої погляди: одні розглядають комплекс матеріалів або окремі категорії речей з усієї території поширення культури, інші — з окремих, невеликих районів. Однак на даному етапі найбільш плідними, очевидно, слід вважати зусилля, спрямовані на вивчення локальних територій ареалу черняхівських та ранньосередньовічних старожитностей. Перевага такого вивчення полягає в тому, що воно дає можливість зіставити черняхівські пам'ятки з незаперечно слов'янськими матеріалами VI—VII ст. з однієї, порівняно невеликої території, що виключає випадкове порівняння різнолокальних груп пам'яток, а разом з тим і випадкових, зовнішньо схожих або відмінних компонентів.

В цьому напрямку велику роботу проведено на території Подністров'я. В Нижньому Подністров'ї, на території Молдавії, над вивченням черняхівських і ранньосередньовічних старожитностей працюють московські і молдавські археологи. В результаті зіставлення черняхівських і слов'янських матеріалів та аналізу писемних джерел вони дійшли висновку, що в пониззі Дністра серед черняхівського матеріалу переважає фракійський елемент, хоча й дуже відчутні слов'янські впливи. Суцільна слов'янська колонізація цієї території, за їх спостереженнями, розпочалася лише з середини I тисячоліття н. е. [233, с. 170—179; 181, с. 33—35; 236, с. 200].

Верхнє Подністров'я і Південно-Західну Волинь протягом багатьох років вивчає В. Д. Баран. Результати розкопок дали йому можливість розділити черняхівські пам'ятки даного району на дві групи: типу Сухостав — Острівець і Ріпнів II — Черепин. Для перших селищ характерні наземні житла і переважання кружального посуду. Для других — заглиблені житла, в заповненні яких більш численний ліпний посуд, що за формою і тістом наближається до ранньосередньовічної слов'янської кераміки. На цих пам'ятках вперше простежено переростання черняхів-

ських старожитностей в ранньосередньовіччі [34, с. 365—370, 29, с. 38—45].

Черняхівські та слов'янські старожитності з території Поділля також мають багато спільних рис. Вони проявляються у топографії селищ, житлобудуванні, деяких формах кераміки та ін. Черняхівські і ранньосередньовічні поселення на Поділлі знаходяться, переважно, в однакових топографічних умовах. Вони займають перші надзаплави водоймищ. Більше того, поблизу сіл Поріччя, Гуменці, Конилівки, Бакоти, Кугаївців, Почапинець, Оселівки і Верхнього Івачева на одних і тих самих площах трапляється черняхівський і ранньосередньовічний керамічний матеріал.

Спільність простежується і в житлобудуванні. Слов'янським житлом була прямокутна в плані напівземлянка. Для черняхівських поселень Поділля поряд з наземними житлами характерні й напівземлянки. Зокрема, в Луці-Врублівецькій [219, с. 72—73; 220, с. 16; 221, с. 45—46; 197, с. 106—107; 199, с. 28—29] і Бакоті [71, с. 284—285] виявлено заглиблені прямокутні споруди площею 11,5—18 м². У їх заповненні була ліпна і кружална черняхівська кераміка.

Черняхівські напівземлянки широко відомі й на інших територіях. За даними Є. В. Махно, яка займалася їх картографуванням, в Середньому Подністров'ї, Подніпров'ї, на Волині і у верхів'ях Сіверського Дінця на 1959 р. було досліджено 213 черняхівських жител. З них характер 11 (5%) не визначений, 129 (61%) — це наземні житла та 73 (34%) напівземлянки і землянки [135, с. 32]. Причому заглиблені житла частіше зустрічаються в південно-західних, південних і південно-східних окраїнах черняхівської культури [135, с. 34]. На деяких поселеннях у селах Журівці, [202, с. 80—82], Микільському [56, с. 160], Черепині [27, с. 28—44], Ріпневі (Ріпнів II) [33, с. 213—250] та в ін. натрапляємо лише на заглиблені споруди або вони значно переважають над наземними. Заглиблені черняхівські житла зустрічаються також у Румунії [266].

У заглиблених черняхівських і слов'янських будовах Поділля схожі й опалювальні споруди. В черняхівських напівземлянках з Луки-Врублівецької були печі-кам'янки, глинобитні печі та вогнища [220, с. 16]. Печі-кам'янки виявлено також в черняхівських напівземлянках з Бакоти [71].

Печі-кам'янки виявлено майже в усіх ранньосередньовічних житлах Поділля. Спільними є й деякі інші елементи внутрішнього влаштування домівок. Так, в черняхівських [219, с. 73] і слов'янських [165, с. 29] напівземлянках Поділля трапляються господарські ями.

На Поділлі в заглиблених черняхівських житлах переважає ліпна кераміка. У напівземлянках з Луки-Врублівецької її налічується від 41,5 до 70,5% [199, с. 28]. Така закономірність простежується й на інших територіях. В житлах із Черепинського поселення ліпний посуд становив 60% [135, с. 34], на Журівському — до 80 [135, с. 34], у При-

вільному — 80, в Грушівці — 52% [200, с. 14] від загальної кількості кераміки.

Ліпні черняхівські посудини з території Поділля близькі за формою і тістом до ліпної ранньосередньовічної кераміки. Так, посуд з вертикальним або злегка відігнутим назовні вінцем, який переважає в усіх слов'янських комплексах VI—VII ст., трапляється і в черняхівській час. На Поділлі його знайдено в Луці-Врублівецькій [197, табл. I, 6, 7, 9] та на могильнику в Косанові [111, с. 122, табл. VII, 9]. Відомі вони в Ріпневі [33, с. 216, рис. 3, 6, 8, 13], Ракобутах [28, с. 90, табл. II, 2—7] та в інших місцях.

Ліпні горщики з загнутими досередини вінцями, які виявлено на слов'янських поселеннях в Городку, Бакоті, Слобідці-Мушкатівській, Козлові та Соколі, є й серед черняхівської кераміки. Їх знайдено в напівземлянках Луки-Врублівецької [201, с. 96] та Бакоти. Такі самі вироби відомі серед черняхівської кераміки з Верхнього Подністрів'я [33, с. 216, рис. 3, 4, 10], Волині [206, табл. 1, 7], Подніпров'я [200, с. 15] тощо.

В Городку знайдено невелику конічну мисочку. На Поділлі близькі за формою вироби виявлено на черняхівському поселенні Лука-Врублівецька [197, с. 111, табл. I, 1], а на суміжних територіях — в Черепині [27, табл. VII, 8, 11, 12], Ріпневі [33, с. 216, рис. 3, 11] та на пам'ятках культури Карпатських курганів [208, табл. X, 7, табл. XII, 12; 63, с. 171, рис. 1, 2, 3].

Призмкуватому слов'янському горщику з вертикальними вінцями і крутими плічками, знайденому в кургані № 2 з Чепонос, є відповідності в черняхівських комплексах з могильників в Каменці [200, с. 17] і Компанійцях [142, с. 77].

На поселеннях в селах Городку, Конилівці, Семенках, Кисляку та в інших місцях Поділля виявлено біконічні посудини. На типологічну близькість подібного слов'янського посуду до черняхівських біконічних форм кераміки вказувала І. П. Русанова [187, с. 149—150].

Між черняхівською і слов'янською ліпною керамікою простежується спільність у способі формування, складі тіста і обпалі посудин. Для обох категорій кераміки характерна груба, шершава поверхня з нерівномірним обпалом. В тісті найчастіше трапляється шамот. Черняхівський і ранньосередньовічний горщики виготовлялися способом горизонтального стрічкового наліпу. Все це дає можливість ставити їх в один типологічний ряд розвитку. Характеризуючи ліпний черняхівський і ранньосередньовічний слов'янський посуд, В. Д. Баран зазначає: «Ліпний посуд культури полів поховань черняхівського типу на території Верхнього і Середнього Подністрів'я за формою і складом глини досить близький до ліпного посуду слов'янських пам'яток початку другої половини I тисячоліття н. е., і його не завжди легко виділити, якщо на поселенні виступають ті й ті комплекси» [26, с. 78].

На черняхівських пам'ятках є велика кількість кружалної кераміки, а на більшості ранньосередньовічних вона відсутня. Лише в останній

час на Поділлі в Усті, Зеленому Гаї та в інших місцях в закритих слов'янських комплексах VI—VII ст. виявлено кружальну кераміку черняхівського гатунку. В більшості випадків умови, в яких вона трапляється, не дають підстав вбачати випадкове поєднання черняхівської і слов'янської кераміки. Переважна більшість уламків кружального посуду знаходилася на долівці, а в житлі № 6 з Устя разом з фрагментами ліпної слов'янської кераміки на долівці стояв кружальний черняхівський горщик.

На території Бакстського селища є черняхівський культурний шар, що робить дуже ймовірним випадкове потрапляння черняхівської кераміки в слов'янські комплекси. Однак і тут здобуто матеріал, який засвідчує існування черняхівських гончарних традицій в наступний час. Це фрагмент сковорідки з наземної споруди. За формою вона слов'янська, не характерна для черняхівського часу, а за фактурою, щільністю тіста, домішками, обпалом та кольором — це черняхівська кераміка.

Таке явище характерне не лише для території Поділля. Побутування кружальної кераміки черняхівського гатунку на слов'янських поселеннях простежено також у Киндешті і Будурясці в Румунії [278, с. 495]. Більше того, на поселенні поблизу с. Глибока на Прикарпатті виявлено навіть гончарну майстерню ранньосередньовічного часу, в якій виготовлялася кераміка провінціально-римських зразків [61, с. 45—50].

Зв'язок між черняхівськими і ранньосередньовічними старожитностями на території Поділля простежується і на такій категорії пам'яток, як антропоморфні статуї. Черняхівські ідоли відомі в селах Кузьминчиках, Блищанці, Колодрібці, Пижівці, Хтебтієві [195, с. 197—355; 82, с. 292—294], Калюсі [67, с. 140], Іванківцях, Ставчанах [66, с. 210—214], Бакоті [66, с. 139], Козлові, Ломаченцях, Кременній та Нижньому Ольчедаєві [64, с. 104—115].

Язичеські антропоморфні скульптури, пов'язані з черняхівськими пам'ятками, чітко виділяються в єдину групу, яка відрізняється своєю манерою виконання. І. С. Винокур простежив, що ці статуї типологічно пов'язуються із збруцьким Святовитом [67, 136—143]. Хоча Збруцький ідол відноситься до кінця I тисячоліття н. е., він служить свідченням культурно-історичних зв'язків між черняхівською культурою і слов'янською культурою VI—VII ст. н. е., оскільки остання генетично зв'язана з старожитностями VIII—IX ст. Черняхівські ідоли і збруцький Святовит різні за майстерністю виконання, але споріднені семантично. Деякі з них, як і Святовит, багатолікі, на окремих зображено коня і риг.

Отже, в окремих категоріях ранньосередньовічного матеріалу з території Поділля простежується черняхівська підоснова. Заглиблені житла з печами-кам'янками і господарськими ямами, які широко побутували у слов'ян другої половини I тисячоліття н. е., відомі і в попередній час. Окремі форми слов'янської кераміки також беруть початок у черняхівській культурі. На деяких ранньосередньовічних поселеннях Поділля наявний кружальний посуд черняхівського гатунку, що засвідчує до-

живання черняхівських гончарних традицій до VI—VII ст. Черняхівську підоснову має й збруцький Святovit.

Все це дає можливість твердити, що слов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е. на Поділлі якоюсь мірою культурно-історично пов'язані з черняхівськими пам'ятками.

СЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ VI—VII ст. ТА ПАМ'ЯТКИ НАСТУПНОГО ПЕРІОДУ

Питання про співвідношення слов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е. з наступним періодом висвітлюється досить одноставно. Всі дослідники вбачають між ними генетичні зв'язки [230, с. 242; 17, с. 38; 113, с. 8]. Вперше їх було простежено на матеріалах з поселення Лука-Райковецька [83, с. 283—315], де наприкінці 40-х років В. К. Гончаров дослідив вісім напівземлянок з печами-кам'янками. У двох з них знаходилася тільки ліпна корчацька кераміка, а в решті — ліпна та сформована на примітивному гончарському крузі кераміка, що виростає з корчацького посуду. Типологічну лінію розвитку ліпного корчацького горщика до більш розвиненої кружальної кераміки простежено й на матеріалах з городищ Хотомель і Бабка на Поліссі [118, с. 10]. Чотири послідовних періоди життя від VI до XII ст. було на поселенні в с. Ріпнів (Ріпнів I) [20, с. 26—59; 25, с. 367—380], з VII по IX ст. існувало Канівське поселення [136, с. 123]. Такий же безперервний розвиток слов'янських пам'яток простежено в Чехословаччині [272, с. 15—19], Румунії [260, с. 86], Болгарії [73, с. 9—160] та в інших місцях.

Спадковий розвиток слов'янських пам'яток характерний і для Поділля, де на окремих поселеннях простежується життя від VI—VII ст. до IX ст. (Гордівці, Корнешти).

На Поділлі відомі пам'ятки з слов'янським шаром VIII—IX ст. Це поселення поблизу сіл Коржівки і Семенок, Захаращівки, Ладижина, Комарець, Маньківки, біля м. Вінниці [242, с. 116—124], у селах Сандраки [39, с. 218] і Григорівка [15, с. 107—110]. На селищах в селах Коржівці, Григорівці і Семенках проводилися розкопки, якими виявлено 14 жител: 7 в Коржівці [242, с. 117—121], 6 в Григорівці [15, с. 105, 107, 109] і 1 в Семенках [242, с. 122].

Здобутий матеріал засвідчує спадковість між слов'янськими старожитностями VI—VII ст. і VIII—IX ст. Зокрема, це стосується житлобудування. Житла VIII—IX ст., як і в попередній час, були майже квадратними напівземлянками або землянками з печами-кам'янками в одному з кутів. Стіни робилися з дерева в зруб [242, с. 122]. Схоже у житлах і внутрішнє влаштування. В них наявні припічні, господарськими та материкові лежаки. Припічні та господарські ями в житлах кінця I тисячоліття н. е. виявлено на поселенні в с. Коржівці [242, с. 118, 121], а материкові лежаки — в Луці-Райковецькій, Каневі [83, с. 297, рис. 9, 2; 136, с. 35, рис. 15] та в інших місцях.

Зв'язок між слов'янськими старожитностями VI—VII ст. і наступного періоду простежується на керамічному матеріалі. Насамперед це стосується горщика з відігнутими назовні вінцями. У VIII ст. посуд, сформований на ручному гончарському крузі, повторював його форму і профілювання. Слід зазначити, що з появою гончарних горщиків ліпні форми не зникають. На Поділлі в Коржівці [242, с. 116], Григорівці [15, с. 110] і Семенках [242, с. 122] в закритих комплексах трапляється ліпна і гончарна слов'янська кераміка. Спільними для цих старожитностей є сковорідки, кістяні лопатки [242, с. 338, рис. 17, 1—4] та ряд інших дрібних речей.

Таким чином, слов'янські старожитності VI—VII ст. генетично пов'язуються з наступним періодом. Це переконує в слов'янській належності досліджуваних нами пам'яток.

СЛОВ'ЯНИ ПОДІЛЛЯ ТА ПЛЕМЕНА «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

Основним джерелом для вивчення географії східнослов'янських племінних об'єднань є «Повість временних літ». На перших сторінках свого літопису Нестор знайомить з назвами слов'янських племен та їх локалізацією. З нагромадженням археологічних матеріалів з'явилася можливість зіставити їх з літописними повідомленнями. Перші такі спроби на матеріалах локальних районів було зроблено ще в кінці XIX ст. Д. Я. Самоквасовим [192, с. 185—224], В. З. Завітневичем [100, с. 1—62] та ін. Зіставляючи археологічні матеріали давньоруського часу з назвами літописних племен, О. А. Спіцин дійшов висновку, що в «руських старожитностях (головним чином XI ст.) налічується стільки ж археологічних типів та районів, скільки літопис перелічує давньоруських племен. Географічне розташування цих районів відповідає повідомленням літопису...» [212, с. 338—339].

Однак не всі дослідники поділяли погляди О. А. Спіцина. В 1937 р. П. М. Третяков виступив з критикою поглядів О. А. Спіцина. Він відстоював думку, що археологічну відповідність літописним племенам слід шукати в культурах другої половини I тисячоліття н. е., а матеріали XI—XIV ст. не можуть служити джерелом до вивчення літописних племен, оскільки останні припинили своє існування з утворенням давньоруської держави [225, с. 38—51]. Навколо цього питання розгорнулася жвава дискусія [19; 226; 175], в результаті якої з'ясувалося, що для вивчення племен «Повісті временних літ» придатні як ранні, так і давньоруські матеріали.

П. М. Третяков був правий у своїх висновках щодо південно-західної групи східнослов'янських племен. Дійсно, у археологічних матеріалах давньоруського часу племінні особливості південно-західних племен майже не відчужаються. Очевидно, це пояснюється центральним географічним положенням території, де протягом усього I тисячоліття н. е. відбувалися значні політичні зрушення, пов'язані з подіями «великого

переселення народів», вторгненням готів, гуннів, аварів, балканськими війнами, рухом слов'ян за Дунай тощо. За цих умов етнографічні особливості південно-західних племінних об'єднань поступово нівелювалися. Тому їх важко простежити на пізніх археологічних матеріалах.

Локалізація земель південно-західних племен ускладнюється ще й тим, що древляни, дуліби (волиняни, бужани), тиверці, уличі та білі хорвати, на відміну від північних та східних племен, локалізуються менш чітко. Проте успіхи радянської археології у вивченні слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. дають підстави пов'язувати слов'янські пам'ятки на Волині з древлянами [184, с. 33—46], у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі — з дулібами [30, с. 65—71], в Молдавії (Нижнє Подністров'я) — з тиверцями [231, с. 250—259; 233, с. 235], в Потясминні — з уличами [42, с. 145—208]. З білими хорватами, очевидно, слід пов'язувати недавно відкриті Л. В. Вакуленко ранньосередньовічні пам'ятки типу Глибоке — Волосів на Прикарпатті.

Територія Поділля, що знаходилася в центрі розселення південно-західних племен, в племінному відношенні залишалася не атрибутуваною. Згідно з літописними повідомленнями вважалося, що лише в X ст. сюди з Середнього Подніпров'я переселилися уличі [159, с. 13]. «Игорь же съдѣше в Києвъ княжа, и воюя на древян и на угличѣ. И бѣ у него воевода именемъ Свѣнделдѣ, и примучи углѣчѣ, возложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадѣшется единъ град, именемъ Пересѣченъ, и сѣде около его три лѣта и едва взя. И бѣша сѣдѣше угличѣ по Днѣпру вѣнизъ, и посемъ придоша межи Бѣгъ и Днѣстръ и седоша тамо» [144, с. 109].

Однак у інших літописних списках уличі і тиверці локалізуються в Подністров'ї: «А улучи и тиверци сѣдяху бо по Днѣстру оли до моря, и суть гради их и до сего дне, да то ся зваху от Грекъ Великая Скуфъ» [159, с. 14]. Підкреслимо, що про уличів і тиверців у Подністров'ї згадується на перших сторінках Початкового літопису, де літописець спеціально розглядає географію племінних об'єднань. Це робить мало ймовірною помилку в такій їх локалізації.

Свідчення літописця про боротьбу Ігроя з уличами та переселення останніх слід, очевидно, тлумачити як відселення лише подніпровських уличів, які жили на південь від Києва, в межиріччя Південного Бугу і Дністра, зайняте одноплемінним населенням. З нагромодженням матеріалів третьої чверті I тисячоліття н. е. з території Поділля з'явилася можливість поставити питання про їх племінну належність на археологічну основу. Наявність на поселеннях в Городку, Конилівці, Семенках, Кисляку, о-ві Митківському та в інших місцях біконічного посуду зближує слов'янські старожитності Поділля з пеньківським ареалом слов'янських пам'яток Середнього Подніпров'я, для яких характерна біконічна кераміка. Д. Т. Березовець цілком слушно пов'язував ці старожитності з літописними уличами. В пониззях Дністра [183, с. 87, рис. 13, 1—9] і навіть у Подунав'ї [256, с. 251—259] теж трапляється біконічна

кераміка ранньосередньовічного часу. Дослідники пов'язують її з тиверцями, які у культурному і племінному відношенні були дуже близькі до уличів. Підтвердженням цьому може бути і літописна традиція, яка ставить їх завжди поруч.

Наявність на ранньосередньовічних пам'ятках Поділля біконічних форм посуду, характерних для уличів і тиверців, та літописні повідомлення дають змогу ставити питання про те, що територія Поділля в другій половині I тисячоліття н. е. входила в ареал уличко-тиверського розселення.

У ранньосередньовічній кераміці з території Поділля є горщики струнких пропорцій з майже вертикальними, короткими вінцями, які найбільш характерні для корчацьких пам'яток Волині. Згідно з географією Початкового літопису, територія Волині пов'язується з древлянами. Наявність на Поділлі древлянських елементів можна пояснити тісними міжплемінними контактами або пов'язувати з рухом слов'ян на Дунай. Поділля знаходилося на шляху просування древлян на Балкани, що неминуче приводило до проникнення елементів їх культури в середовище подністровських слов'ян.

ВИСНОВКИ

В історії слов'янства важливе місце належить другій половині I тисячоліття н. е. В цей час слов'яни виступають як одна з вирішальних сил тогочасної Європи. Ранньосередньовічні автори неодноразово згадують про події політичної історії антів, про їх боротьбу в IV ст. н. е. з готами, а в VI—VII ст. н. е.— з Візантією і аварами.

У зазначений період проходив процес консолідації східнослов'янського світу, в результаті якого були створені передумови до виникнення давньоруської держави. Процес консолідації, породжений внутрішніми причинами (соціально-економічним розвитком кожного із взаємодіючих племен), можна досить повно висвітлити шляхом дослідження археологічних пам'яток локальних районів, які характеризуються спільними ознаками матеріальної культури.

До таких територій відноситься Поділля, де виявлено 114 пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е., серед яких є поселення, поховання та металургійний центр. Для слов'янських селищ цього району характерне розташування на перших терасах водоймищ поблизу чорноземних ґрунтів і лук. Більшість з них концентрувалася групами по 5—7 селищ, на відстані 3—5 км одне від одного. Поселення були невеликими, середня площа їх становила близько 1,5 га. На такій території розміщувалося близько 30 жител з підсобними будівлями. Однак навіть така кількість домівок не завжди функціонували одночасно. Житла і господарські споруди розташовуються групами або не дуже чіткими рядами. В Городку вони концентрувалися трьома групами, а в Усті — у два ряди вздовж берега Дністра. Певна система у розташуванні жител в Усті дає можливість говорити про вуличне планування деяких слов'янських селищ.

Житла прямокутні, площею 9—23 м², з заглибленою в ґрунт на 0,5—1,2 м основою. В одному з кутів на рівні долівки або на материковому останці знаходилася піч-кам'янка. Крім печей, в житлах бувають глинобитні вогнища, господарські ями і материкові лежаки-останці вздовж стін. В деяких напівземлянках простежено входи у вигляді виступаючих назовні приямків. Одне житло з Городка було двокамерним. Воно складалося з заглибленої житлової і наземної господарської камер.

Для вивчення культури ранньосередньовічного населення дуже важливе значення мають поховальні пам'ятки. На жаль, на Поділлі вони вивчені недостатньо. Досліджено лише два підкурганних і три безкурганних поховання. Кургани з Чепонос мають у діаметрі 15—17 м, висота їх 0,3—0,7 м. В одному з них простежено обряд кремації тіла на місці, на спеціальному глиняному майданчику. Кальциновані кістки були зсипані в ліпну урну. В другому кургані виявлено безурнове трупопалення з супроводжуючим ритуальним ліпним горщиком. У верхніх горизонтах курганного насипу простежено сліди тризни. В безкурганних похованнях з Корнешт і Звиняча перепалені кістки лежали в урнах, за які правила ліпні горщики, вміщені в неглибокі овальні ямки.

Найбільш масовим матеріалом на досліджуваних пам'ятках був ліпний посуд: кухонні горщики, сковорідки і диски коричневого і сірокоричневого кольору. Найчастіше їх поверхня шершава або горбкувата, в глиняному тісті переважає шамот. На деяких поселеннях трапляється також незначна кількість уламків гончарного посуду черняхівського гатунку (Устя, Зелений Гай та ін.). Відомі й інші вироби з глини. Це фрагменти тигельків і лячок, керамічні прясла, циліндричні і котушкоподібні риболовецькі грузила тощо.

Знаряддя праці і зброя найчастіше виготовлялися з заліза. Серед сільськогосподарського інвентаря слід виділити наральники з Городка і Бакоти, серпи з Лисогірки, Семенок, Звиняча і Горошевої та коси-горбуші з Городка і Устя. Досить часто трапляються залізні ножі з прямою спинкою і плоским черешком. Знайдено також залізні шила, цвяхи, пряжки, наконечники дротиків, стріл та ін.

Вироби з кольорових металів належать до категорії прикрас та предметів поясного набору. До них відносяться бронзова платівка з зображенням лева, бронзові пальчасті фібули, бронзові браслети з потовщеними кінцями, срібні та бронзові підвіски, бронзові пряжки тощо.

Кам'яні знаряддя праці представлені жорнами, ступами, точильними брусками, ливарними формочками, пряслами та грузилами. Серед виробів з кістки — лопатки з рогу оленя, голки і гольники, гребінь, проколки та інші речі.

На Поділлі скляні вироби виявлено лише в Городку. Це фрагмент зеленої яйцевидної намистини і шашка-жетон з скловидної маси чорного кольору.

Серед археологічних матеріалів, здобутих при розкопках пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е., на Поділлі провідне місце належить предметам і об'єктам, що відображають господарську діяльність населення. Серед них знаряддя праці, продукція виробництва, приміщення господарського призначення. На основі сукупності цих матеріалів можна дійти висновку, що слов'янське господарство було багатогалузевим і досить складним. Основні його галузі — орне землеробство і приселищне скотарство. Полювання і рибальство були допоміжними галузями господарства.

На багатьох пам'ятках відкрито сліди залізоробного виробництва. Залізоплавильні шлаки знайдено на поселеннях в Городку, Бакоті, Березовій, Дністровці, Наддністрянці та в інших місцях. На селищах в Семенках, Самчинцях і Губнику розчищено розвали сиродутних домовиць. Великий центр металургійного виробництва розкопано на острові на Південному Бузі біля Гайворона. Він складався з 21 залізоплавильного горна і 4 агломераційних печей, які служили для збагачення залізної руди. Ранньосередньовічні металурги на Поділлі працювали на місцевій сировині — болотних рудах. Ретроспективні розрахунки показали, що гайворонські металурги виробляли продукцію для обміну.

Місцеву ювелірну справу на Поділлі засвідчують виробничі майстерні, які виявлено на поселеннях в Семенках і на о-ві Митківському, а також знахідки тиглів, ллячок і ливарних формочок. До інших ремесел відносяться виробництво посуду, обробка кістки, каменю, деревини, прядіння тощо.

Палеоекономічне моделювання, проведене на матеріалах Городоцького поселення, виявляє економічну відповідність між слов'янським землеробством і тваринництвом, природними ресурсами навколишнього середовища і технічними можливостями та біологічними потребами населення.

Черняхівська і ранньосередньовічна культури Поділля мають багато спільних ознак. Поселення їх розташовані переважно в однакових топографічних умовах. Напівземлянки з печами-кам'янками, схожі на слов'янські, виявлено на черняхівських поселеннях у Луці-Врублівецькій і Бакоті. У заглиблених черняхівських житлах трапляється ліпна кераміка, що за тістом, фактурою і формою близька до ранньосередньовічної.

На черняхівських поселеннях виявлено багато кружальної кераміки провінціально-римських зразків. На більшості слов'янських поселень Поділля вона до останнього часу не була відома. Лише в останній роки на окремих пам'ятках VI—VII ст. виявлено фрагменти кружальної кераміки черняхівського гатунку. Очевидно, цей факт слід розглядати як доживання черняхівських гончарних традицій до третьої чверті I тисячоліття н. е. Таким чином, ранньосередньовічне населення на вказаній території перейняло ряд рис матеріальної культури від попереднього черняхівського населення.

На матеріалах Поділля чітко простежується прогресивна спалковість між пам'ятками VI—VII ст. і пам'ятками наступного періоду. При розкопках поселень VIII—IX ст., як і на більш ранніх пам'ятках, виявлено заглиблені прямокутні житла з печами-кам'янками. В окремих з них є господарські ями і материкові лежки вздовж стін. Ліпний посуд VIII—IX ст. за формою, домішками, обпалом та іншими ознаками не відрізняється від кераміки VI—VII ст. Посудини, сформовані на ручному крузі, повторюють форму і профілювання ліпних горщиків. Все це переконує в безперервному спадковому розвитку слов'янського населення Поділля протягом другої половини I тисячоліття н. е.

Для слов'ян VI—VII ст. на всіх територіях характерна схожість матеріальної культури. Це можна пояснити етнічною, культурною і економічною спільністю слов'янського світу. Однак спільність матеріальної культури не виключає локальних проявів на кожній окремо взятій території. Локальні особливості простежуються і на деяких категоріях інвентаря з Поділля. Характерне для цієї території співіснування біконічних посудин пеньківського типу і горщиків, близьких до корчацьких, з майже вертикальним вінцем.

Наявність на слов'янських пам'ятках Поділля біконічного посуду зближує їх з ранніми пам'ятками пеньківського типу, які більшість дослідників зв'язує з літописними уличами і тиверцями. Можливо, Поділля з VI—VII ст. входило в ареал розселення цих племен.

Поселення

1 с. Атаки Хотинського р-ну Чернівецької обл Селище відкрито у 1967 р. Воно знаходиться на південь від села, на низькій ділянці лівого берега безіменного струмка, в урочищі Глибокий Яр. На площі 200×40 м трапляються фрагменти ліпної неорнаментованої кераміки, каміння, кістки тварин тощо (табл. XXIX, 7). (Розвідка автора.)

2 с. Бабин Кельменецького р-ну Чернівецької обл. У 1968 р. за 1,5 км на північ від села, у надзаплавлі правого берега Дністра на висоті близько 2 м, в оголеннях та на поверхні виявлено нечисленні фрагменти ліпної слов'янської кераміки. (Розвідка СДЕ.)

3 с. Бакота (Бакота I) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Ранньосередньовічне поселення розташоване за 2 км на південний схід від села, на першій терасі лівого берега Дністра, на висоті 5—7 м, в ур. На кліні (рис. 19). Селище виявлено у 1967 р. У 1968 р. у вимиві яру розчищено залишки печі-кам'янки. Стационарні роботи на території селища проводилися у 1969 р. Досліджено площу близько 1000 м², на якій простежено скіфський культурний шар і виявлено черняхівські, ранньосередньовічні та давньоруські об'єкти.

Слов'янські будівлі третьої чверті I тисячоліття н. е. представлені чотирма напівземлянками, одним господарським приміщенням, чотирма господарськими ямами та виробничою піччю (рис. 20).

Житло № 2* виявлено в південно-західній частині поселення, недалеко від берега. Прямокутна в плані напівземлянка з сторонами $3,7 \times 3$ м заглиблена в ґрунт на 0,5—0,7 м від сучасної поверхні. Її долівка знижується в північно-західному напрямку. Будова орієнтована кутами майже за сторонами світу (табл. XXII, 1). В центральній частині приміщення, ближче до північної стінки, на рівні долівки розчищено розвал печі-кам'янки розмірами $2 \times 1,6$ м. Біля неї простежено скупчення залізних шлаків. Вздовж східної стінки тягнувся материковий лежак, який на 0,3 м не доходив до південного кута. Висота виступу 0,3 м, ширина в східній частині 1,1 м, в західній 0,2 м. На ньому лежав фрагмент кам'яного жорна з отвором у центрі. У північному кутку знаходився ще один невеликий останець з розмірами $0,8 \times 0,8$ м і висотою 0,3 м від рівня долівки.

У заповненні напівземлянки знайдено велику кількість ліпної слов'янської кераміки з вдавленнями по вінцях (табл. XXII, 5—16), фрагменти жаровні (табл. XXII, 19) та кружалці черняхівської черепки. На відстані 1 м на північ від споруди знайдено залізний наральник трикутної форми довжиною 18 см (рис. 15, 1). Поза житлом, біля його східної стінки було овальне глинобитне вогнище, більший діаметр якого становив 1,2 м.

Житло № 4 відкрито на відстані 7 м на південний схід від черняхівської напівземлянки № 1. Житло прямокутне в плані, з сторонами $3,7 \times 2,6$ м,

* При описі будов дотримано принципу польової нумерації. Відсутні в тексті номери належать об'єктам інших культур.

Рис. 19. Вид на поселення Бакота I з північного сходу.

долівка заглиблена на 0,9 м від сучасної поверхні. Приміщення орієнтоване кутами за сторонами світу (рис. 21, табл. XXIII, 1). Північною стороною житло перерізало вустя черняхівської гончарної печі. В східному кутку розчищено прямокутну піч-кам'янку площею 1,1 × 0,9 м, викладену з великого в основі і дрібного у верхній частині необробленого каміння. Глиняний плоский черінь споруджено на рівні долівки. Вустя шириною 0,4 м простежено з південно-східної сторони. У верхній частині печі знайдено розвали трьох ліпних горщиків (табл. XXII, 2, 4, 9). У північному кутку напівземлянки знаходився ще один глиняний черінь, споруджений на рівні долівки. Серед розвалу були кружальні черняхівські черепки. Вздовж південно-східної стінки між печами розчищено яму витягнутої форми довжиною 2 м, шириною 0,65 м і глибиною 0,3 м від рівня долівки. В ямі були кістки тварин і риб.

Заповнення житла складалося з темного перепаленого ґрунту, серед якого виявлено ранньосередньовічну кераміку та кружальні черепки черняхівського гатунку.

Житло № 5 знаходилося за 20 м на південний схід від напівземлянки № 4. Воно прямокутне, розміри його 4 × 2,7 м, заглиблене на 0,7 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано кутами за сторонами світу (рис. 22). У північному кутку стояла прямокутна піч-кам'янка доброї збереженості розмірами 1,7 × 1 м і висотою 0,5 м, збудована з тесаного та необробленого каміння. Плоский глиняний черінь — на рівні долівки. Вустя шириною 0,4 м простежено з північно-східної сторони. Поблизу печі знайдено незначну кількість ліпних слов'янських та черняхівських черепків. Вздовж північно-східної стінки вирізано материковий лежак шириною 0,5—0,9 м і висотою 0,2 м від рівня долівки. Житло заповнювала жовта глина, очевидно, воно було засипане ще у давнину.

Житло № 6 стояло на відстані 1,7 м від житла № 4, безпосередньо на краю берега. Більша його частина провалилася ще в давнину внаслідок осідання берегової смуги. Від напівземлянки непорушним лишився північний кут з частиною печі-кам'янки площею 0,8 × 0,8 м. На лінзовидному черені лежав фрагмент сковорідки з пальцевими вдавленнями по краю бортика (рис. 15, 9). Решта житла осіла на 0,9 м.

Споруда № 1 стояла неподалік від південно-західної стінки житла № 4. Основу будови прямокутної форми площею 4 × 2,6 м простежено на глибині 0,4 м від

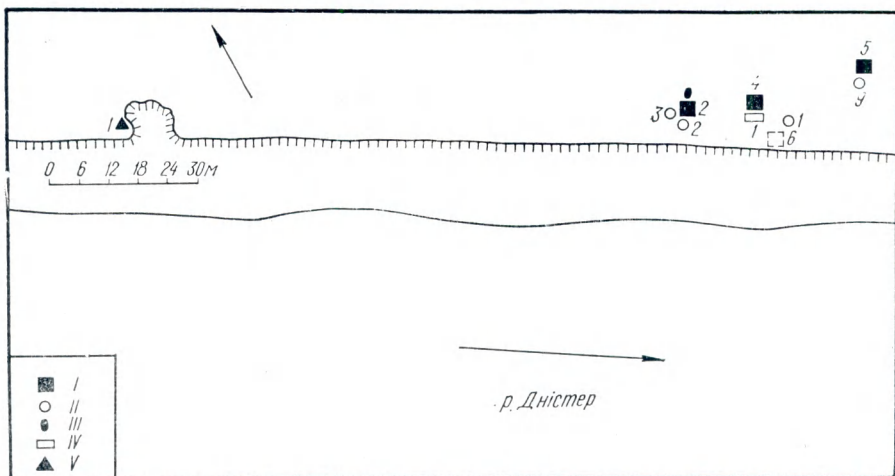

Рис. 20. План поселення Бакота I.

I — житла; II — господарські ями; III — вогнища, IV — господарське приміщення; V — виробнича піч.

сучасної поверхні (табл. XXIII, 1). Очевидно, це приміщення господарського призначення. Майже в центрі його розчищено глинобитне вогнище неправильної форми розмірами $0,7 \times 1$ м. На рівні долівки в північному кутку стояла округла кам'яна ступа діаметром 55 см з робочим заглибленням в центрі (рис. 17). На долівці знайдено велику кількість ранньосередньовічної кераміки, прикрашеної пальцевими вдавленнями по вінцях (табл. XXIV, 1—13), сковорідок (табл. XXIV, 14, 15, 17—20), фрагменти двох жаровень (рис. 15, 6, 10), бронзову платівку (рис. 15, 8), кістяні проколки тощо.

Тут же знайдено кружалну кераміку черняхівського гатунку. Серед неї виділяється фрагмент сковорідки, виготовленої з щільної глини (табл. XXIV, 20).

Яма № 1 була викопана на відстані 1 м на південний схід від житла № 6. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 1,3 м і глибиною 0,5 м від сучасного рівня. Стінки її вертикальні, дно плоске (табл. XXV, 4). В заповненні виявлено кістки тварин та дрібні ліплені від руки слов'янські черепки.

Яма № 2 розташовувалася на відстані 0,3 м на південь від західного кута житла № 2. Яма овальна в плані, з більшим діаметром 0,8 м і глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Стінки звужені до плоского дна. В темному заповненні виявлено кістки тварин та дрібні ліплені від руки слов'янські черепки.

Яма № 3 знаходилася на відстані 0,5 м на північний захід від західного кута напівземлянки № 2. Вона овальна, з більшим діаметром 0,45 м, заглиблена на 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки звужені до плоского дна. В заповненні було кілька ліпних слов'янських черепків.

Яма № 9 виявлена за 0,2 м від західного кута житла № 5. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 1,7 м, глибиною 1,2 м, із звуженими до плоского дна стінками (табл. XXV, 5). У заповненні знайдено ліпну слов'янську та кружалну черняхівську кераміку.

Піч № 1 виробничого призначення виявлено в стінках молодого яру по скупченню перепаленого каміння та залізних шлаків на глибині 1 м від сучасної поверхні (рис. 23). Її викладено з великого необробленого каміння та гальки. Піч овальна, розмірами $1 \times 1,1$ м, з кам'яним черенем, опущеним в материк на 0,3 м. Східна її

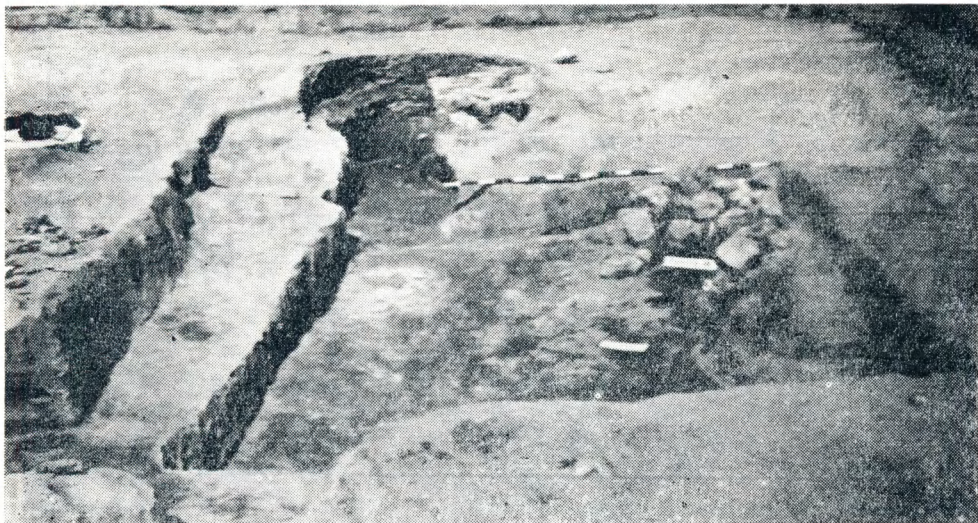

Рис. 21. Житло № 4 з Бакоти, що перерізало черняхівську гончарну піч.

Рис. 22. Житло № 5 з Бакоти (вид з заходу).

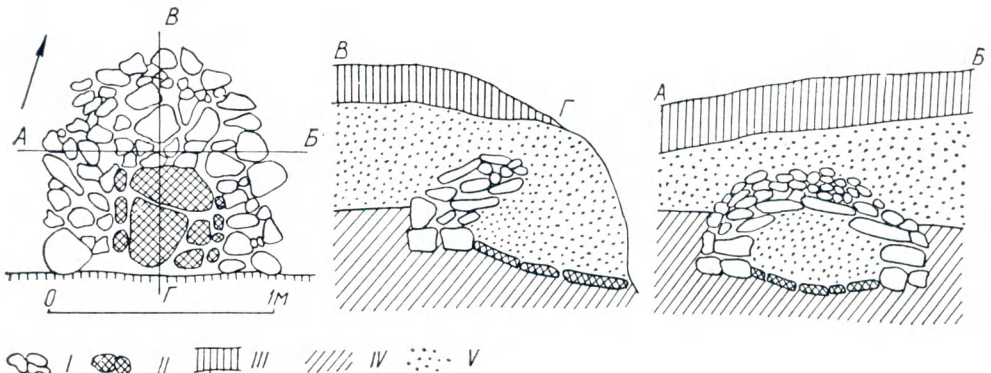

Рис. 23. План та переріз виробничої печі з Бакоти.

I — камінь; II — черинь; III — чорнозем; IV — материк; V — перемішаний ґрунт.

частина зруйнована яром. Збереглася частина шатроподібного перекриття, що знаходилося на висоті 0,8 м від основи. Невеликі кам'яні перекриття були скріплені глиною. Череном служили плоскі камені, вздовж стінок обкладені круглими гальками. У печі була зола, шматки залізних шлаків, фрагмент стінки глинобитного, сильно ошлакованого залізоплавильного горна та вуглики. Серед каміння знайдено глиняний плоский виріб витягнутої форми та фрагмент сковорідки з пальцевими вдвпленнями по краю бортика. Очевидно, піч зв'язана з обробкою кричного заліза. (Розкопки І. С. Винокура та автора.)

4. с. Бакота (Бакота II) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. За 2 км на південний захід від села на першій терасі лівого берега Дністра на висоті 3 м у 1968 р. зібрано фрагменти ліпної слов'янської кераміки. Тут же трапляються скіфські черепки. У 1970 р. при розкопках на скіфському поселенні на цій площі досліджено кілька слов'янських печей-кам'янок. (Розвідка СДЕ. Розкопки А. Ф. Гуцала.)

5. х. Березова Муровано-Куриловецького р-ну Вінницької обл. За 200 м від західної околиці відособленого від села Наддністрянського хутора, на першій невисокій терасі лівого берега Дністра, в гирлі безіменного струмка, по ліву його сторону, у 1968 р. виявлено ранньосередньовічне поселення площею 200 × 50 м. При шурфуванні місцевості знайдено ліпну слов'янську кераміку з вдвпленнями по вінцях (табл. ХХХ, 4, 14), залізні шлаки, кістки тварин та фрагмент жорна. На цій же площі трапляється скіфська кераміка. (Розвідка СДЕ.)

6. с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. За 2 км на схід від села, на першій терасі правого берега Дністра на висоті близько 3 м, у 1968 р. зібрано ліпні слов'янські черепки. На цій площі трапляються фрагменти трипільської кераміки. (Розвідка СДЕ.)

7. с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл. У 1969 р. на першій надзаплавлі лівого берега Дністра на висоті 4 м, за 1 км від східної околиці села, проти середини дністровського острова виявлено ранньосередньовічне поселення. У вимиві берега, на глибині близько 1 м від сучасної поверхні простежено культурний шар. Місцями його потужність досягає 0,6 м. З шару добуто невеликі ліпні слов'янські черепки, кістки тварин, вуглики тощо. (Розвідка СДЕ.)

8. с. Бондурі Гайсинського р-ну Вінницької обл. На схилі миса, що закінчується урвищем берега р. Соб, а вище переходить в рівне плато, знайдено фрагменти ліпної слов'янської кераміки. Місцями простежуються плями жител [243, с. 321].

9. с. Брага (Брага I) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Поселення відкрито у 1969 р. Воно розташоване на північній околиці села, проти правобережної Хотинської фортеці, на першій лівобережній терасі, на висоті близько 5 м. Селище

займає площу 300 × 70 м. Місцями у зсувах берега видно культурний шар потужністю 5—15 см. В трьох місцях простежено печі-кам'янки. При їх розчистці знайдено ліпні слов'янські черепки, вуглики, кістки тварин тощо. (Розвідка СДЕ.)

10. с. *Брага (Брага II) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* На південній околиці села, в ур. Чубишин яр, на першій лівобережній терасі Дністра, на висоті близько 3 м у 1969 р. відкрито ранньосередньовічне поселення. На поверхні матеріал відсутній. В окремих місцях берегового зрізу видно культурний шар товщиною 5—10 см, який знаходився на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. В оголеннях берега розчищено напівземлянку шириною 2,8 м і глибиною 1,2 м. В гумусному заповненні знайдено фрагменти ліпної слов'янської кераміки, кістяне ложило, кістки тварин та обпалене каміння. За 10 м від цього місця розчищено розвал печі-кам'янки, біля якої знайдено ліпні слов'янські черепки. (Розвідка СДЕ.)

11. с. *Верхній Іванів (Іванів Горішній) Тернопільського р-ну Тернопільської обл.* Поселення розташоване на лівому березі р. Серет в ур. Коноплицько. У 1957 р. тут розчищено кілька заповнень з ліпною слов'янською керамікою та зібрано на поверхні черняхівські та скіфські черепки [191, с. 116].

12. с. *Вільховець Борщівського р-ну Тернопільської обл.* Виявлене у 1969 р. селище знаходиться на першій терасі лівого берега Дністра, на висоті близько 3 м, безпосередньо біля південно-східної околиці села. Розміри поселення 350 × 100 м. В оголеннях берега на глибині до 1,5 м чітко простежується культурний шар. Місцями його потужність досягає 0,5 м. При зачистці стінок молодого яру, який перерізає поселення, в культурному шарі знайдено жорновий камінь діаметром 0,4 м з квадратним отвором у центрі. На ньому лежав розбитий ліпний слов'янський горщик. (Розвідка СДЕ.)

13. с. *Гайсин Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Селище ранньосередньовічного часу знаходиться на краю плато при злитті двох струмків, зліва від дороги Гайсин — Куньківка [243, с. 320].

14. с. *Глинське Бершадського р-ну Вінницької обл.* В околицях села знаходиться ранньосередньовічне поселення. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

15. с. *Голики Іллінецького р-ну Вінницької обл.* Поблизу села зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

16. с. *Головеньки Немирівського р-ну Вінницької обл.* Біля села розташоване ранньосередньовічне поселення. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

17. с. *Гордівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Безпосередньо біля східної околиці села, в ур. Коло кордону, на краю першої правобережної тераси Дністра, на висоті близько 3 м у 1969 р. виявлено ранньосередньовічне поселення. У зсуві берега на протязі 200 м виявлено три заповнення глибиною близько 1 м від сучасної поверхні. В них знайдено ліпні фрагменти слов'янської кераміки. В стінці грейдерної дороги, на глибині 0,8 м розчищено залишки печі-кам'янки. Серед розвалу каміння були слов'янські черепки, сформовані на примітивному крузі (Розвідка СДЕ.)

18. с. *Горішні Шерівці (Горішні Шерівці I) Заставнівського р-ну Чернівецької обл.* Поблизу села в ур. Гора знаходиться ранньосередньовічне поселення [217, с. 153].

19. с. *Горішні Шерівці (Горішні Шерівці II) Заставнівського р-ну Чернівецької обл.* В ур. Долина виявлено ранньосередньовічне поселення [217, с. 153].

20. м. *Городок (Мархлівка) Городоцького р-ну Хмельницької обл.* Селище розташоване на південній околиці с. Мархлівки (на сьогодні Городок та Мархлівка становлять один населений пункт), за 0,5 км від села, в ур. Гнилий кут. На захід від нього проходить ґрунтова дорога, що з'єднує с. Мархлівку з с. Лисогіркою. Із сходу селище омиває р. Смотрич. Поселення займає площу 240 м у довжину і 60 м у ширину. Воно тягнеться вздовж річки на південь від стрімкого берега, в сторону звивистого русла. У цьому ж напрямку берег поступово знижується (рис. 24).

За археологічні сезони 1966—1968 рр. тут розкопано траншейним методом близько 2800 м² і виявлено 27 жител, 4 приміщення господарського призначення, 13 ям-погребів, 5 вогнищ за межами будов та культовий майданчик (рис. 3). Більшість досліджених об'єктів знаходилася на невисокій підвищеній частині першої тераси, на деякій відстані від води.

Житла та господарські будови розташовувалися трьома групами. Житло № 14 з приміщеннями господарського призначення стояло відособлено, за 40 м на південь

від основної маси будівель. Північна група, що складалася з трьох жител та культового майданчика, в давнину була відокремлена ярм від основного ядра поселення. В наш час яр замитий і на поверхні майже не простежується.

Чорноземний ґрунт на території селища підстилає світла материкова глина. В північній частині, де схил більш крутий, материк залягає на глибині 30—35 см. У пологій південній, а особливо у південно-західній частинах поселення материкова глина знаходиться на глибині 0,8—1 м від сучасної поверхні.

У північній та центральній частинах поселення виявлено три скорчених поховання комарівської культури. В центрі селища відкрито давньоруську напівземлянку з керамічним матеріалом XII—XIII ст. У південній частині на глибині 0,8 м простежено трипільський культурний шар. Тут видно сліди кількох трипільських споруд.

На площі культурні залишки ранньосередньовічного часу трапляються дуже рідко. Практично культурний шар між будівлями відсутній. Археологічний матеріал, що характеризує побут та господарство слов'янського населення, одержано при дослідженнях житлових та господарських споруд.

Житло № 1 розташоване на краю стрімкого берега ріки, в північно-східній частині поселення. Воно являє собою прямокутну напівземлянку розмірами $4 \times 3,8$ м, завглибшки 0,5 м від стародавньої поверхні (рис. 9, табл. I, 1). Долівка вимощена глиною. В житлі виявлено піч-кам'янку та глинобитне вогнище, обкладене по краю камінням. Піч знаходилася у північно-східному кутку, вогнище — біля північної стінки. Під розвалом каміння на вогнищі знайдено розбитий горщик (рис. 11, 1; табл. I, 8) і невелику частину посудини, в якій містилися рештки страви. В конструкцію печі входив пошкоджений жорновий камінь.

Вхідний приямок шириною 1,1 м простежено в західній стінці напівземлянки. Східна сторона житла частково зруйнована урвищем. На деякій відстані від краю заглиблення будівлі простежено ямки від стовпів діаметром 7—12 см, які розташовувалися вздовж заглиблення на відстані 25—50 см одна від одної. Це сліди вертикальних опор глинобитних стін. Про те, що стіни житла були глинобитними, свідчить велика кількість шматків перепаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій. В споруді знайдено велику кількість ліпної кераміки (табл. I, 2—17).

До північної сторони житла примикала майже квадратна в плані будівля наземного типу розмірами $2 \times 2,3$ м без опалювальних споруд. Її форму визначали ямки від стовпів діаметром 5—10 см та шматки перепаленої глиняної обмазки. На долівці знайдено ліпну слов'янську кераміку та кістки тварин. Очевидно, перед нами двокамерна будова, що перекривалася одним спільним дахом.

Житло № 2 було прямокутною напівземлянкою розмірами $4,2 \times 3,4$ м при глибині 0,9 м (рис. 6, табл. II, 1). Долівка вимощена глиною. В північно-східному кутку на материковому останці висотою 10 см розміщувалася прямокутна піч-кам'янка з глинобитним черієм. Серед розвалу каміння виявлено ліпний горщик (рис. 11, 2; табл. II, 3), а поблизу від печі — залізний ніж довжиною 8 см (табл. XVII, 9). Біля південної сторони печі на висоті 0,4 м від долівки знайдено рештки обгорілої дубової лави. У західній стінці простежено вхідний приямок зі сходинкою, вимощеною невеликим плоским камінням. На всій площі підлоги помітні сліди пожежі у вигляді

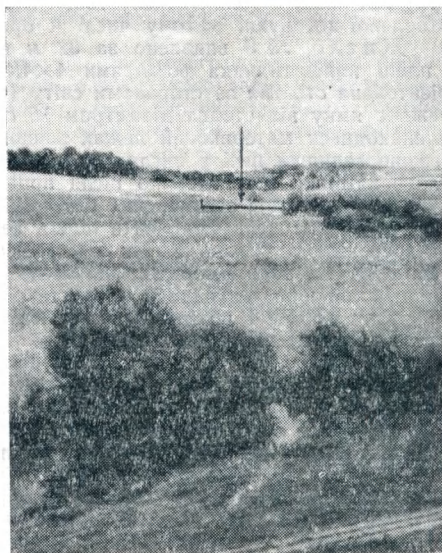

Рис. 24. Вид на Городоцьке поселення з півдня.

обгорілих плах, вугілля, попелу тощо. В житлі знайдено велику кількість кераміки, виготовленої від руки, в тому числі й орнаментованої (рис. 12, 1—6; табл. II, 2—14).

Житло № 3 виявлено за 32 м на захід від житла № 1. Майже квадратна в плані напівземлянка розмірами $4 \times 4,4$ м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні орієнтована стінами за сторонами світу (табл. III, 1). У північно-західному кутку простежено ямку від стовпа діаметром 15 см і глибиною 30 см. Вдвозж південної стінки знаходився материковий лежак завширшки 60 см. У північно-східному кутку простежено залишки печі у вигляді безформеного розвалу невеликого каміння. Очевидно, велике каміння було забрано після припинення функціонування житла. Черенем печі служило лінзовидне заглиблення без слідів підмащування, вирізане в материковій глині. В житлі знайдено фрагменти ліпної кераміки (табл. III, 2—13), залізний ніж поганої збереженості (табл. XVII, 10), залізну платівку з мідною заклепкою посередині (табл. XXVII, 16). Ймовірно, що після припинення функціонування житла його заглиблення використовувалося як сміттєва яма.

Житло № 4 розташоване на відстані 12 м на північ від напівземлянки № 3. В плані воно прямокутне, розміри його $3,3 \times 2,6$ м. Долівка напівземлянки знаходилася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано за сторонами світу. В північно-західному кутку зберігся розвал квадратної печі-кам'янки розмірами $1,3 \times 1,3$ м. Піч стояла на материковому виступі висотою 0,2 м. У глиняній овальній в плані черинь було вмащено кілька трипільських черепків. У житлі знайдено ліпну неорнаментовану кераміку, раковину-амулет з отвором (рис. 18, 8) та кістки тварин.

Житло № 5 відкрито за 20 м на південь від крутого берега р. Смотрич. Це — напівземлянка, прямокутна в плані, розмірами $3,3 \times 3$ м і заглиблена в ґрунт на 0,9 м від сучасної поверхні (рис. 5, табл. IV, 1). У північно-східному кутку знаходився розвал квадратної в плані печі-кам'янки розмірами 1×1 м. Вимашений глиною лінзовидний черинь обпалений на 6 см. Вдвозж північної і західної стінок заглиблення простежено материковий лежак висотою 10 см. В різних місцях ширина його не однакова. Вона коливається від 0,5 до 1,5 м. В північно-східному кутку лежак різко розширюється до 1,5 м. На цій його частині була збудована піч. В північно-західному кутку на лежку виявлено фрагменти дрібного необробленого каміння. В напівземлянці знайдено ліпну неорнаментовану кераміку (табл. IV, 2—9).

Житло № 6 розташоване на відстані 9 м на південь від житла № 5. Напівземлянка орієнтована стінами за сторонами світу, прямокутна в плані, розміри її $4,2 \times 3,2$ м. Долівка заглиблена в ґрунт на 0,6 м від сучасної поверхні (табл. IV, 10). У північно-східному кутку будівлі розчищено прямокутну в плані піч-кам'янку розмірами $1,2 \times 1$ м. Стінки печі збереглися на висоту 0,3 м. Цікавою виявилася її конструкція. Піч складалася з двох частин — топки і кам'яної камери, дно якої знаходилося на 0,2 м вище від череня. Камеру відгороджено від топки уламком плоского жорнового каменя. З західної сторони печі розчищено вустя завширшки 0,35 м. Було встановлено, що над лінзовидним в перерізі черенем знаходилося пошкоджене жорно, яке, очевидно, виконувало роль склепіння топки. Кам'яна камера, найімовірніше, була відкритою.

Вдвозж західної стінки простежено материковий лежак завширшки 60 см при висоті 10 см. Долівка напівземлянки поступово знижувалася з півдня на північ. Біля південної стінки виявлено п'ять ямок діаметром 10—12 см і завглибшки 15—20 см, які знаходилися на відстані 25—30 см одна від одної. Очевидно, це сліди ремонту стін. У заповненні напівземлянки знайдено велику кількість ліпного посуду (табл. IV, 11—16) та кістки тварин.

Житло № 7 знаходилося за 40 м від житла № 6. Напівземлянка, прямокутна в плані, розмірами $4,3 \times 4$ м, долівка заглиблена на 0,9 м від сучасного рівня (табл. V, 1). Споруду орієнтовано стінами за сторонами світу. Розвал печі-кам'янки простежено в центрі житла. Вона квадратна в плані, розміри її 1×1 м. Стінки печі споруджено з великого та дрібного необробленого каміння. Стінки збереглися на висоту 0,25—0,30 м. Вустя завширшки 0,2 м простежено з східної сторони. Лінзовидний черинь вимашено глиною. На північний захід від печі простежено ще один овальний в плані глиняний черинь діаметром 0,6 м. Можливо, це сліди перенесеної в інше місце печі. В південно-західному кутку на рівні долівки виявлено каміння, що лежало в певному

порядку. В плані воно становило неправильну дугу з відстанню між кінцями 0,9 м. По краях та в центрі дуги знаходилися камені, що виступали за зовнішню сторону цього овалу.

У заповненні напівземлянки, переважно на рівні верхнього краю борта заглиблення, виявлено велику кількість дрібного каміння, розвал якого лише в окремих місцях доходив до рівня долівки. В житлі виявлено також фрагменти ліпної кераміки (табл. V, 2—7), уламок верхньої частини кістяної голки (рис. 18, 3), кістяну трубочку з отворами на кінцях (рис. 18, 6) та інші речі.

Житло № 8 відкрито за 20 м на південний захід від житла № 6. Напівземлянка орієнтована стінами майже за сторонами світу, квадратна в плані, розміри її 3×3 м. Долівка знаходилася на глибині 1,1 м від сучасного рівня. В південно-західному кутку розчищено розвал печі-кам'янки. Овальний в плані черніть з більшим діаметром 1 м вимашено глиною. Він знаходився на рівні долівки. В північній стінці напівземлянки, поблизу від північно-східного кутка, простежено вхід із сходинкою, який зроблено у вигляді виступаючого назовні прямокутника шириною 0,8 м. Вимощена камінням сходинка піднімалася над рівнем долівки на 8 см. У житлі, переважно біля печі, знайдено поодинокі фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин тощо.

Житло № 9 знаходилося на відстані 10 м на південний схід від житла № 8. Воно прямокутне в плані, розміри його $3,4 \times 3$ м орієнтоване стінами за сторонами світу. Долівка приміщення знаходилася на глибині 1 м від сучасної поверхні (табл. V, 8). Підквадратна в плані піч-кам'янка розмірами $1,1 \times 1$ м розташовувалася майже в центрі, ближче до західної стінки споруди. Піч викладена з дрібного необробленого каміння. Вустя шириною 0,35 м знаходилося з північної сторони. Плоский глиняний черніть розташований на рівні долівки. В північно-західному кутку житла розчищено невеликий майданчик з перепаленого каміння та шматків глиняної обмазки. На його поверхні лежало ребро та велика частина черепа корови. Можливо, що це культові залишки, покладені під стінку при будівництві житла. В заповненні напівземлянки виявлено шар дрібного каміння, ліпну кераміку (табл. V, 9—15), уламок залізного цвяха (табл. XVII, 6), кістяне ложило тощо.

Житло № 10 знаходилося за 12 м на захід від житла № 5. Воно прямокутне в плані, з стінами $3,1 \times 2,9$ м, заглиблене в ґрунт на 0,8 м від сучасної поверхні (табл. VI, 1). Напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Заповнення — темно-червоний ґрунт вперемішку з вугликами та золою. Це сліди пожежі, які видно по всій площі житла. Вздож північно-східної та північно-західної стінок збереглося по дві колоди, що лежали одна на одній впритул до земляних стінок. Не викликає сумнівів, що це залишки зрубних стін житла. Піч-кам'янку розчищено в західному кутку. Вона прямокутної форми, розмірами $1,1 \times 1$ м. Плоский глиняний черніть містився на рівні долівки. Вустя завширшки 0,25 м простежено з північно-східної сторони. В споруді знайдено багато фрагментів ліпної кераміки (табл. VI, 2—9), два прясла (табл. XVI, 1, 7), кістки тварин тощо.

Житло № 11 розчищено за 17 м на південь від житла № 7. Прямокутна в плані напівземлянка розмірами $3,25 \times 2,9$ м заглиблена в ґрунт на 0,8 м від сучасної поверхні (табл. VI, 10). Її орієнтовано стінами за сторонами світу. Майже в центрі житла, ближче до східної сторони, розчищено овальний в плані глинобитний черніть з більшим діаметром 1,4 м. Він знаходився на материковому останці висотою 0,2 м. По краю череня збереглося лише кілька невеликих каменів від стінок печі. Решта каміння змістилася при оранці. Заглиблення напівземлянки заповняв темний, місцями буруватий від дії вогню ґрунт. Біля печі лежало кілька обвуглених колод. В житлі знайдено ліпну слов'янську кераміку (табл. VI, 11—16), глиняне округле прясло (табл. XVI, 8), уламок бруска, виготовленого з пісковика, два кістяних ложила тощо.

Житло № 12 виявлено на відстані 14 м на захід від напівземлянки № 7. Споруда прямокутна в плані, розміри її $3,4 \times 3$ м, заглиблена в ґрунт на 0,7 м від сучасної поверхні (табл. VII, 1). Піч-кам'янку розчищено в північно-східному кутку. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 1,1 м. Вустя шириною 0,3 м розчищено з південно-західної сторони. Вимашений глиною, сильно обпалений черніть знаходився на рівні долівки. З правого боку від вустя простежено овальну грипичну яму діаметром 0,4 м, завглибшки 0,3 м. У ній був роздавлений ліпний горщик з вертикальними слідами згладжування (табл. VII, 9). По кутах заглиблення (за його межами) розчищено

чотири ямки від стовпів діаметром 20—25 см, завглибшки 25—30 см. Очевидно, це сліди додаткових підпор даху.

У верхніх горизонтах заглиблення напівземлянки виявлено скупчення дрібного каміння. Особливо багато його було в південно-західній частині. На рівні долівки, переважно біля печі, знайдено уламки ліпної кераміки (табл. VII, 2—12), кістяну голку довжиною 7,5 см (рис. 18, 2).

Житло № 13 знаходилося на відстані 1,8 м на захід від житла № 12. Напівземлянка прямокутна в плані, розмірами 3,5 × 3,2 м, її долівка заглиблена на 1 м від сучасного рівня. Споруду орієнтовано стінами за сторонами світу (табл. VIII, 1). Розвал печі-кам'янки розчищено в північно-східному кутку. Овальний плоский глинобитний черінь діаметром 0,9 м знаходився на рівні долівки. На південь від печі простежено ще один плоский овальний черінь з більшим діаметром 0,7 м. У західній стінці, ближче до північно-західного кутка, простежено вхідний прямокутний проїзд шириною 0,9 м. Його сходінка піднімалася на 0,3 м над рівнем долівки. В заповненні знайдено фрагменти ліпної кераміки (рис. 11, 8; табл. VIII, 2—14), нижню частину тиглика (табл. VIII, 8), кістяну голку довжиною 7 см (рис. 18, 4).

Житло № 14 виявлено за 40 м на південь від основного ядра поселення. Напівземлянка прямокутна в плані, розмірами 3 × 2,4 м. Її долівка знаходилася на глибині 0,7 м від сучасного рівня. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу (табл. IX, 1). В північно-західному кутку стояла прямокутна в плані піч-кам'янка розмірами 1,4 × 1,1 м. Вимашений глиною черінь знаходився на рівні долівки, вустя шириною 0,3 м простежено в східній стороні печі. На південний схід від печі знаходився ще один плоский черінь. У західній стінці напівземлянки, ближче до південно-західного кутка, простежено вхідний прямокутний проїзд шириною 0,9 м, що виступає назовні. Біля входу лежав великий камінь. Долівка житла поступово знижувалася з півночі на південь. В темному заповненні виявлено ліпну кераміку (табл. IX, 2—5), керамічне прясло (табл. XVI, 9), рибальське кам'яне грузило (табл. XVI, 10), кістяне ложило та морську черепашку.

Житло № 15 простежено за 7 м на північ від житла № 2. Воно прямокутне в плані, розміри його 3,5 × 3,3 м, заглиблене в ґрунт на 0,9 м від сучасної поверхні. Напівземлянку орієнтовано стінами за сторонами світу (табл. X, 1). Піч-кам'янка розмірами 1,3 × 1,1 м розташована в північно-східному кутку. Плоский, сильно ошлакований глинобитний черінь діаметром 0,9 м споруджено на рівні долівки. В заповненні житла виявлено велику кількість дрібного каміння та кісток тварин. Особливо багато їх було в південно-західній частині напівземлянки. Заглиблення заповнював темний перепалений ґрунт вперемішку з вугликами та золою. В житлі знайдено ліпну слов'янську кераміку (рис. 11, 5; табл. X, 2—12) та розламану залізну косу довжиною 40 см (табл. XVII, 1).

Житло № 16 виявлено за 5 м на південний схід від житла № 7. Напівземлянка прямокутна в плані, розміри її 3,4 × 2,8 м, долівка заглиблена на 0,7 м від сучасного рівня. Житло орієнтоване стінами майже за сторонами світу (табл. XI, 1). Овальну в плані піч-кам'янку діаметром 1,2 м розчищено в південно-східному кутку. Черінь плоский, вимашений глиною, зі слідами ремонту. Зроблений він на рівні долівки. Поблизу печі знайдено кістки тварин і птиці та кілька фрагментів ліпної кераміки (табл. XI, 2—6). Заглиблення напівземлянки заповнював темний м'який ґрунт.

Житло № 17 знаходилося за 3 м на схід від напівземлянки № 8. Воно майже квадратне в плані, розмірами 2,9 × 2,7 м, долівка на 1,4 м нижче від сучасного рівня. Очевидно, це землянка. Її орієнтовано стінами за сторонами світу (табл. XI, 7). Піч-кам'янка стояла в північно-західному кутку. Вона мала квадратну форму, розміри її 1 × 1 м. Глинобитний плоский черінь збудовано на рівні долівки. На схід від печі розчищено відкрите вогнище діаметром 0,4 м. В житлі виявлено ліпні черепки (табл. XI, 8—14) та лопатку з рогу оленя (рис. 18, 1). У північно-східній частині простежено скупчення дрібного каміння.

Житло № 18 виявлено за 23 м на захід від напівземлянки № 2. Його простежено за скупченням перепаленого каміння, велика кількість якого траплялася на поверхні. Будова прямокутна в плані, розмірами 3,2 × 2,4 м, заглиблена в ґрунт на 0,6 м від сучасного рівня і орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 25, табл. XII, 1). Сильно зруйновану при оранці піч-кам'янку виявлено біля південно-східної стінки.

Рис. 25. Житло № 18 з Городка (вид з заходу).

Від неї зберігся глиняний плоский черінь, що знаходився на рівні знівельованої долівки, та розвал дрібного каміння. В напівземлянці знайдено ліпну кераміку (табл. XII, 3—7) та один фрагмент, сформований на примітивному гончарському крузі (табл. XII, 2). Тут же виявлено кістяне лощило та кістяну ручку (табл. XVIII, 11). На поверхні, поблизу житла, серед виораного каміння був фрагмент жорнового каменя.

Житло № 19 знаходилося на відстані 25 м на південь від житла № 2. Напівземлянка прямокутна в плані, розміри її 3,8 × 3 м, заглиблена в ґрунт на 0,6 м від сучасної поверхні. Житло орієнтоване стінами майже за сторонами світу (рис. 26; табл. XII, 8). Біля південно-західної стінки, ближче до північно-західного кута, розчищено підпрямокутне вогнище, викладене з дрібного каміння, розміри його 1,2 × 1 м. Майже в центрі напівземлянки виявлено овальну яму діаметром 1,5 м і завглибшки 0,2 м, з покатыми стінками. Серед знахідок виділяються фрагменти ліпної кераміки (табл. XII, 9—16) і кістяне лощило.

Житло № 20 розчищено приблизно за 20 м на південний схід від житла № 19. Воно прямокутне в плані, розміри його 3,9 × 3,3 м. Долівка напівземлянки була на глибині 0,65 м від сучасного рівня. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу (табл. XIII, 1). Викладену з грубо обробленого каміння піч-кам'янку розмірами 1,2 × 1 м розчищено в південно-західному кутку. Плоский глиняний черінь знаходився на материковому виступі висотою 10 м. На поверхні череня видно сліди повторного підмашування. На відстані 0,5 м від північної стінки розчищено овальну господарську яму діаметром 0,9 м і глибиною 0,2 м, з покатыми стінками. Її північна сторона обпалена. В ямі знайдено ліпний фрагментований горщик (рис. 11, 4; табл. XIII, 4). Біля печі лежали фрагменти ліпних горщиків (табл. XIII, 2, 3, 5—7) і залізний предмет поганої збереженості. Житло загинуло у вогні. Сліди пожежі видно по всій його площі у вигляді обпалених плям на долівці та стінках заглиблення.

Житло № 21 розташоване за 7 м на південний захід від житла № 20. Напівземлянка прямокутна в плані, розміри її 3,6 × 2,6 м, заглиблена на 0,7 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано стінами за сторонами світу. Піч-кам'янку простежено в північно-східному кутку. Її збудовано на рівні долівки з середнього і

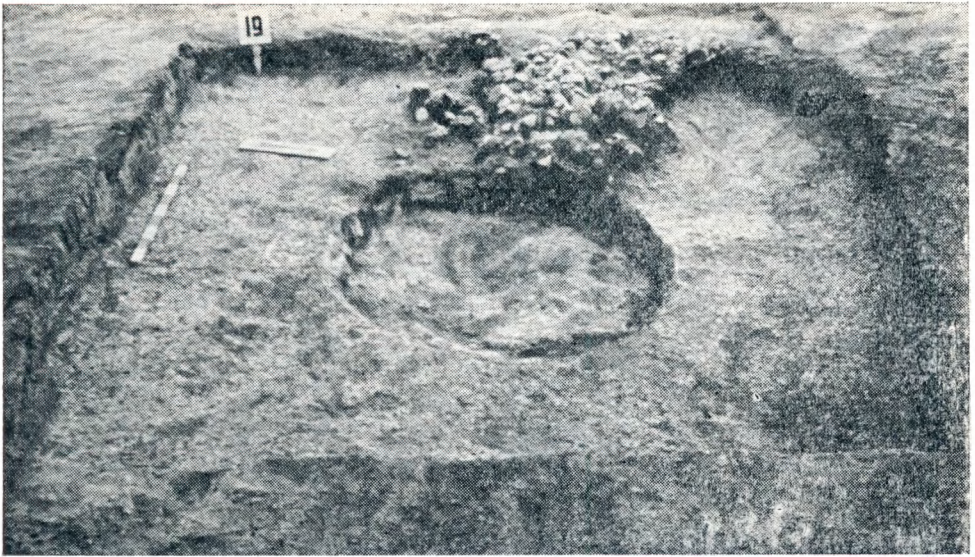

Рис. 26. Житло № 19 з Городка (вид зі сходу).

дрібного необробленого каміння. Розміри печі $1 \times 0,8$ м. Між камінням простежено вкраплення переплавленої глини. Можливо, це залишки розчину, який скріплював камені стінок та склепіння печі. На деякій відстані від південно-західного кутка знаходилась овальна в плані господарська яма з більшим діаметром $0,9$ м і завглибшки $0,5$ м. Її стінки поступово звужуються до плоского дна. Вздовж північно-східного краю ями простежено чотири ямки від стовпів діаметром $7-10$ см і завглибшки 10 см. На долівці, на схід від господарської ями, простежено обпалену пляму діаметром 1 м. У напівземлянці знайдено ліпну кераміку, кістяне лощило та ін.

Житло № 22 відкрито за 10 м на південь від житла № 21. Споруда прямокутна в плані, розміри її $4,5 \times 3,5$ м, долівка заглиблена на 1 м від сучасної поверхні. Напівземлянку орієнтовано стінами майже за сторонами світу (табл. XIII, 8). В північно-східному кутку розчищено прямокутну в плані піч-кам'янку. Її розміри $1,3 \times 1$ м, висота $0,7$ м. Збереглася частина склепіння, нижній край якого знаходився на висоті $0,4$ м від череня. Глинобитний лінзовидний у вертикальному перерізі черінь збудовано на рівні долівки. Вустя шириною $0,4$ м розташоване з південної сторони печі. Біля вустя містилася припічна яма діаметром $0,4$ м і глибиною $0,15$ м. Ще одну яму розчищено біля західної сторони печі. Вона овальна, діаметром $0,6$ м і завглибшки $0,15$ м. Поблизу печі та в ямах знайдено ліпну кераміку (табл. XIII, 9—12), проколку з рогу оленя та ріг козулі із слідами обробки.

Житло № 23 розкопано за 13 м на північ від житла № 19. Напівземлянка прямокутна в плані, розміри її $4,5 \times 3,8$ м, заглиблена на $0,8$ м від сучасної поверхні. Житло орієнтоване стінами майже за сторонами світу, з деяким відхиленням на північ (табл. XIV, 1). У північно-східному кутку була прямокутна в плані піч-кам'янка розмірами $1,5 \times 1,5$ м і висотою $0,5$ м. Лінзовидний глинобитний черінь споруджено на рівні долівки. Вона знівельована і підмашена глиною. Майже в центрі будови простежено перепалену пляму розмірами $2,7 \times 1$ м. Біля печі та на долівці знайдено фрагменти ліпної кераміки (табл. XIV, 2—9). Напівземлянку ще у давнину було засипано глиною.

Житло № 24 знаходилося на відстані 3 м на схід від напівземлянки № 23.

Рис. 27. Житло № 25 з Городка (вид з заходу).

Житло прямокутне в плані, розміри його $3,2 \times 3$ м, долівка заглиблена на $0,8$ м від сучасної поверхні. Напівземлянку орієнтовано стінами за сторонами світу. Прямокутну піч-кам'янку розмірами $1 \times 0,7$ м розчищено в північно-західному кутку. Глинобитний плоский черінь знаходився на рівні долівки. Піч поганої збереженості. Біля неї знайдено кілька ліпних черепків та кістяне ложило. Ще в давнину житло було засипане глиною.

Житло № 25 виявлено за 20 м на південний схід від напівземлянки № 22. Воно прямокутне в плані, розміри його $3,5 \times 3$ м, заглиблене на $0,9$ м від сучасного рівня. Споруду орієнтовано стінами за сторонами світу (рис. 27; табл. XIV, 10). Розвал печі-кам'янки простежено в північно-східному кутку. Він складався з великого та дрібного необробленого каміння і лінзовидного у вертикальному перерізі череня. В черінь вмащено великі трипільські черепки.

У південно-західному кутку напівземлянки розчищена овальна зернова яма, викопана у формі блюда діаметром $1,2$ м і глибиною $0,2$ м. Яма вимашена глиною і обпалена. На уламках глиняної обмазки видно відбитки хмизу. На дні ями лежав білий перепалений порошок (можливо, мука). Тут же знайдено уламки великого зерновика з трьома ручками (табл. XIV, 11). В напівземлянці була ліпна слов'янська кераміка (табл. XIV, 12).

Житло № 26 простежено за 12 м на південний захід від напівземлянки № 22. Це прямокутна споруда розмірами $4,1 \times 3,2$ м, заглиблена на $0,9$ м від сучасної поверхні. Орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 28, табл. XV, 1). В північно-східному кутку виявлено вогнище неправильної в плані форми, викладене з дрібного каміння. Його збудовано на рівні долівки. Майже в центрі напівземлянки викопана господарська яма діаметром $1,5$ м, заглибшки $0,3$ м. Біля вогнища та в ямі зібрано велику кількість кісток тварин та фрагментів ліпної кераміки (табл. XV, 2—10). Серед знахідок виділяється два глиняних прясла (табл. XVI, 5, 6), шашка-жетон чорного кольору із скловидної маси (рис. 18, 10), вироби із заліза: два ножики (табл. XVII, 4, 8), наконечник дротика (табл. XVII, 13), фрагмент наральника (табл. XVII, 2), шило (табл. XVII, 5), скоба (табл. XVII, 15).

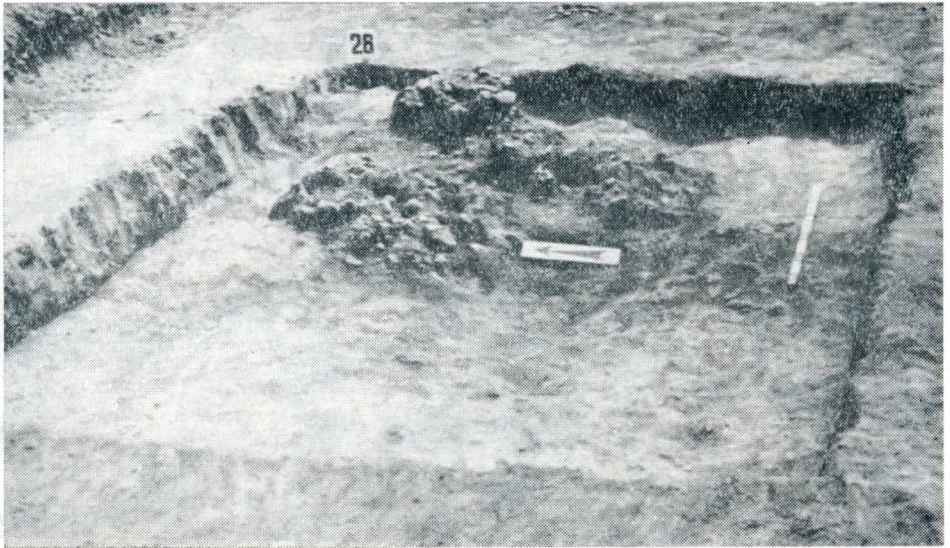

Рис. 28. Житло № 26 з Городка (вид з заходу).

Заповнення житла складалося з чорного перепаленого ґрунту з золюю і вугликам. Верхня частина заповнення перепалена до такого стану, що земля розшарувувалася на окремі лусочки.

Житло № 27 знаходилося за 20 м на південний захід від напівземлянки № 26. Воно прямокутне в плані, розміри його 4,1 × 3 м, заглиблене на 1 м від сучасного рівня. Напівземлянку орієнтовано стінами за сторонами світу (рис. 29; табл. XV, 11). У північно-східному кутку стояла квадратна піч-кам'янка розмірами 1,6 × 1,6 м. Збереглася частина перекриття, нижній край якого піднісвся на 0,4 м від рівня долівки і череня. Черинь лінзовидний у вертикальному перерізі. Зруйноване вустя простежено з південної сторони. В заповненні напівземлянки знайдено кістки тварин та фрагменти ліпної кераміки (табл. XV, 12—15). Біля печі виявлено залізний цвях. Житло загнило у вогні. Сліди пожежі у вигляді обгорілих плах, вугілля, золи тощо видно на всій його площі.

Господарська споруда № 1 стояла на відстані 2 м на північний схід від напівземлянки № 13. Це наземна будова, прямокутна в плані, розмірами 2,8 × 2 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Її основу вимощено дрібним камінням, яке простежено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Зібраний матеріал аналогічний матеріалу з жител. Це фрагменти ліпної неорнаментованої кераміки та кістки тварин.

Господарська споруда № 2 знаходилася на відстані 8 м на північний захід від житла № 14. Вона прямокутна в плані, розміри її 3,5 × 3 м, заглиблена в ґрунт на 0,6 м від сучасної поверхні. Будову орієнтовано стінами за сторонами світу (рис. 10). В північно-східному кутку розчищено овальну в плані яму з більшим діаметром 1,5 м, завглибшки 1,6 м від рівня долівки. Її стінки звужуються до плоского дна. В ямі знайдено кістки тварин, ліпні черепки та уламок кістяної голки (рис. 18, 5).

Господарська споруда № 3 виявлена на відстані 2 м на південний схід від житла № 14. Вона прямокутна в плані, розміри її 2,8 × 1,9 м. Долівка наземного приміщення містилася на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. По кутах будо-

Рис. 29. Житло № 27 з Горька (вид з заходу).

ви розчищено ямки від стовпів діаметром 0,35—0,40 м, завглибшки 0,25—0,30 м. В ямках лежало дрібне каміння, яке, очевидно, служило забутовкою стовпів. На лінії північної стінки споруди знаходилося вимашене глиною вогнище діаметром 0,8 м, основа якого була на рівні долівки. В будові знайдено ліпні слов'янські черепки.

Господарська споруда № 4 відкрита на відстані 3 м на південь від житла № 25. Будова наземна, прямокутна в плані, розміри її 3 × 2,5 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Долівка — на глибині 0,25 м від сучасного рівня. На підлозі знайдено дрібне каміння, ліпні фрагменти посуду, кістки тварин тощо.

Яма № 1 розчищена безпосередньо біля північної стінки двокамерного житла № 1. Вона овальної форми, з більшим діаметром 1,4 м, заглиблена на 0,35 м від давньої поверхні. Стінки злегка звужуються до плоского дна (табл. XXV, 1). В ямі знайдено кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки та вуглики.

Яма № 2 відкрита за 1,4 м на північний захід від ями № 1. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 1,3 м, заглиблена в ґрунт на 0,6 м від давньої поверхні (табл. XXV, 2). Стінки ями звужуються до плоского дна. В ній виявлено попіл, уламки ліпної кераміки, кістки тварин та залізний ніж (табл. XVII, 3).

Яма № 3 розчищена на відстані 3 м на південний схід від житла № 10. Вона овальна, з більшим діаметром 1,2 м, глибиною 0,4 м від сучасної поверхні. Її стінки поступово звужуються до плоского дна. На дні був плоский камінь, на якому стояв ліпний горщик (табл. IX, 6), фрагменти ліпної сковорідки, залізний цвях (табл. XVII, 11) та кістки тварин.

Яма № 4 простежена за 5 м на південь від ями № 3. Вона мала знягнуту форму, розміри її 4,4 × 1,4 м, глибина 0,5 м від сучасного рівня. Дно її обпалене. В заповненні були фрагменти ліпного посуду.

Яма № 5 виявлена на відстані 2 м на південь від ями № 4. Її діаметр 0,9 м, глибина 0,35 м. Стінки звужуються до плоского дна. На дні було каміння та кістки тварин.

Яма № 6 знаходилася на відстані 8 м в південно-західному напрямку від житла № 7. Яма овальна в плані, з більшим діаметром 1,2 м, глибиною 0,6 м від

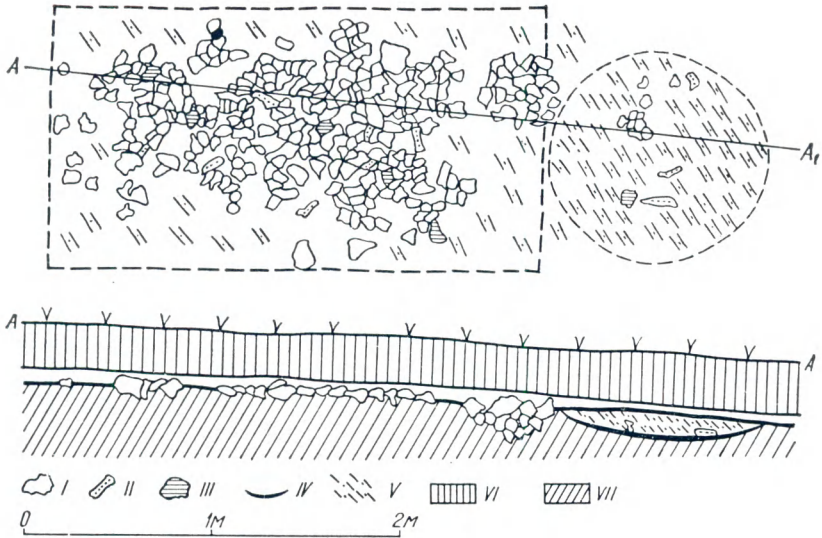

Рис. 30. План та переріз культового майданчика з Горodka.

I — каміння; II — кістки; III — кераміка; IV — чернь; V — зола; VI — орний ґрунт; VII — материк.

сучасного рівня. Стінки її вертикальні. На дні лежав великий камінь, вуглики та дрібні фрагменти ліпної кераміки.

Яма № 7 була викопана на відстані 6 м в північно-західному напрямку від житла № 11. Яма овальна в плані, із звуженими стінками. Її більший діаметр 0,9 м, глибина 0,4 м від сучасної поверхні. На обпаленому дні лежали кістки тварин і фрагменти ліпної кераміки.

Яма № 8 розчищена на відстані 10 м на південний захід від ями № 6. Споруда овальна в плані, з вертикальними стінками. Більший діаметр 0,9 м, глибина 0,4 м від сучасної поверхні. В заповненні було кілька ліпних черепків та кістки тварин.

Яма № 9 виявлена за 15 м на південь від житла № 13. Яма овальна в плані, з більшим діаметром 0,9 м, завглибшки 0,8 м від сучасної поверхні. Стінки звужуються до плоского дна (табл. XXV, 3). На дні лежав великий плоский камінь.

Яма № 10 простежена на відстані 10 м на південний захід від ями № 8. Вона овальна в плані, з більшим діаметром 0,8 м, глибиною 0,4 м від сучасного рівня. Її стінки звужуються донизу. На дні лежав великий плоский камінь.

Яма № 11 розчищена за 4 м на південь від ями № 10. В плані вона овальна, з більшим діаметром 1,8 м, глибиною 1,7 м від сучасного рівня. Стінки звужені до дна. В ямі знайдено велику кількість кісток тварин, ліпну кераміку та плоский керамічний диск з закраїною.

Яма № 12 розкопана на відстані 18 м на північ від господарської споруди № 2. Вона овальна в плані, з вертикальними стінками. Більший діаметр ями 0,8 м, глибина 0,5 м від сучасної поверхні. На дні було кілька ліпних черепків і кістки тварин.

Яма № 13 викопана на відстані 1,2 м на південний схід від житла № 14. Яма овальна, із звуженими донизу стінками, діаметр її 1 м, глибина 0,4 м від сучасної поверхні. Плоске дно обпалене. У ямі знайдено ліпні черепки.

Вогнище № 1 відкрито на відстані 4 м на північний схід від господарської

ями № 8. Воно плоске, овальне, вимашене глиною, більший діаметр його 0,6 м. Глибина залягання 0,3 м від сучасного рівня.

Вогнище № 2 виявлено за 0,5 м на схід від вогнища № 1. Це викладена з невеликого каміння овальна споруда діаметром 0,55 м. Її основа залягала на глибині 0,25 м від сучасного рівня. Поблизу знайдено кістки тварин та ліпні черепки.

Вогнище № 3 було збудоване на відстані 1 м на північний схід від вогнища № 2. Воно глинобитне, лінзовидне у вертикальному перерізі; діаметр його 0,8 м. Споруду виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні.

Вогнище № 4 знаходилося на відстані 1,1 м на схід від господарської будови № 2. Це глинобитна споруда діаметром 0,5 м. Глибина залягання — 0,3 м від сучасної поверхні. Поблизу зібрано ліпну кераміку та кістки тварин.

Вогнище № 5 розташоване на відстані 0,8 м на південний схід від житла № 14. Глибина залягання 0,35 м від сучасної поверхні. Воно глинобитне, овальне в плані, більший діаметр — 0,5 м. Навколо лежали ліпні черепки, кістки тварин і птиці.

Культовий майданчик № 1 викладений з плоского каміння, знаходився між жителями № 1 і № 3. Форма його прямокутна, розміри $2,3 \times 1,5$ м, залягав на глибині 0,25—0,30 м від сучасної поверхні, орієнтований за сторонами світу, з незначним відхиленням довшої осі на північ (рис. 30). На каменях помітні сліди дії вогню. Поблизу східної сторони було вогнище діаметром 1,1 м. Воно містилося в ямі глибиною 0,2 м. Дно ями обпалене на 5—7 см. В ній знайдено перепалені кістки тварин, уламки ліпної кераміки (табл. IX, 8), вуглики, попіл. Такий самий матеріал виявлено й на кам'яному майданчику, але в значно меншій кількості. (Розкопки І. С. Винокура та автора.)

21. *с. Горошова Борщівського р-ну Тернопільської обл.* Відкрите у 1969 р. селище розташоване на краю першої надзаплавної тераси лівого берега Дністра на висоті 4 м, за 2 км на північ від села. На площі 100×50 м зібрано фрагменти скіфської, рубежа нашої ери та ранньосередньовічної кераміки. В 1970—1971 рр. на поселенні досліджено кілька заглиблених слов'янських жител та господарських ям [150, с. 335—336].

22. *с. Гринчук (Гринчук I) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* За 0,5 км від західної околиці села, в обриві берегової тераси висотою близько 7 м, що прилягає до скелі, в ур. Лука у 1969 р. простежено ранньосередньовічний культурний шар. В одному місці зачищено заповнення завглибшки 1 м. Знайдено невеликі фрагменти ліпної слов'янської кераміки, обпалене каміння, вуглики тощо. Селище займає площу 150×30 м. (Розвідка СДЕ.)

23. *с. Гринчук (Гринчук II) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* У 1969 р. на відстані 100 м від північно-східної околиці села, в оголеннях лівобережної тераси Дністра, висотою 2,5 м, протягом 100 м простежено культурний шар потужністю до 0,2 м, що знаходився на глибині близько 1 м від сучасної поверхні. В шарі виявлено невеликі ліпні слов'янські черепки, обпалене каміння, вуглики тощо. (Розвідка СДЕ.)

24. *с. Губник Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Слов'янське селище виявлено за 1 км від села, в ур. Сажівка. На поверхні та в оголеннях берега трапляється ліпна слов'янська кераміка. На селищі виявлено залишки залізоплавильної печі [243, с. 320].

25. *с. Гуменці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Залишки поселення виявлено в 1967 р. Воно розташоване на північно-східній околиці села, на невисокому місці правого берега безіменного струмка, в ур. Шовб. На площі 200×40 м зібрано ліпні фрагменти ранньосередньовічної кераміки та кістки тварин. На цій території зустрічається також скіфська та кружальна черняхівська кераміка. (Розвідка СДЕ.)

26. *с. Гунча Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Недалеко від села, на лівому березі р. Соб трапляється ліпна кераміка ранньосередньовічного часу [243, с. 321].

27. *с. Даньківка Іллінецького р-ну Вінницької обл.* В околицях села знаходиться ранньосередньовічне поселення. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

28. *с. Дністрівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл.* Поселення ранньосередньовічного часу площею 250×50 м розташоване на північно-західній околиці

села, на правому березі Дністра, поблизу гирла Рєстєвського струмка. У 1968 р на обох берегах потічка зібрано ліпну слов'янську (табл. ХХХ, 2, 6, 7) та скіфську кераміку. Слов'янський матеріал частіше трапляється на правому березі струмка. Тут зустрічаються скупчення каміння та залізних шлаків. (Розвідка СДЕ.)

29. с. *Довжок Новоселицького р-ну Чернівецької обл.* Поселення розташоване на південній околиці села, в ур. Фундоя, на площі надзаплави лівого берега безіменного струмка, на висоті близько 1 м. Селище оточене болотами. В місцях темних плям на площі 300 × 50 м трапляється перепалене каміння та виготовлена від руки слов'янська кераміка. Це фрагменти сковорідок, прикрашених пальцевими вдавненнями по краю бортика, неорнаментовані ліпні черепки та вінця з пальцевими вдавненнями [217, с. 155].

30. с. *Думанів Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Відкрите у 1968 р. селище знаходиться за 1 км на північній захід від села, на лівій невисокій надзаплаві р. Смотрич, що прилягає до високої скелі, в ур. Під скелями. На терасі шириною близько 30 м місцями простежуються плями жител, біля яких знайдено ліпну слов'янську кераміку. На цій площі трапляються також скіфські черепки. (Розвідка І. С. Винокура і автора.)

31. с. *Задубрівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.* Поселення розміром 250 × 50 м розташоване на північній околиці села, на ділянці невисокого лівого берега безіменного струмка, в ур. Гортопи. Тут зібрано ліпну слов'янську кераміку (табл. ХХХ, 9) [217, с. 157].

32. м. *Залищики Залищицького р-ну Тернопільської обл.* Селище розташоване за 1 км на північній захід від міста, на правому березі струмка Ушилівка, в ур. Ушилівка.

При дослідженні багатшарового поселення виявлено кілька печей-кам'янок з ліпною слов'янською керамікою VI—VII ст. н. е. [132, с. 371—373].

33. с. *Звиняч Чортківського р-ну Тернопільської обл.* Поселення знаходиться на північно-західному схилі підвищення, в ур. Моравщина. Тут в 1966 р. Л. І. Крушельницька під час розвідкових розкопок відкрила ранньосередньовічну напівземлянку, біля якої знайдено уламок залізного серпа. На цій самій площі простежено комарівський та скіфський культурний шари [114, с. 146].

34. с. *Зелений Гай Залищицького р-ну Тернопільської обл.* Слов'янське поселення VI—VII ст. н. е. розташоване в центрі села, на правому березі безіменного струмка. На поселенні у 1966—1967 рр. розкопано вісім слов'янських напівземлянок. Вони чотирикутні в плані, з вертикальними стінами та знівельованою долівкою. Споруди орієнтовані кутами за сторонами світу. В них простежено ямки від вертикальних опор стінок, що розташовувалися по кутах та посередині стінок. У семи житлах розчищено печі-кам'янки, а в одному — відкрите вогнище. На селищі переважає ліпна кераміка. Лише в житлі № 4 знайдено кружальні фрагменти черняхівського гатунку. Трапляються знахідки липицької культури [31, с. 170—185].

35. с. *Іване-Золоте Залищицького р-ну Тернопільської обл.* В околицях села знаходиться ранньосередньовічне поселення. (Розвідка І. С. Винокура.)

36. с. *Ісаківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Поселення відкрито у 1967 р. на лівому березі Дністра при впадінні в нього р. Збруч. Воно займає підвищену ділянку першої надзаплави. На площі 200 × 50 м зібрано ліпні слов'янські черепки та кістки тварин. (Розвідка І. С. Винокура і автора.)

37. с. *Каветчина Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* За 100 м на південній захід від села, на краю лівобережної першої надзаплави Дністра, на висоті до 3 м, в ур. Лука у 1969 р. виявлено ранньосередньовічне поселення площею 300 × 50 м. У березі на глибині 1 м проведено розчистку чотирьох печей-кам'янок. Серед розвалів знайдено ліпні слов'янські черепки та кістки тварин. Одна з печей досліджена повністю. Від неї збереглися дві сторони, споруджені з вертикально поставлених плит, і глиняний обпалений черінь. Довжина плит 0,8 м, висота — 0,4 м. При розчистці однієї із споруд знайдено пошкоджений жорновий камінь діаметром 0,4 м з отвором в центрі. Жорно виготовлене із черепашника. (Розвідка СДЕ.)

38. с. *Кальник Іллінецького р-ну Вінницької обл.* Селище займає надзаплавну терасу р. Соб і частково схили високого миса, розташованого серед річкової доли-

ни. На поселенні досліджено вісім напівземлянок, в яких переважає ліпний біконічний посуд. (Розкопки П. І. Хавлюка.)

39. *с. Карбівка Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Ранньосередньовічне поселення розташоване за 3 км від села, на правому березі р. Соб, в ур. Царина. На поверхні місцями видно сліди жител у вигляді скупчень золи та ліпної слов'янської кераміки [243, с. 221].

40. *с. Касперівка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.* Поселення площею близько 1 га розташоване в центрі села на обривистому лівому березі р. Серет. У зсувах берега розчищено кілька напівземлянок з печами-кам'янками та дві господарські ями. Кераміка ліпна, з домішками шамоту в тісті. Окремі горщики прикрашені по вінцях пальцевими вдавленнями [31, с. 191—192].

41. *с. Кисляк (Кисляк I) Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Поселення відкрито у 1951 р. Воно розташоване на правій надзаплавній терасі р. Соболь. На поселенні зібрано ліпну слов'янську кераміку [241, с. 187—188].

42. *с. Кисляк (Кисляк II) Гайсинського р-ну Вінницької обл.* В околиці села знаходиться ранньосередньовічне поселення [243, с. 320].

43. *с. Китайгород Іллінецького р-ну Вінницької обл.* Біля села виявлено ліпну ранньосередньовічну кераміку. (Розвідки П. І. Хавлюка.)

44. *с. Козлів Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.* За 150 м від північної околиці села, на краю першої надзаплати лівого берега Дністра, на висоті близько 4 м, в ур. Вільховець у 1969 р. виявлено ранньосередньовічне селище площею 300 × 70 м. Вздовж краю берегових зсувів простежено сім темних заглиблень. У двох з них розчищено печі-кам'янки. У розвалі першої виявлено ліпні неорнаментовані фрагменти кераміки (табл. XXVIII, 15, 16) та кістяне лощило. В другій печі знаходилися розвали шести ліпних посудин, більшість яких прикрашена пальцевими вдавленнями по вінцях (табл. XXVIII, 9—14, 17—19). У печі виявлено фрагмент жаровні та кістки тварин. (Розвідка СДЕ.)

45. *с. Колодрівка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.* Селище розмірами 200 × 50 м знаходиться на підвищенні лівого берега струмка, на території колгоспного саду. В 1966 р. на селищі досліджено слов'янську напівземлянку VI—VII ст. н. е. та зібрано кераміку фракійського гальштату [31, с. 194—195].

46. *с. Коларів Кельменецького р-ну Чернівецької обл.* У 1967 р. на площі 250 × 50 м, що розташована на захід від села, на низькому правому березі безіменного струмка зібрано невелику кількість ліпної слов'янської кераміки. (Розвідка автора.)

47. *с. Конилівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* У 1968 р. в західній частині села, на першій надзаплаті лівого берега Дністра, на висоті близько 4 м, на присадібних ділянках виявлено ранньосередньовічне селище площею 250 × 40 м. В оголеннях берега простежено заповнення кількох напівземлянок та господарських ям. При зачистці одного з них знайдено фрагменти ліпної біконічної кераміки (табл. XXX, 5, 8). До північної сторони селища прилягає велике поселення черняхівської культури. (Розвідка СДЕ.)

48. *с. Кормань Сокирянського р-ну Чернівецької обл.* За 1,5 км від східної околиці села, поблизу невеликого хутора Яр в Дністер впадають потічки. В 1968 р. в ур. Лужок, що розташоване в їх гирлі, на правому березі Дністра, на висоті близько 2 м на площі 100 × 40 м зібрано ліпну слов'янську кераміку. (Розвідка СДЕ.)

49. *х. Корнешти Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Поселення відкрито в 1967 р. Воно розташоване за 200 м на захід від села, поруч із заболоченим озером. На площі 250 × 50 м зібрано численні фрагменти ліпної та сформованої на примітивному гончарському крузі слов'янської кераміки. Знайдено також залізну мотичку, перепалене каміння та кістки тварин. (Розвідка автора.)

50. *с. Косанове Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Поблизу села зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. (Розвідки П. І. Хавлюка.)

51. *с. Кочурів Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Поблизу села знаходиться ранньосередньовічне поселення. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

52. *с. Кремінна Городоцького р-ну Хмельницької обл.* Селище відкрито у 1966 р. Воно розташоване за 0,5 км на схід від села, в ур. Гори, на низькому

заболоченому лівому березі р. Шиянки (притоки Смотрича). Шурфуванням на площі 200×50 м виявлено ліпні слов'янські черепки (табл. XXIX, 6), кам'яний брусок, кістки тварин тощо. В цьому урочищі знаходиться і трипільське поселення [216, с. 71].

53. с. Криківці Немирівського р-ну Вінницької обл. Біля села розташоване ранньосередньовічне поселення. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

54. с. Кугаївці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. На присадибних ділянках східної околиці села, на правому березі р. Жванчик виявлено ранньосередньовічне поселення площею 150×70 м. На поверхні зібрано фрагменти ліпної слов'янської кераміки з домішками шамоту в тісті. Тут же трапляються фрагменти черняхівського кружального посуду. (Розвідка І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала та С. Е. Нізевич.)

55. с. Куна Гайсинського р-ну Вінницької обл. Ранньосередньовічне селище займає надзаплаву правого берега р. Соб. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

56. с. Купин (Купин I) Городоцького р-ну Хмельницької обл. Поселення відкрито у 1966 р. на північній околиці села, в ур. Кулан, на правому березі р. Смотрич, поблизу болота. На площі 250×50 м зібрано ліпну слов'янську кераміку. Тут досліджено залишки прямокутної напівземлянки розмірами 3×2,1 м, орієнтованої стінами майже за сторонами світу (табл. XXVII, 11). Долівка житла знаходилася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. В північно-східному кутку виявлено овальну піч-кам'янку діаметром 0,7 м, збудовану на материковому виступі висотою 0,2 м. Під розвалом каміння знаходився еліпсоподібний в плані глиняний черинь розмірами 0,55×0,35 м. Біля південної стінки житла розчищено залишки глинобитного вогнища розмірами 0,7×0,2 м, поблизу якого лежали невеликі обпалені камені. В північно-східному кутку знаходилося овальне заглиблення діаметром 1 м, дно якого було на 15 см нижче рівня долівки. Однією стороною воно виходило за межі північної стінки напівземлянки. На долівці, переважно біля печі та вогнища, знайдено фрагменти ліпного посуду (табл. XXVII, 12—14, 16), іноді орнаментованого по вінцях пальцевими вдавленнями, уламки сковорідок. Тут же виявлено залізне шило довжиною 7 см (табл. XXVII, 15) [216, с. 71—72].

57. с. Купин (Купин II) Городоцького р-ну Хмельницької обл. Виявлене у 1967 р. селище розташоване за 1 км на північний схід від села, на невисокому лівому березі р. Смотрич, в ур. Берести. Воно займає ділянку першої надзаплави площею 250×50 м поблизу болота. В обриві берега розчищено житло глибиною 1,5 м від сучасного рівня. З заходу споруду зруйновано урвищем, зі сходу — окопами періоду другої світової війни. Через це її розміри не визначено. На долівці знайдено ліпну слов'янську кераміку та кістки тварин [216, с. 74].

58. с. Ладизин Тростянецького р-ну Вінницької обл. Поселення ранньосередньовічного часу розташоване за 3 км нижче села, на розмитих ділянках широкої правобережної надзаплави Південного Бугу, проти ур. Швейцарія. На цій площі зібрано ліпну та сформовану на примітивному гончарському крузі слов'янську кераміку [243, с. 320].

59. с. Лисогірка Городоцького р-ну Хмельницької обл. Поселення площею 200×40 м розташоване за 300 м на схід від села, на лівому низькому березі р. Смотрич, поблизу болота, в ур. На поповій. У розвідкових траншеях, прокопаних в 1966 р., знайдено ліпні слов'янські черепки (табл. XXIX, 8), фрагмент залізного серпа, кам'яний брусок та кістки тварин [216, с. 71].

60. с. Луб'янки Збарзького р-ну Тернопільської обл. З поселення до Львівського історичного музею надійшов ліпний горщик, за формою близький до посуду прازького типу [31, с. 200—201].

61. с. Лука-Врублівецька (Лука-Врублівецька I) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Під час досліджень трипільського, черняхівського та давньоруського поселень в Луці-Врублівецькій в 1946—1948 рр. було виявлено дві печі-кам'янки ранньосередньовічного часу. Вони прямокутні в плані, викладені з необробленого каміння, без застосування зв'язуючих розчинів. У печах та поблизу від них виявлено фрагменти та цілі форми великих ліпних посудин з вузьким дном, у яких ледь виражена шийка і злегка відігнуті вінця. Серед уламків були сковорідки. Поблизу печі № 2 знайдено бронзову трапезізидну підвіску, прикрашену випуклим орнаментом (табл. XXXI, 8) [223, с. 7—12].

62. с. Лука-Врублівецька (Лука-Врублівецька II) Кам'янець-Подільського р-ну

Хмельницької обл. Селище відкрито у 1968 р. Воно знаходиться на східній околиці села, за 200 м від крайніх хат, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра на висоті 2 м. В оголеннях берега на глибині 0,5 м простежено культурний шар товщиною 0,2 м. В ньому трапляються ліпні слов'янські та давньоруські черепки. (Розвідка СДЕ.)

63. *с. Лука-Врубівецька (Лука-Врубівецька III) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Поселення відкрито у 1968 р. Воно розташоване за 2 км на північний схід від села, на лівому невисокому березі Дністра. В береговому вимиві, на висоті близько 3 м простежено кілька ранньосередньовічних напівземлянок. При їх зачистці виявлено ліпну слов'янську кераміку. На цьому місці простежено також давньоруський культурний шар. (Розвідка СДЕ.)

64. *с. Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Безпосередньо на східній околиці села, на першій лівій надзаплавній терасі Дністра, що прилягає до скелі, на висоті близько 1 м, у 1968 р. виявлено ранньосередньовічне поселення. На площі 200×50 м зібрано ліпну слов'янську кераміку. Окремі черепки прикрашені по краю вінець пальцевими вдавненнями. Виявлено також жорновий камінь із черепашника діаметром 0,5 м з отвором у центрі. Трапляється на цьому місці і давньоруська та скифська кераміка. (Розвідка автора.)

65. *с. Малинці Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Селище виявлено в центрі села, на правому березі р. Потік. На низькому березі зібрано фрагменти ліпної слов'янської кераміки [217, с. 115].

66. *м. Мельниця-Подільська Борщівського р-ну Тернопільської обл.* Поселення відкрите І. К. Свешніковим в 1967 р. на лівому березі Дністра, в ур. Нове поле. У схилі яру розчищено залишки вогнища з ліпною слов'янською керамікою [31, с. 201].

67. *с. Митків Заставнівського р-ну Чернівецької обл.* Поблизу села зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. (Розвідка Б. О. Тимошука.)

68. *с. Мусорівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.* Поселення розташоване на правому березі Дністра, на першій надзаплавній терасі, за 0,5 км на північ від села. На площі 250×40 м зібрано ліпну слов'янську кераміку (табл. ХХХ, 10, 11) та досліджено напівземлянку [217, с. 168].

69. *с. Нагоряни (Нагоряни I) Кельменецького р-ну Чернівецької обл.* Поселення виявлено за 1 км на захід від села, на пологому майданчику правого берега р. Суржа, проти давньоруського городища. У 1968 р. на площі 100×30 м зібрано ліпну слов'янську та давньоруську кераміку. (Розвідка СДЕ.)

70. *с. Нагоряни (Нагоряни II) Кельменецького р-ну Чернівецької обл.* Виявлене у 1968 р. ранньосередньовічне поселення розташоване за 1,5 км на північ від села, в ур. Осова. Воно займає площу 250×50 м невисокого рівного майданчика правого берега Дністра, що прилягає до високої скелі. В береговому зсуві видно сліди двох напівземлянок, в їх заповненні знайдено фрагменти ліпної кераміки (табл. ХХХ, 3, 15). (Розвідка СДЕ.)

71. *х. Наддністрянка (Наддністрянка I) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* За 200 м на південний захід від села, на першій надзаплавній лівого берега Дністра, на висоті близько 2 м, у 1968 р. виявлено ранньосередньовічне поселення розмірами 150×30 м. На поверхні трапляється перепалене каміння та мало-виразні слов'янські черепки. В північній частині селища досліджено прямокутну піч-кам'янку площею $1,3 \times 1$ м і висотою 0,5 м від рівня плоского, вимашеного глиною череня. Піч викладена з великого в основі та дрібного у верхній частині необробленого каміння. Між окремими каменями зустрічається обпалена глина. Серед розвалу знаходилися фрагменти ліпної слов'янської кераміки та кам'яне жорновидне пряло. (Розвідка СДЕ.)

72. *х. Наддністрянка (Наддністрянка II) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Поселення відкрито у 1968 р. Воно розташоване за 0,5 км на захід від села, на підвищенні першої тераси лівого берега Дністра, на висоті близько 4 м. На площі 200×40 м зібрано ліпну слов'янську кераміку, обпалені камені, залізні шлаки, кістки тварин тощо. (Розвідка СДЕ.)

73. *с. Нижнє Кривче (Крива) Борщівського р-ну Тернопільської обл.* Поселення відкрито у 1970 р. на підвищенні першої тераси лівого берега р. Циганки, біля

підніжжя Кривчанських печер. На площі 150×50 м зібрано фрагменти ліпної слов'янської, кружальної черняхівської та давньоруської кераміки. (Розвідка автора.)

74. с. *Оселівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл.* Відкрито у 1967 р. селище займає площу 200×40 м низької надзаплави правого берега Дністра. В огороженніях берега простежено кілька заповнень з ліпною слов'янською керамікою. На цій самій площі знаходиться черняхівське поселення. (Розвідка автора.)

75. с. *Паріївка Іллінецького р-ну Вінницької обл.* В околицях села знаходиться ранньосередньовічне поселення. (Розвідка П. І. Хавлука.)

76. с. *Перебіквіці (Перебіквіці I) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Виявлене у 1964 р. поселення знаходиться на краю першої надзаплави правого берега Дністра, в ур. Лука, за 1 км на північний захід від села. Уламки ліпної слов'янської кераміки та кістки тварин зустрічаються на площі 200×40 м [216, с. 71].

77. с. *Перебіквіці (Перебіквіці II) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* В центрі села на першій надзапаві правого берега Дністра, на висоті 5 м, в ур. Долина знаходиться ранньосередньовічне поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. У 1969 р. при огляді берегових зсувів протягом 400 м простежено 4 темних заповнення глибиною до 1 м від сучасної поверхні. В них — ліпні слов'янські черепки (Розвідка СДЕ.)

78. с. *Перебіквіці (Перебіквіці III) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Поселення відкрито в 1969 р. за 1 км на захід від села. Воно розташоване на першій надзапаві правого берега Дністра, на висоті 2,5—3 м. У берегових зсувах на глибини 0,3—0,8 м від сучасної поверхні видно культурний шар, який тягнеться на 250—300 м. У ньому простежено близько 15 напівземлянок шириною 3—4 м і глибиною близько 1 м. У житлах видно печі-кам'янки, що стоять на глиняних черенях. Поблизу землянок видно господарські ями. В одному з заповнень виявлено ліпний горщик прязького типу (рис. 13, I) та керамічне риболовецьке грузило довжиною 5 см (рис. 14, I3).

У 1970 р. Б. О. Тимошук дослідив квадратну напівземлянку площею 16 м^2 і глибиною 1,3 м з пічю-кам'янкою в північно-східному кутку. На долівці простежено сліди даху у вигляді обгорілих деревин, перекритих шаром глини товщиною 20 см, та обгорілі розколоті колоди від обшивки стін. Поруч з житлом досліджено дві овальні в плані господарські ями. В об'єктах виявлено ліпний слов'янський посуд, кістяні голки, проколки, залізні ножі та кам'яні жорна [218, с. 29—30].

79. с. *Перебіквіці (Перебіквіці IV) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега Дністра, в ур. Цегельня. На ньому досліджено дві прямокутні напівземлянки площею 7 і 16 м^2 та глибиною 1,1 м. В одному з них було вогнище відкритого типу, в другому — піч-кам'янка. В заповненнях об'єктів виявлено ліпну слов'янську кераміку, кістяне ложило тощо [218, с. 30].

80. х. *Покос Новоушицького р-ну Хмельницької обл.* Селище виявлено у 1968 р. Воно знаходиться на відстані 3 км від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, на висоті близько 4 м. У зсувах берега трапляються ліпні слов'янські черепки, а також трипільська та скіфська кераміка. (Розвідка СДЕ.)

81. с. *Поріччя Нове Городоцького р-ну Хмельницької обл.* Поселення розташоване на лівому березі р. Тростянець (ліва притока р. Смотрич), на висоті 1 м, в ур. Козача долина. У 1968 р. на площі 250×50 м зібрано ліпну слов'янську, кружальну черняхівську та давньоруську кераміку. (Розвідка С. Е. Нізевич.)

82. с. *Почапенці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.* У південній частині села, проти водяного млина, на підвищенні правого берега р. Жванчик на площі 350×50 м зустрічаються фрагменти ліпної слов'янської, трипільської та кружальної черняхівської кераміки. (Розвідка І. С. Винокура, А. Ф. Гуцала та С. Е. Нізевич.)

83. с. *Пригородок (Пригородок I) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Поселення розташоване в центрі села на невисокій першій терасі правого берега Дністра, в ур. Цвинтар. Сліди культурного шару простежуються вздовж річки протягом 300 м. У 1966 р. тут досліджено прямокутне напівземлянкове житло розмірами $2,2 \times 3,1$ м, глибиною 0,6 м від давньої поверхні (табл. XXVII, I). В західній стінці простежено вхід шириною 0,9 м. Долівка покато знижується в східному напрямку. В північно-східному кутку розчищено залишки печі-кам'янки. Її чернінь діаметром 1,3 м опущено в материк на 0,25 м. В заглибленні череня і довкола нього лежала велика кількість каменів від склепіння печі. На долівці житла розчищено 2 ямки від

стовпів діаметром 10 см, які знаходилися на відстані 15 см від земляних стінок. В заповненні напівземлянки знайдено залізний ніж довжиною 7,5 см (табл. XXVII, 10), уламки ліпної кераміки (табл. XXVII, 2—9), кістки тварин і багато плоских каменів, якими, ймовірно, зовні було обкладено дерев'яні стіни житла [216, с. 71].

84. с. *Пригородок (Пригородок II) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Під час розвідки 1969 р. на східній околиці села, в ур. Варниля виявлено ранньосередньовічне поселення, яке розташоване на першій терасі правого берега Дністра, на висоті 2 м. На ділянці 300 × 50 м зібрано ліпну слов'янську кераміку, кістки тварин, перепалене каміння тощо. Трапляються також давньоруські черепки. (Розвідка СДЕ.)

85. с. *Рашків (Рашків I) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Виявлене у 1969 р. селище знаходиться на східній околиці села, на першій правобережній терасі Дністра, на висоті близько 2 м, в ур. Левада. По обидві сторони струмка зібрано слов'янську та давньоруську кераміку. В результаті змиву орного шару паводком Дністра на правому березі струмка відкрився ранньосередньовічний культурний шар. Видно кілька десятків плям від заглиблених споруд, що знаходилися на відстані 5—15 м одна від одної. На 15 з них чітко виступали печі-кам'янки. Будови розташовані трьома не дуже чіткими рядами вздовж берега. Селище займає площу 200 × 40 м. На поверхні зібрано багато ліпної (табл. XXVI, 1—10, 15—18) та сформованої на ручному крузі кераміки (табл. XXVI, 11—14). Знайдено також два керамічних прясла (рис. 14, 11, 14), залізний ніж довжиною 9,5 см (рис. 14, 2), залізний наконечник втульчастої двошипної стрілки довжиною 7 см (рис. 14, 3) і фрагмент жорнового каменя з черепашника діаметром близько 35 см. (Розвідка СДЕ.)

86. с. *Рашків (Рашків II) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Поселення відкрито у 1969 р. Воно розташоване на першій правобережній терасі Дністра, на висоті 3 м, проти лівобережного села Дзвенигород. В окремих місцях берегових зсувів, на протязі 200 м, видно обпалене каміння та ліпні слов'янські черепки. На глибині 1 м від сучасної поверхні розчищено прямокутну піч-кам'янку розмірами 0,8 × 0,5 м. Вона викладена з великого необробленого каміння. Черні печі плоский, вимашений глиною. На черені лежали розвали трьох слов'янських горщиків. Один з них прикрашено по плічках наліпними шпичечками (табл. XXIX, 5). (Розвідка СДЕ.)

87. с. *Рудківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.* У 1969 р. за 4 км на захід від села, на першій невисокій терасі неглибокої балки в ур. Січне зібрано незначну кількість ліпної ранньосередньовічної кераміки. (Розвідка С. Е. Нізевич.)

88. с. *Самушин Заставнівського р-ну Чернівецької обл.* Ранньосередньовічне поселення розташоване в північній частині села, на першій надзаплав'ї правого берега Дністра, в ур. Долина [217, с. 174].

89. с. *Самчинці Немирівського р-ну Вінницької обл.* Ранньосередньовічне селище знаходиться на лівому березі Південного Бугу, за 1 км нижче від села. У 1959—1960 рр. тут досліджено 1500 м² площі, на якій виявлено 14 жител, 2 господарські споруди і 2 залізоплавильних горни. Житла були прямокутними напівземлянками площею 12—15 м² та глибиною 0,6—1,0 м. У кожній з них розчищено прямокутну в плані піч-кам'янку, а в окремих — господарські ями. Одна з господарських споруд пов'язана з бронзолivarною справою. На селищі знайдено тільки ліпну слов'янську кераміку [243, с. 342—347].

90. с. *Сандраки (Широка Гребля) Хмельницького р-ну Вінницької обл.* Поблизу села виявлено ранньосередньовічну кераміку. (Розвідника П. І. Хавлюка.)

91. с. *Семенки Немирівського р-ну Вінницької обл.* Поселення розташоване на північний захід від села, на першій надзаплав'ї правого берега Південного Бугу, на висоті 2 м. За археологічні сезони 1959—1960 рр. тут відкрито площу близько 1200 м², на якій виявлено 12 жител, 7 господарських будов, 8 господарських ям та залізоплавильну піч. Досліджені житла були прямокутними чи квадратними напівземлянками площею до 20 м². В окремих простежуються ямки від вертикальних опор стін. Печі-кам'янки завжди стояли в правому кутку. Господарські споруди прямокутні в плані, площею до 30 м². Ями овальні в плані, діаметром від 1,25 до 1,8 м. Вони циліндричні, із стінками, звуженими до дна, та дзвоновидної форми. В заповненні споруд знайдено ліпну слов'янську кераміку [243, с. 321—342].

92. с. Скибинці (о-в Митківський) Погребищенського р-ну Вінницької обл. Ранньосередньовічне поселення виявлено у 1959 р. між селами Митківка і Скибинці. Воно займає південно-західну частину острова на Південному Бузі. Розкопано 600 м², на яких виявлено дві напівземлянки, дві господарські споруди та кілька господарських ям. Досліджені житла були прямокутними в плані, з печами-кам'янками в одному з кутів. Вісім ямок від вертикальних опор стін простежено в одному з жител. Господарські споруди служили ливарними майстернями [241, с. 188—194].

93. с. Слобідка-Мушкатівська (Слобідка-Мушкатівська I) Борцівського р-ну Тернопільської обл. Поселення виявлено у 1967 р. Воно розташоване на лівому березі безіменного струмка, на першій низькій надзаплавній терасі, в ур. До клина. Селище тягнеться вздовж течії на 200—250 м у довжину і на 40—45 м у ширину. На поверхні трапляється обпалене каміння, фрагменти ліпної слов'янської кераміки (табл. XXIX, 2, 10) та кістки тварин. (Розвідка автора.)

94. с. Слобідка-Мушкатівська (Слобідка-Мушкатівська II) Борцівського р-ну Тернопільської обл. Виявлене у 1967 р. поселення знаходиться на невеликому підвищенні правого берега озера, в ур. За лісом. На площі 200 × 40 м трапляються фрагменти ліпної слов'янської кераміки, обпалене каміння, кістки тварин. (Розвідка автора.)

95. с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Відкрите у 1969 р. поселення розташоване на лівій терасі Дністра, на висоті близько 7 м, за 1,5 км на південь від села, в ур. Острови. На площі 300 × 100 м зібрано ліпну слов'янську кераміку. В стінках молодого яру Рукавичка, який перерізає селище, видно культурний шар потужністю до 0,3 м. На поселенні проведено розвідкові розкопки. Досліджено два об'єкти, заповнення яких було видно в оголеннях яру. Перший з них виявився напівземлянкою, південна сторона якої була зруйнована. Це прямокутна будівля розмірами 2,9 × 2 м, заглиблена на 1,2 м від сучасної поверхні. Вона орієнтована стінами за сторонами світу, з незначними відхиленнями на захід (табл. XXVIII, 1). З пошкодженої сторони містилася піч-кам'янка. Від неї в південно-західному кутку збереглося кілька обпалених каменів. Біля них було багато золи, ліпних слов'янських черепків та кісток тварин. У північній стінці напівземлянки, на однаковій відстані від кутів, був викопаний виступаючий назовні на 0,5 м вхідний приямок шириною 0,8 м. Він мав материкову сходинку на висоті 0,2 м від рівня долівки. Вздовж східної стінки житла був материковий лежак шириною 0,5—0,3 м і висотою 0,2 м. У заповненні знайдено велику кількість ліпної слов'янської кераміки (табл. XXVIII, 2, 3, 5—8). Окремі фрагменти прикрашені пальцевими вдавленнями по краю вінець. Трапляються також кружалні черепки черняхівського гатунку.

Друге заповнення належало господарській ямі круглої в плані форми, діаметром 1,6 м і глибиною 1,6 м. Її стінки звужуються до яйцевидного дна. Верхній край північної сторони частково руйнований яром. Яму заповнювали темний ґрунт з вкрапленням ліпної слов'янської кераміки (табл. XXIX, 4), фрагментів кружалного черняхівського посуду та кістки тварин.

На території селища знайдено жорновий камінь з черепашика діаметром 0,4 м з отвором в центрі та кругле керамічне прясло довжиною 2 см (рис. 14, 10). (Розкопки автора.)

96. с. Сокілець (Сокілець I) Гайсинського р-ну Вінницької обл. Ранньосередньовічне селище відкрите у 1947 р. [39, с. 218].

97. с. Сокілець (Сокілець II) Гайсинського р-ну Вінницької обл. У 1957 р. відкрито ранньосередньовічне селище з напівземлянками, в яких були печі-кам'янки. Виявлена кераміка була ліпною, товстостінною, з грубими домішками [87, с. 31].

98. с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Виявлене у 1967 р. селище розташоване за 1 км на захід від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, на висоті близько 1 м, в ур. Гуки. На площі 200 × 50 м зібрано фрагменти ліпної слов'янської кераміки. Знайдено також залізний ніж з прямою спинкою довжиною 15,5 см (рис. 14, 1). В береговому зсуві видно пляму давньоруської напівземлянки. (Розвідка автора.)

99. с. Степашки Гайсинського р-ну Вінницької обл. Поселення відкрито за 2 км від села, на лівому березі Південного Бугу [243, с. 320].

100. с. Студениця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Виявлене

у 1965 р. ранньосередньовічне селище займає ділянку першої тераси правого берега Дністра, в ур. Підмет. Селище з двох боків оточене потічком і неглибокими балками. В одному з вимивів яру І. С. Винокур виявив частково зруйноване житло. Воно прямокутної форми, з сторонами $2,8 \times 3,5$ м. Глибина залягання основи землянки від сучасного рівня $1,5\text{—}1,6$ м. Частково збереглася піч-кам'янка. В заглибленні виявлено уламки неорнаментованої кераміки (табл. XXIX, 3, 9) та кістки тварин [216, с. 74].

101. с. *Субіч Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Під час розвідки 1968 р. за 1 км на північний захід від села, на лівому березі Дністра, на ділянці невисокої тераси шириною $30\text{—}40$ м зібрано ліпну слов'янську кераміку. (Розвідка СДЕ.)

102. с. *Устя (Устя І) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* Ранньосередньовічне поселення розташоване поблизу місця, де р. Смотрич впадає в Дністер, на першій обривистій терасі лівого берега Дністра, зайнятій тепер присадибними ділянками. Тераса висотою близько 4 м простягається вузькою смугою шириною $30\text{—}40$ м між річкою і скелею. У ранньосередньовічний час ця ділянка була значно ширшою. За розповідями старожилів, ще в 30-і роки її ширина досягала $60\text{—}70$ м. Тераса постійно розмивається осінніми паводками та весняними льодоходами. Археологічними дослідженнями підтверджено, що селище дуже потерпіло від розмивів, внаслідок чого більшість археологічних об'єктів загинула.

У 1968 р. в Усті розкопано площу близько 350 м², на якій виявлено сім слов'янських жител. Чотири з них частково зруйновані, їх контури чітко читалися в берегових зсувах. Виявлені напівземлянки розміщені двома рядами на відстані $17\text{—}30$ м одна від одної (рис. 4).

Житло № 1 було видно в береговому зсуві. Від напівземлянки збереглася лише північна частина шириною $0,3$ і довжиною $3,1$ м. Глибина споруди $0,9$ м від сучасної поверхні. В північно-східному кутку збереглася частина печі-кам'янки розмірами $0,9 \times 0,3$ м, збудованої з невеликого необробленого каміння. На плоскому глиняному черені знайдено ліпний слов'янський горщик (табл. XXI, 1).

Житло № 2 простежено в оголеннях берега на відстані 17 м на схід від житла № 1. Від напівземлянки збереглася лише незначна частина. Це північна частина розмірами $2,9 \times 0,4$ м, основа якої викопана на $0,7$ м від сучасної поверхні. В північно-східному кутку на рівні долівки збереглася частина печі-кам'янки площею $1,1 \times 0,4$ м. Плоский глинобитний черень обкладено великим камінням. У печі знайдено кілька ліпних слов'янських (табл. XXI, 4), а поблизу неї черняхівських черепків.

Житло № 3 простежено в березі на відстані 80 м на схід від напівземлянки № 2. Розкопками встановлено, що збереглася лише північна його частина розмірами $3 \times 0,9$ м, орієнтована стінами за сторонами світу. Долівка — на глибині 1 м від сучасного рівня. Піч-кам'янку площею $0,9 \times 0,7$ м збудовано з великого та дрібного каміння в північно-східному кутку. Південна її частина зруйнована. Плоский глиняний черень викладено на рівні долівки. В заповненні трапляється як ліпна слов'янська (табл. XXI, 10), так і кружальна черняхівська кераміка (рис. 16, 9). Поблизу печі лежала велика кістка з зашліфованою стороною.

Житло № 4 виявлено в береговому зсуві на відстані 25 м на захід від житла № 1. Від напівземлянки збереглася північна частина площею $3 \times 0,5$ м. Долівка заглиблена на $1,1$ м від сучасного рівня. В північно-східному кутку, на рівні долівки стояла піч-кам'янка. Від неї збереглася лише північна частина довжиною 1 м. Під камінням видно сліди череня. В північно-західному кутку споруди лежали два великих необроблених каменя. Поблизу печі та на долівці знайдено ліпні фрагменти слов'янської та кружальної черняхівської кераміки (рис. 16, 3, 8).

Житло № 5 було крайньою західною будовою другого ряду жител. Його виявлено за 17 м на північ від напівземлянки № 2. Контури приміщення почали простежуватися за темним заповненням на глибині $0,85\text{—}0,9$ м. Це була напівземлянка прямокутної форми, розмірами $4 \times 3,5$ м, заглиблена на $1,3$ м від сучасного і на $0,5$ м від стародавнього рівня. Споруду орієнтовано стінами за сторонами світу (табл. XIX, 1). В центральній частині заповнення, на рівні долівки виявлено розвал кам'яної вимостки площею 2×2 м, зробленої з рваного плитняка та круглих

гальок. На цій основі лежало вісім великих плоских каменів, верхня частина яких сильно облелена. Очевидно, це залишки великого вогнища.

У заповненні знайдено ліпну слов'янську кераміку (табл. XIX, 2—14), кружалні черняхівські фрагменти (рис. 16, 4, 10), керамічне прясло, кістяний предмет з висвердленим отвором, залізу пряжку та ніжку залізної коси (табл. XXI, 13—16).

Житло № 6 досліджено за 25 м на південний захід від житла № 5. Контури напівземлянки почали виступати на глибині 0,75—0,9 м. Споруда прямокутної форми, розміри сторін $4 \times 3,5$ м, долівка заглиблена на 1 м від сучасної поверхні. Її орієнтовано стінами за сторонами світу (табл. XX, 1). У північно-східному кутку розчищено глинобитне підпрямокутної форми вогнище розмірами $1 \times 0,8$ м.

У заповненні напівземлянки, на рівні долівки, виявлено розкидане дрібне та велике каміння, знайдено кістки тварин, фрагменти ліпної слов'янської (табл. XX, 2—5) і кружалної черняхівської кераміки (рис. 16, 1, 2, 5, 11). У центральній частині житла, ближче до південно-західного кута, знайдено роздавлений черняхівський горщик.

Житло № 7 виявлено в південно-східній частині поселення на відстані 20 м від напівземлянки № 6. Пляма заповнення почала простежуватися на глибині 0,55—0,60 м. Приміщення мало майже квадратну форму, з розмірами сторін $3,7 \times 3,6$ м. Долівка заглиблена на 0,8 м від сучасної поверхні. Споруду орієнтовано стінами за сторонами світу (табл. XX, 6). У північно-західному кутку розчищено вогнище відкритого типу площею $1,7 \times 1$ м, викладене з дрібного плоского каміння. В заповненні виявлено ліпну слов'янську кераміку (табл. XX, 7—14). Менше трапляється кружалних черняхівських черепків (рис. 16, 6, 7, 12). (Розкопки І. С. Винокура, А. Т. Сміленко і автора.)

103. с. *Устя (Устя II) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.* У 1967 р. на лівому березі Дністра, при впадінні в нього р. Смотрич було виявлено городище мисовидного типу у формі майже рівнобідреного трикутника з розмірами сторін $36 \times 38 \times 39$ м. В огороженні валу знайдено фрагменти ліпної слов'янської кераміки. В 1968 р. городище було перерізане траншеєю. З'ясувалося, що укріплення збудовано в давньоруський час. Однак на глибині 1 м від сучасної поверхні виявлено малоопуклий ранньосередньовічний культурний шар. У ньому знайдено ліпні слов'янські черепки (табл. XXX, 1) та кістки тварин. Слов'янський та давньоруський культурні шари розділяв стерильний прошарок ґрунту товщиною 25—30 см. Очевидно, на цьому місці у VI—VII ст. н. е. існувало неукріплене слов'янське поселення. Нижче залягали скіфські нашуравання. (Розкопки І. С. Винокура і автора.)

104. с. *Харпачка Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Поселення розташоване на лівому березі Південного Бугу [243, с. 320].

105. с. *Хотин Хотинського р-ну Чернівецької обл.* В ур. Стінка (вул. Нижньодністровська) розташоване ранньосередньовічне поселення [217, с. 117].

106. с. *Чепоноси (Чепоноси I) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Поселення розташоване на низькому правому березі безіменного струмка, за 1 км на північ від села, в ур. Мочари. В 1966 р. на площі 200×40 м зібрано фрагменти ліпної слов'янської кераміки та кістки тварин. (Розвідка Б. О. Тимощука та автора.)

107. с. *Чепоноси (Чепоноси II) Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Селище відкрито у 1967 р. Воно розташоване на правому низькому березі безіменного струмка, за 200—300 м на південний захід від села, в ур. Кути. На площі 250×40 м зібрано ліпні фрагменти слов'янської кераміки та кістки тварин. Трапляються і давньоруські черепки. (Розвідка Б. О. Тимощука, І. С. Винокура та автора.)

108. с. *Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.* У 1963 р. при проведенні земляних робіт у центрі села було знайдено ліпний слов'янський горщик. При обстеженні місцевості встановлено, що на південному схилі р. Совиці при впадінні в неї безіменного струмка було розташоване поселення [216, с. 71].

109. с. *Шолудьки Немирівського р-ну Вінницької обл.* Поблизу села зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. (Розвідка П. І. Хавлюка.)

110. с. *Шуриці Гайсинського р-ну Вінницької обл.* Ранньосередньовічне селище знаходиться на широкій надзаплав'ї лівого берега Південного Бугу в ур. Березина. При зачистці невеликої ділянки знайдено три розбиті ліпні посудини, біконічне глиняне прясло та залізний ніж [241, с. 188].

ПОХОВАННЯ

111. *с. Звинч Чортківського р-ну Тернопільської обл.* На лівому березі безіменного струмка, що впадає в р. Серет, в ур. Підмонастир у 1958 р. виявлено дві урни з кальцинованими людськими кістками. Урни ліпні, з домішками шамоту в тісті, вінця прикрашені пальцевими вдавленнями [31, с. 166—167].

112. *х. Корнешти Хотинського р-ну Чернівецької обл.* У 1967 р. безкурганне трупоспалення в урні розчищено в ур. Ягозимичне, що знаходиться в центральній частині хутора. Урну виявлено на невисокій надзаплаві лівого берега безіменного струмка, на узбіччі ґрунтової дороги Рухотин—Корнешти. Її верхня частина зруйнована при відкритті місцевими жителями. Ліпна урна стояла в овальній, з прямовисними стінками ямі діаметром 0,5 м і глибиною 0,3 м. На дні горщика лежали перепалені людські кістки та деформований у вогні залізний предмет. Поблизу поховання було викопано три пошукові траншеї, в яких знайдено кілька ліпних слов'янських черепків. (Розкопки автора.)

113. *с. Чепоноси Хотинського р-ну Чернівецької обл.* Два слов'янських підкурганних поховання VI—VII ст. н. е. розкопано у 1966—1967 рр. Кургани з малопомітними насипами знаходилися в південно-східному напрямку від села, в ур. Могила. В цьому урочищі стоять ще два кургани висотою близько 3 м з кам'яними насипами, які, очевидно, відносяться до більш раннього часу.

Курган № 1 розташований за 20 м на північ від дороги Чепоноси—Недобойці. Його висота 0,3 м, діаметр 15 м (табл. XXXII, 1). На давньому горизонті під земляним насипом, у північно-східній частині кургану було розчищено обпалений прямокутний невеликий майданчик з глини розмірами 1,4×1,5 м. Товщина обпалу 10 см. На майданчику знайдено вуглики і кілька кальцинованих людських кісток. Навколо нього були розкидані вуглики і куски обгорілого дерева. На північний схід від майданчика, на давньому горизонті виявлено фрагментований горщик-урну висотою 21 см (табл. XXXII, 2). Посудина ліпна, неорнаментована, жовто-бурого кольору, із значними домішками піску і шамоту в тісті. Вінця заокруглені й відігнуті назовні. Тулуб розширений у верхній частині і звужений біля дна. В урні та навколо неї лежали перепалені людські кістки, перемішані з шматками вугілля та попелу. Тіло, очевидно, було спалено на глиняному майданчику. На рівні давнього горизонту простежено також сім вогнищ у невеликих ямках глибиною 0,2 м. Вони розташовані за певною системою і разом з глиняним майданчиком утворювали коло діаметром близько 4 м. Заповнення ямок складалося з перепаленої глини і вугілля. Навколо них, в діаметрі близько 1 м, були розкидані вуглики. Вогнища і ями мали чисто ритуальний характер і пов'язані з обрядом поховання.

Курган № 2 розкопано безпосередньо біля правого узбіччя ґрунтової дороги. Насип зберігся на висоту 0,7 м, його діаметр—17 м (табл. XXXIII, 1). Після зняття насипу було встановлено, що курган збудовано на знівельованому майданчику. Його основа підсипана темним шаром ґрунту товщиною 8—10 см. На підсипці виявлено кальциновані людські кістки. Поблизу стояв роздавлений ліпний горщик висотою 8 см. Він мав вертикальні заокруглені вінця та опуклий тулуб (табл. XXXIII, 2).

Приблизно в центрі насипу, на глибині 0,3 м від його вершини, простежено неправильну в плані обпалену пляму товщиною 8—10 см, що складалася з шару перепаленого ґрунту, вугликів і золи. Очевидно, це залишки тризни. В південній частині курганного насипу, на різних рівнях трапляються вкраплення вугликів. (Розкопки Б. О. Тимошука, І. С. Винокура та автора.)

МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЦЕНТР

114. *с. Гайворон Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.* У 1960—1961 рр. Бузька експедиція Інституту археології АН УРСР провела дослідження ранньосередньовічного металургійного центру на безіменному острові Південного Бугу, між селами Солгутів і Гайворон. За два роки археологічних розкопок тут розкопано площу близько 3000 м², на якій досліджено 25 виробничих печей, що стояли по дві-

три разом. За функціональним призначенням печі поділяються на два типи: агломераційні, в яких проходив процес збагачення руди, і горни для добування заліза. Із 25 відкритих печей 4 були агломераційними і 21 — горнами. Перші овальні в плані, розмірами 1,2 × 1,4 м, їх черинь нахилений до вустя та передпечної ями. Навколо них виявлено грудки обпаленої руди.

Усі досліджені горни були глинобитними, наземного шахтного типу. В плані вони округлі або овальні, з зовнішнім діаметром 40—45 см. Окремі збереглися на висоту 0,6 м. У горнах простежено вустя шириною близько 20 см і висотою близько 18 см. У деяких печах збереглися люфти діаметром 2,5 см, що знаходилися на висоті 30—35 см від основи. Зсередини стінки горнів вкриті накипом шлаків.

Крім виробничих комплексів на острові виявлено житлову споруду та кілька круглих ям, в яких зберігалися запаси руди. Поблизу споруд знайдено ліпну слов'янську кераміку з домішками шамоту в тісті, залізні ножі, срібну підвіску та ін. [49, с. 123—144].

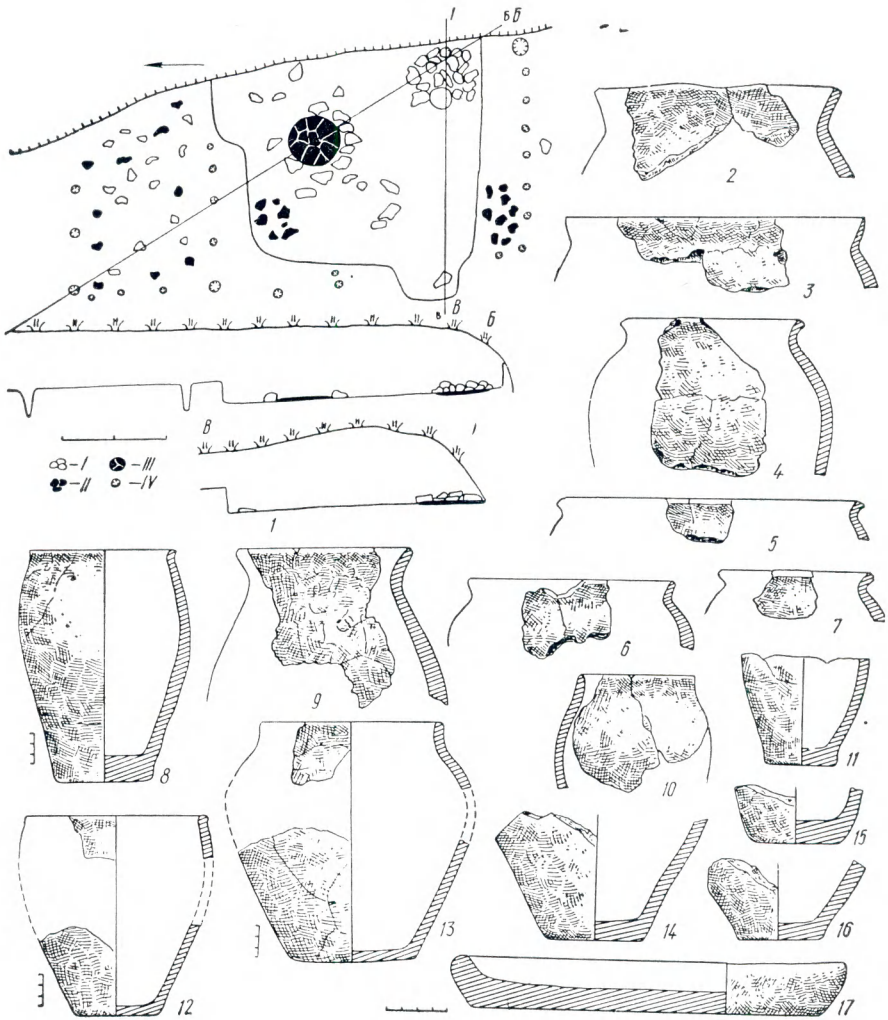

Табл. I. Житло № 1 з Городка.

1 — план житла, 2—17 — кераміка. I — каміня; II — обмазка; III — чернь; IV — ями

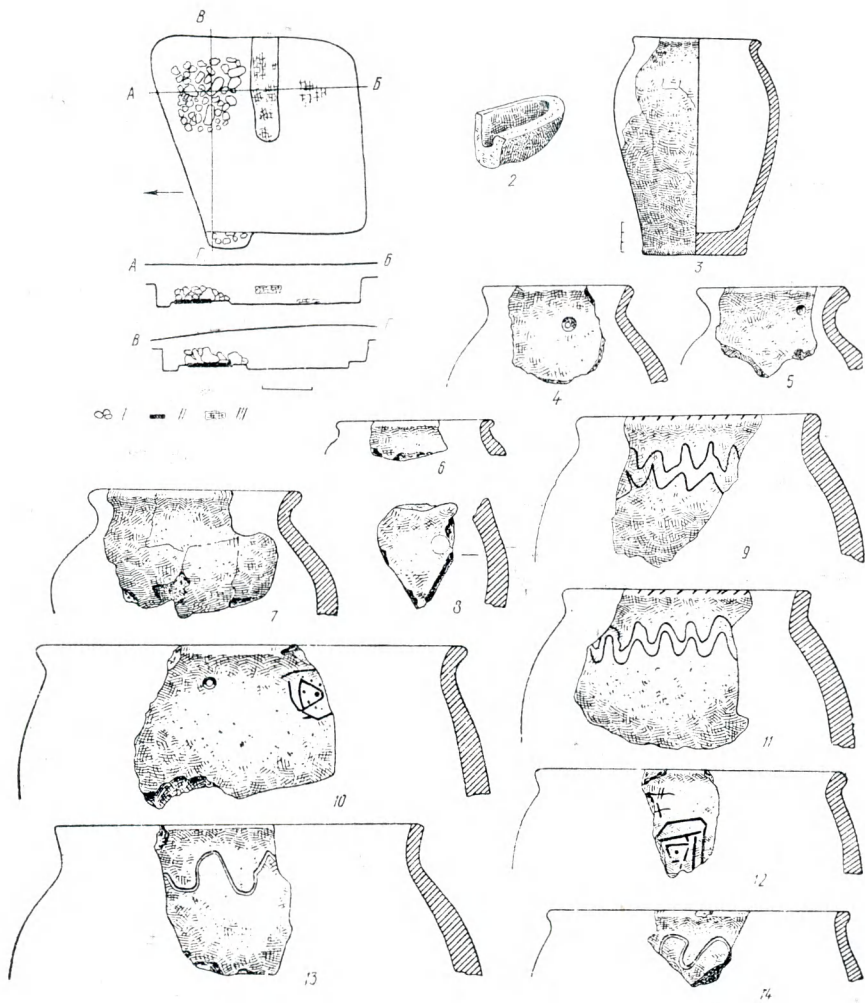

Табл. II. Житло № 2 з Городка.

I — каміння; II — чернь; III — обвуглене дерево.

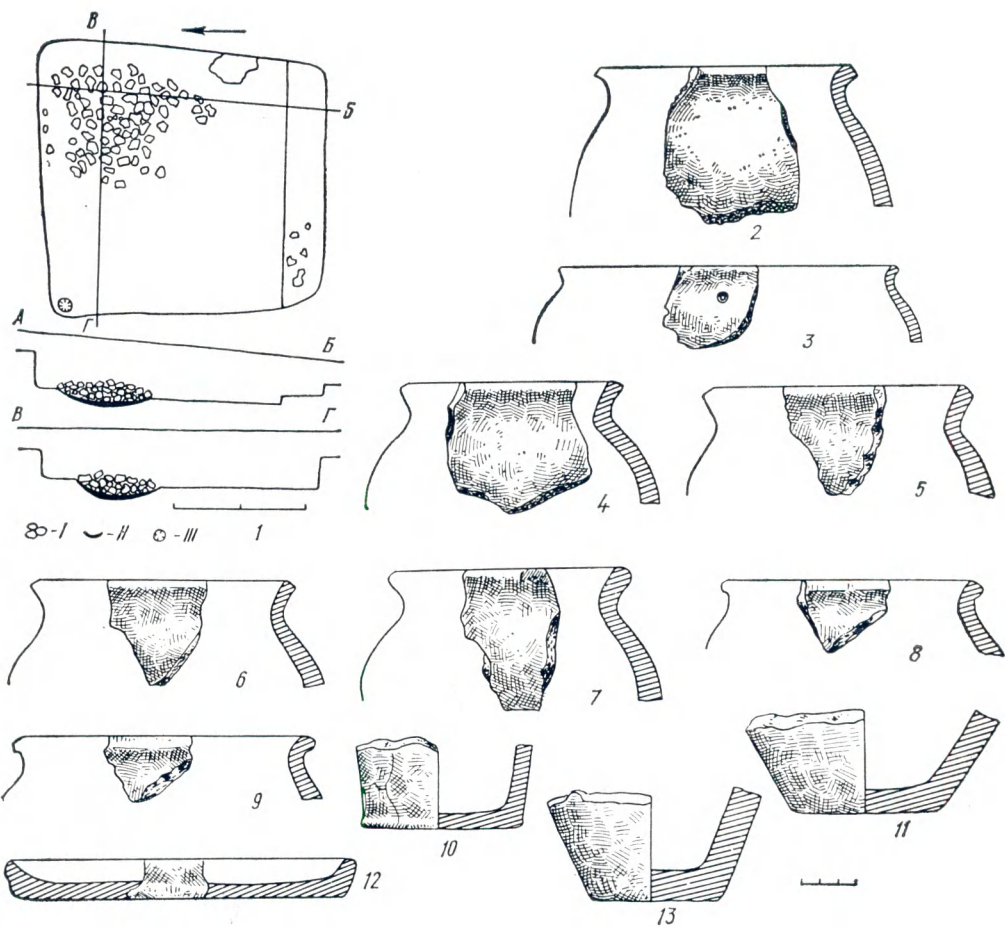

Табл. III. Житло № 3 з Городка.

1 — план житла, 2—13 — кераміка. I — каміння; II — черпць; III — яма.

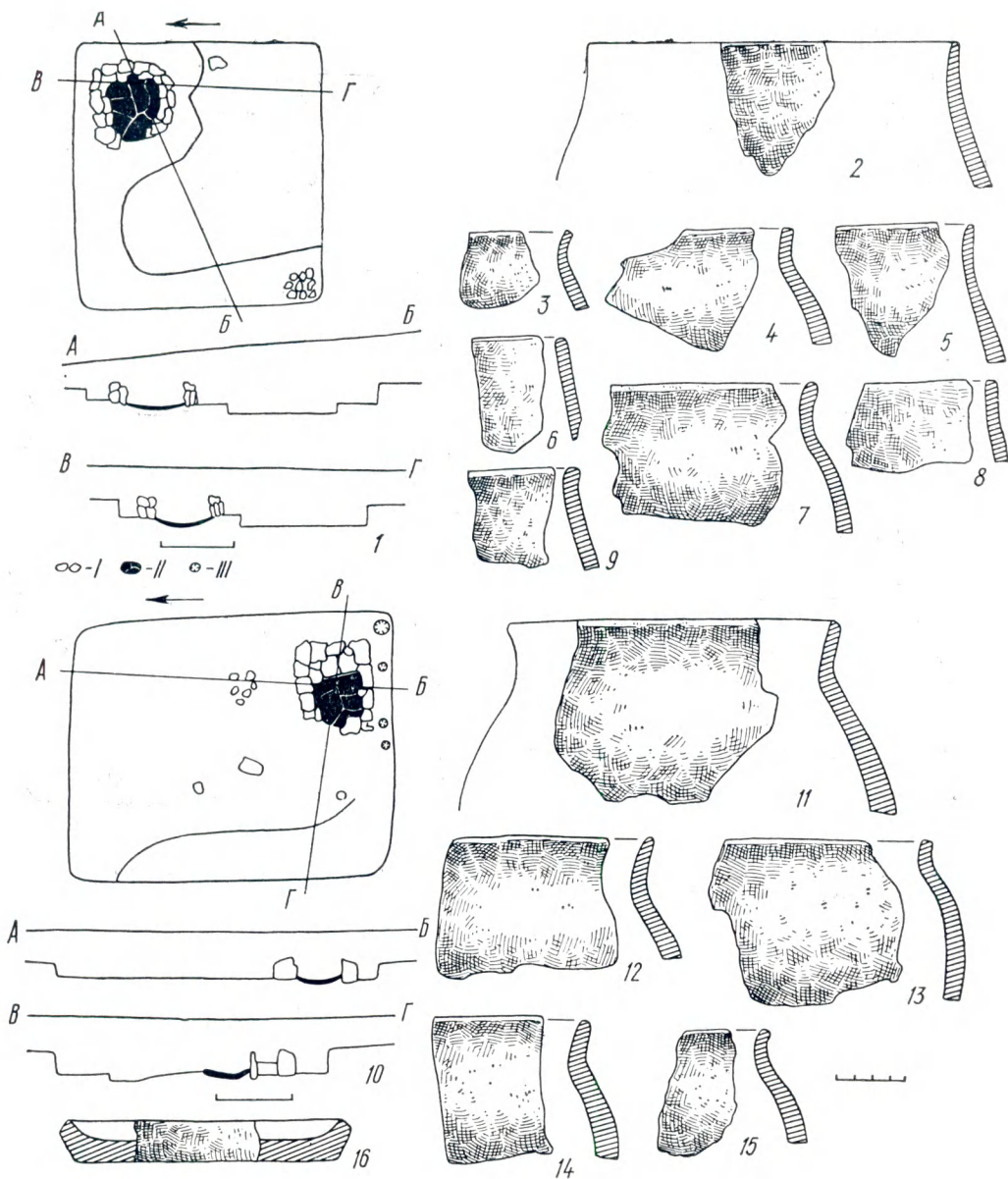

Табл. IV. Житла № 5 і № 6 з Городка.

1 — план житла № 5, 2—9 — кераміка з житла № 5; 10 — план житла № 6; 11—16 — кераміка з житла № 6. I — каміння; II — верені; III — ями.

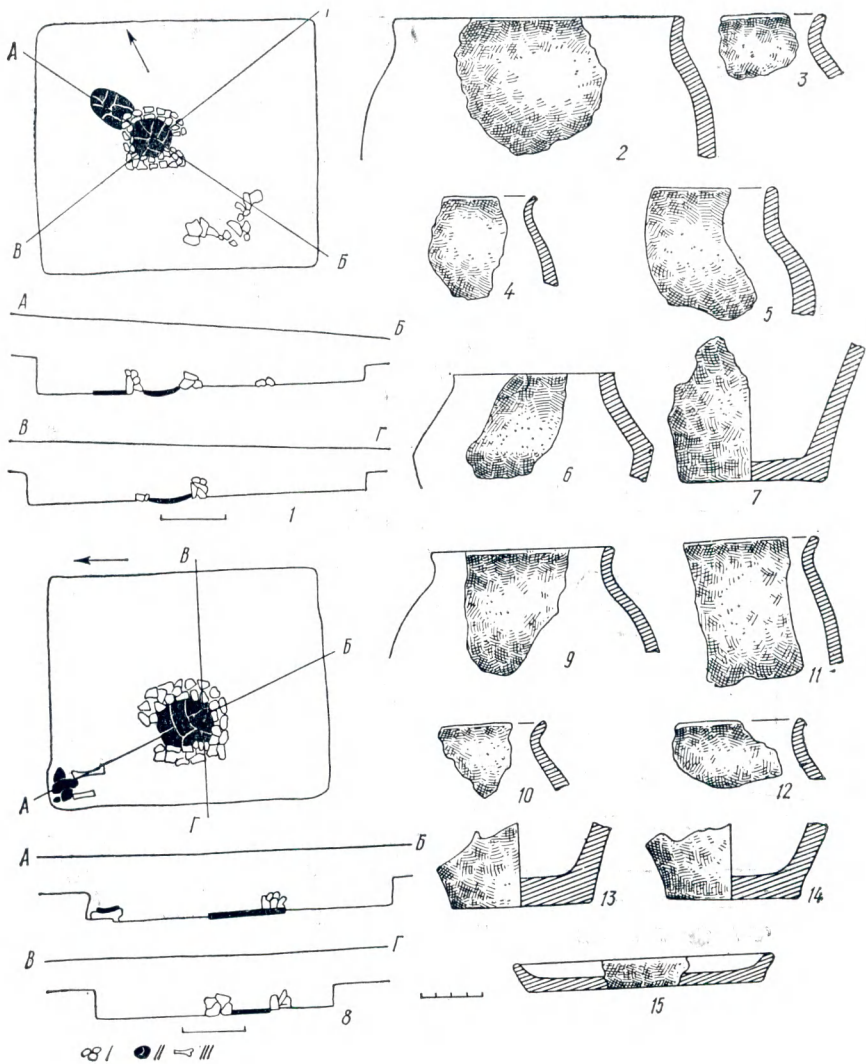

Табл. V. Житла № 7 і № 9 з Городка.

1 — план житла № 7 з Городка, 2—7 — кераміка з житла № 7, 8 — план житла № 9, 9—15 — кераміка з житла № 9 I — каміння; II — черені; III — кістки.

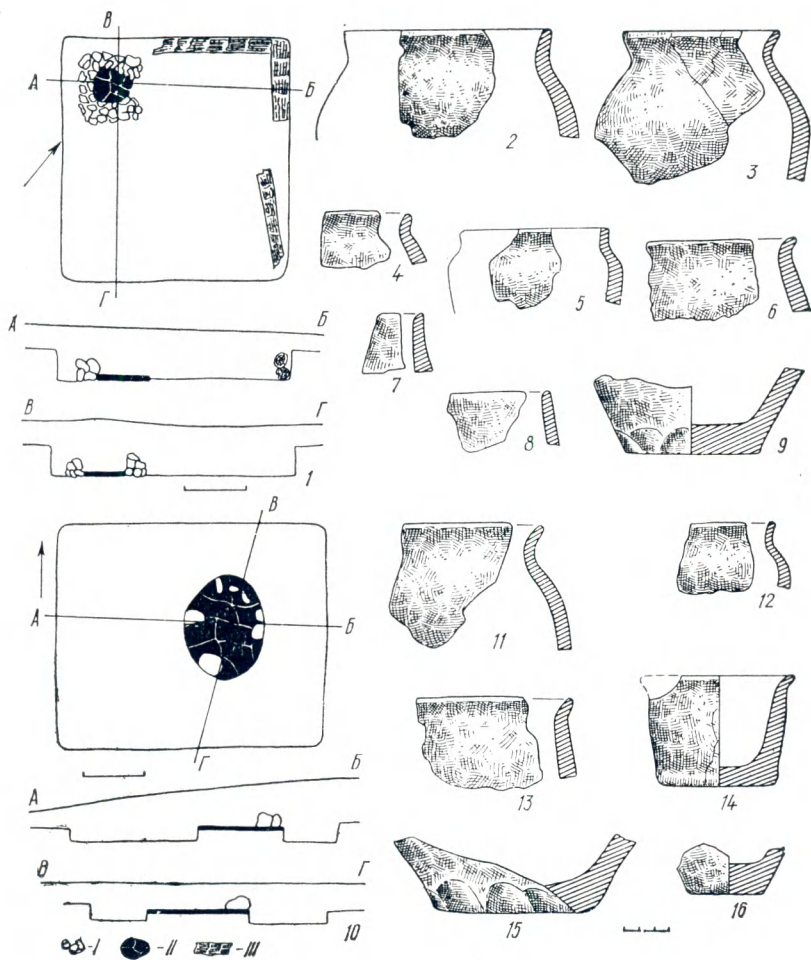

Табл. VI. Житла № 10 і № 11 з Городка.

I — план житла № 10, 2—9 — кераміка з житла № 10, 10 — план житла № 11; 11—16 — кераміка з житла № 11. I — камінь; II — черинь; III — обвуглене дерево.

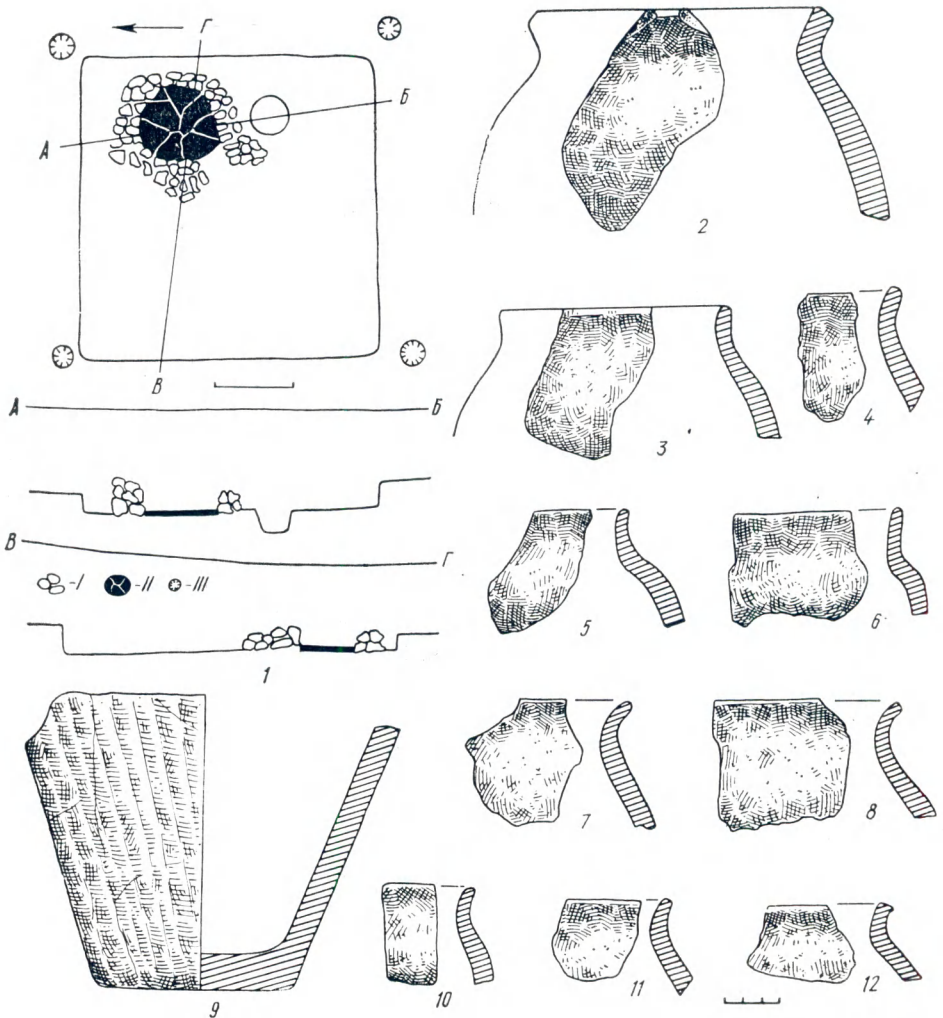

Табл. VII. Житло № 12 з Городка.

I — каміння; II — черинь; III — ями.

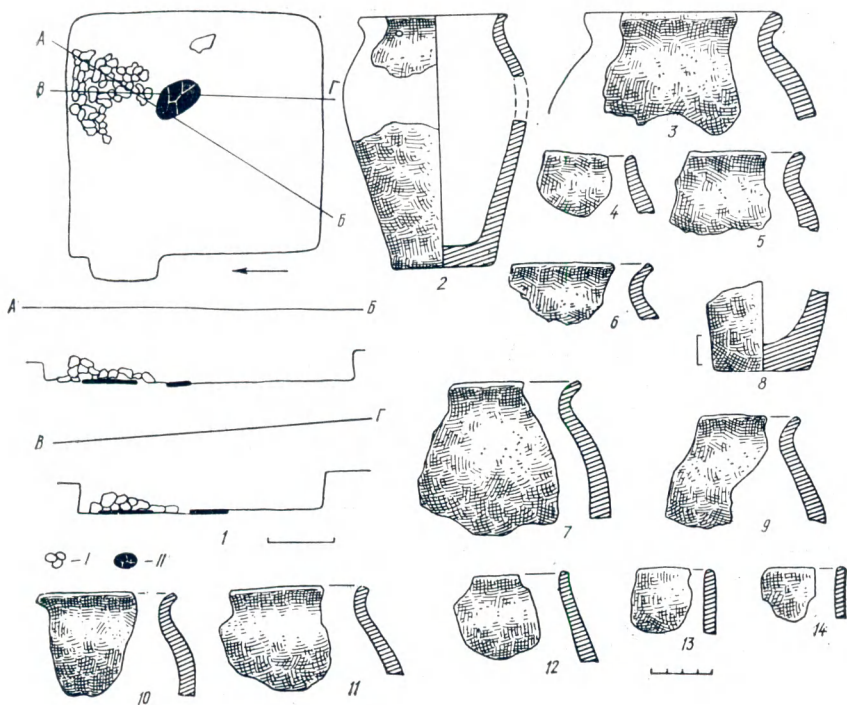

Табл. VIII. Житло № 13 з Городка.

I — план житла, 2—14 — кераміка. I — каміння; II — черинь.

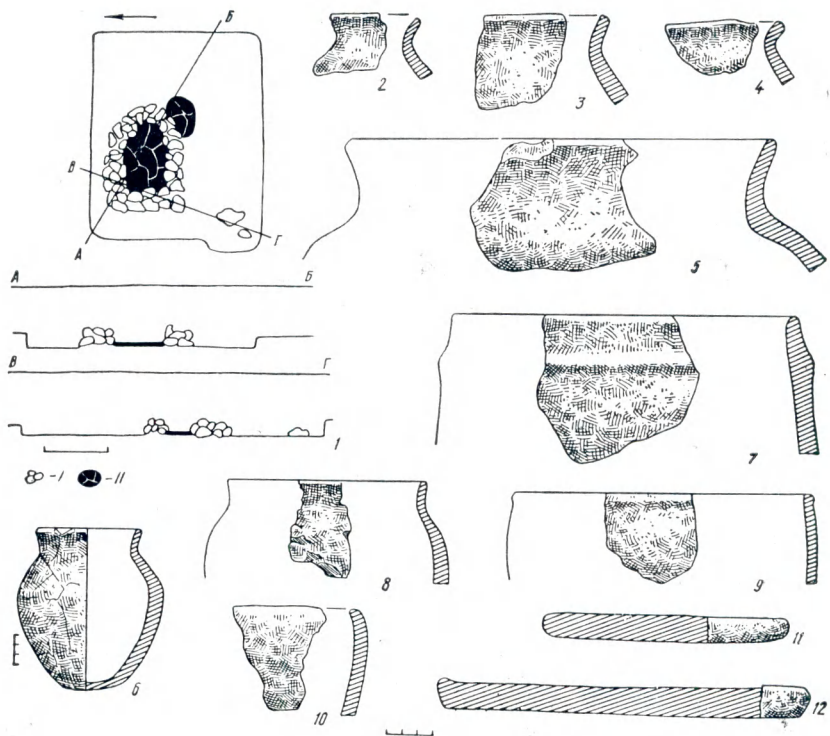

Табл. IX. Житло № 14 та кераміка з Горodka.

1 — план житла № 14, 2—5 — кераміка з житла № 14, 6 — кераміка з ями № 3, 7 — кераміка з культурного шару, 8 — кераміка з культового майданчика, 9 — кераміка з житла № 8, 10 — кераміка з житла № 11, 11 — кераміка з ями № 4, 12 — кераміка з ями № 10. I — каміння; II — черинь.

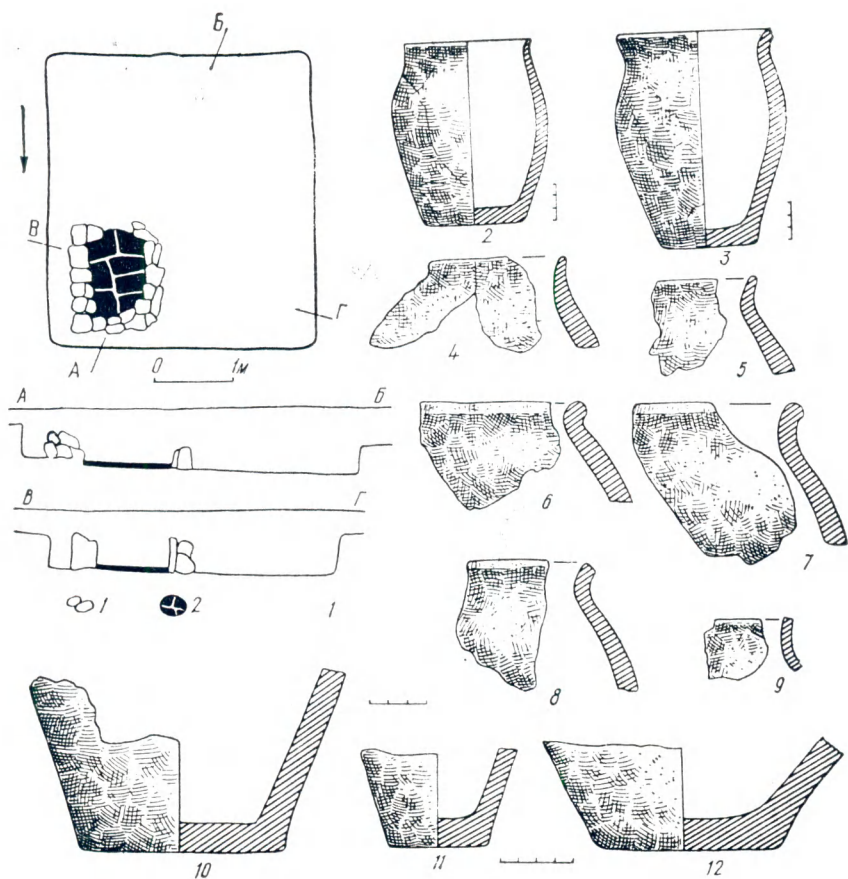
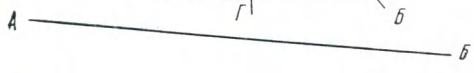
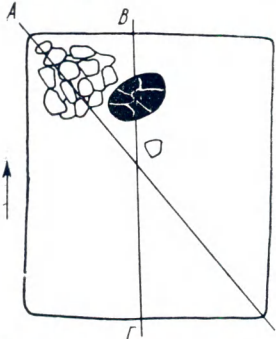
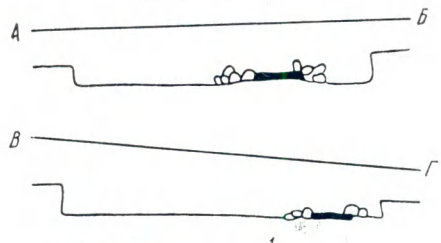
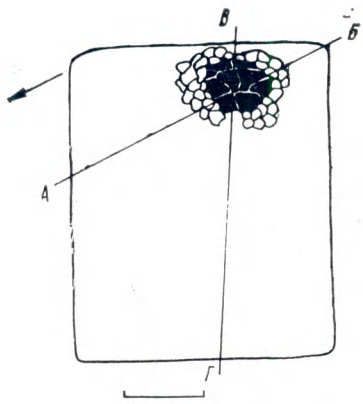
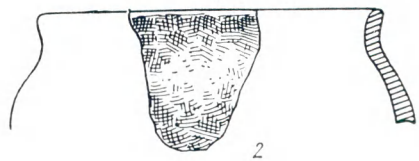

Табл. X. Житло № 15 з Городка.
 1 — план житла, 2—12 — кераміка.

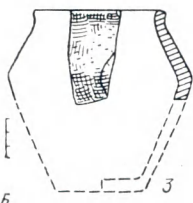
Табл. XI. Житла № 16 і № 17 з Городка.
 1 — план житла № 16, 2—6 — кераміка з житла № 16, 7 — план житла № 17, 8—14 — кераміка з житла № 17. I — каміня; II — черинь.

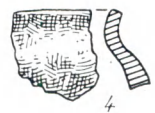
7

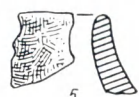
2

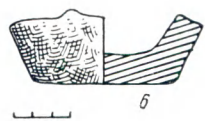
3

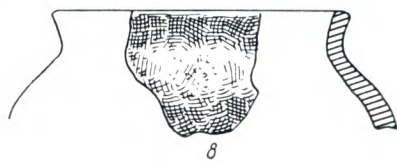
4

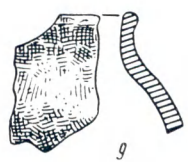
5

6

8

9

10

11

12

13

14

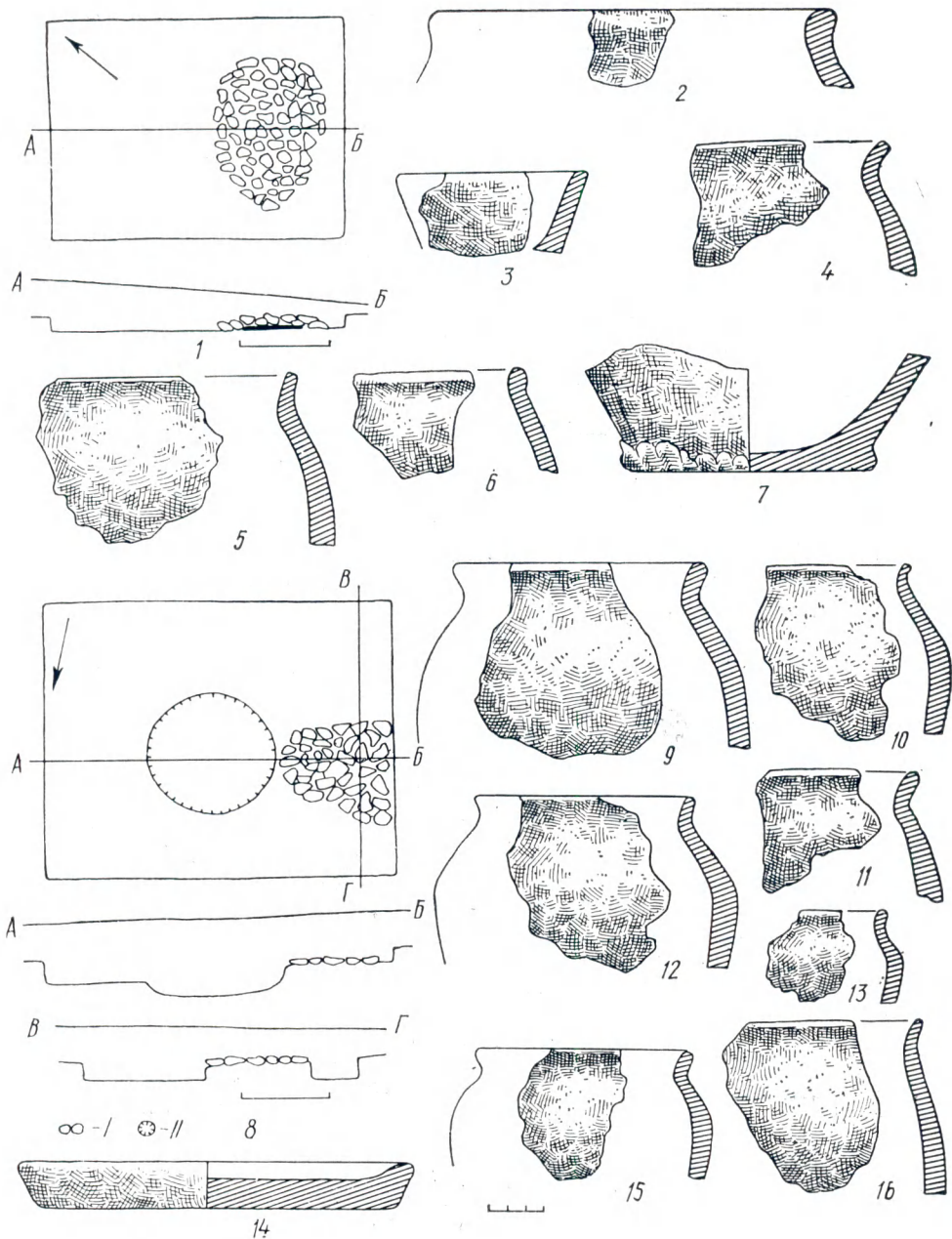

Табл. XII. Житла № 18 і № 19 з Городка.

1 — план житла № 18 2-7 — кераміка з житла № 18, 8 — план житла № 19, 9-16 — кераміка з житла № 19. 1 — каміння; 11 — яма.

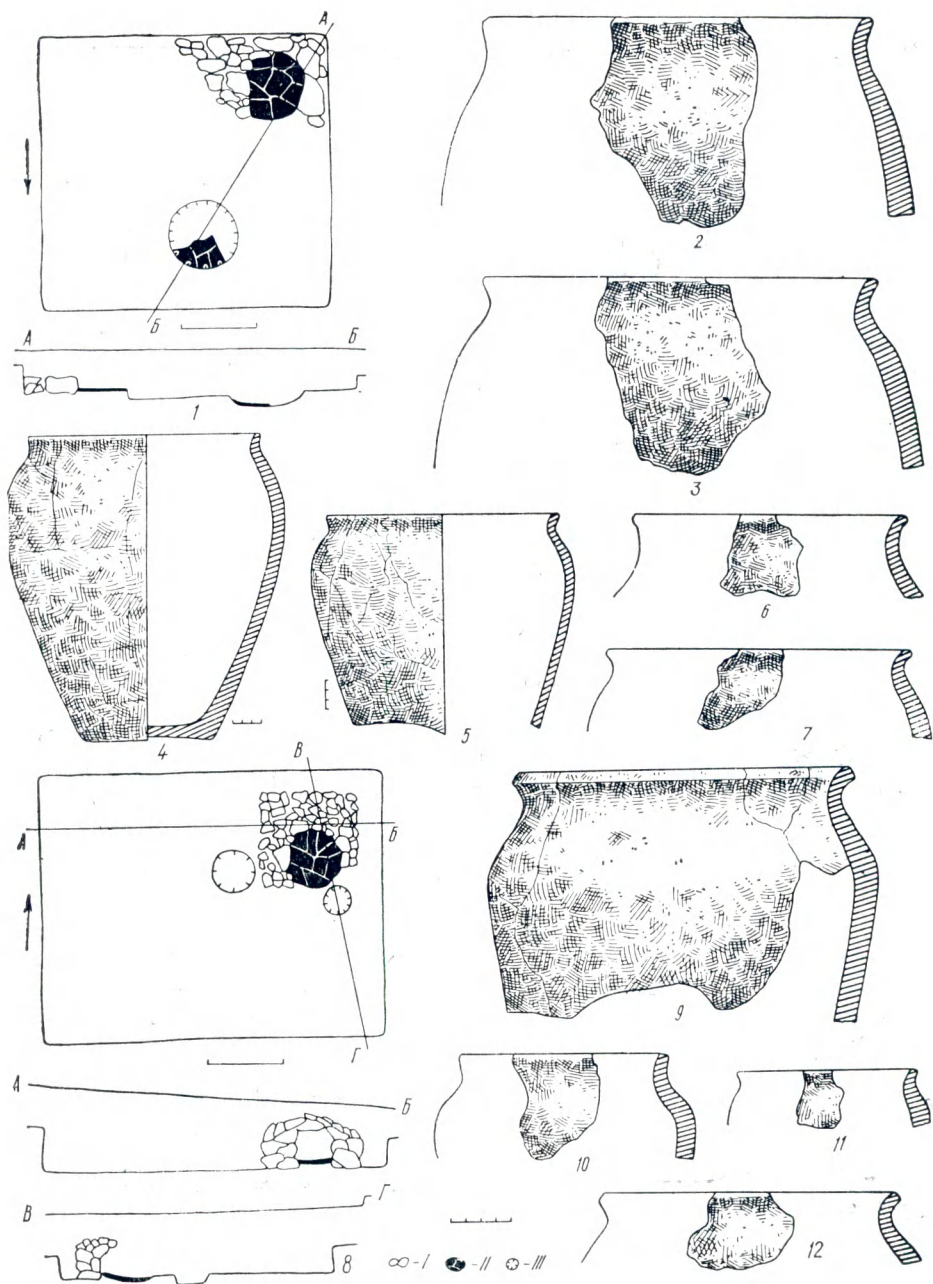

Табл. XIII. Житла № 20 та № 22 з Городка.

1 — план жигла № 20, 2—7 — кераміка з житла № 20, 8 — план жигла № 22, 9—12 — кераміка з житла № 22. I — каміння; II — черинь; III — ями.

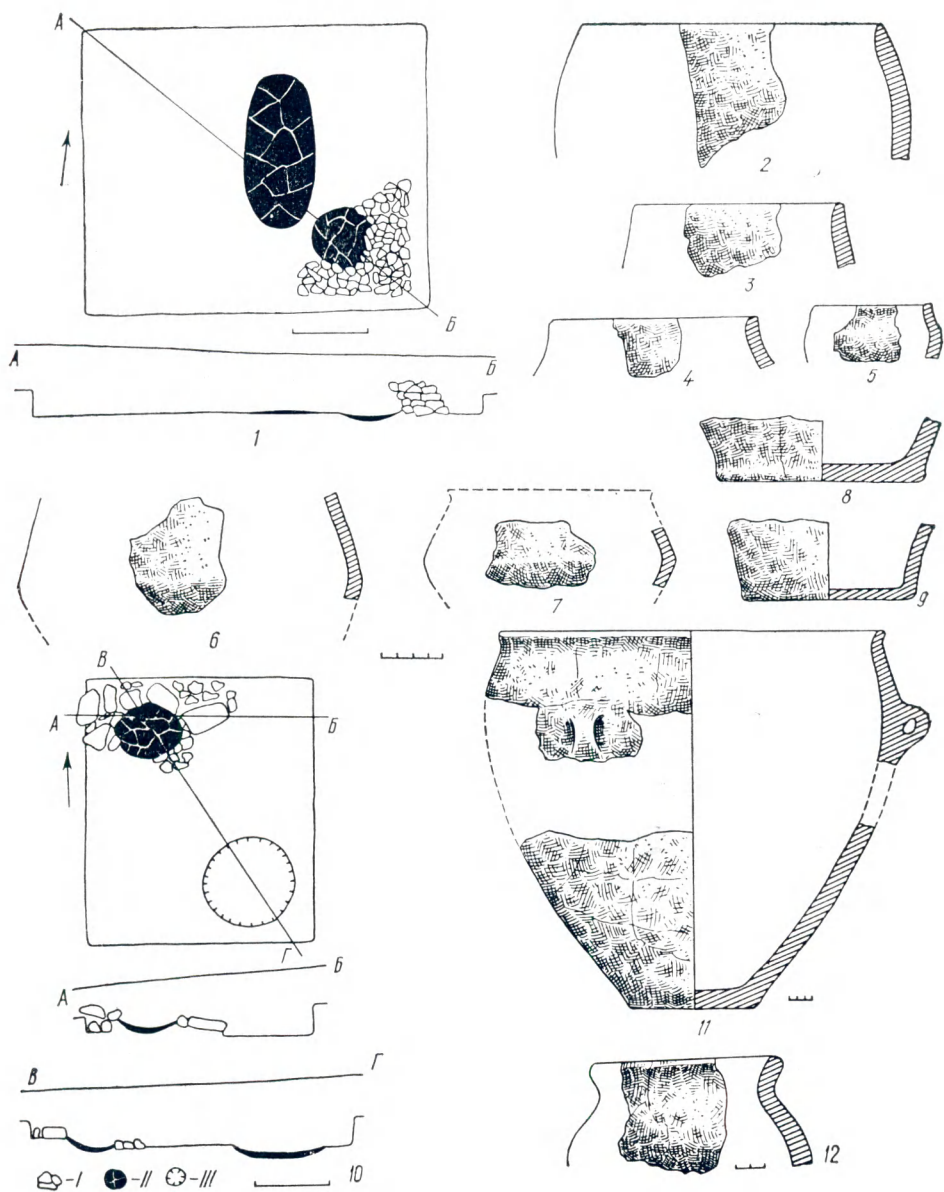

Табл. XIV. Житла № 23 і № 25 з Городка.

1 — план житла № 23, 2—9 — кераміка з житла № 23, 10 — план житла № 25 11 12 — кераміка з житла № 25. I — каміння; II — черені; III — ями.

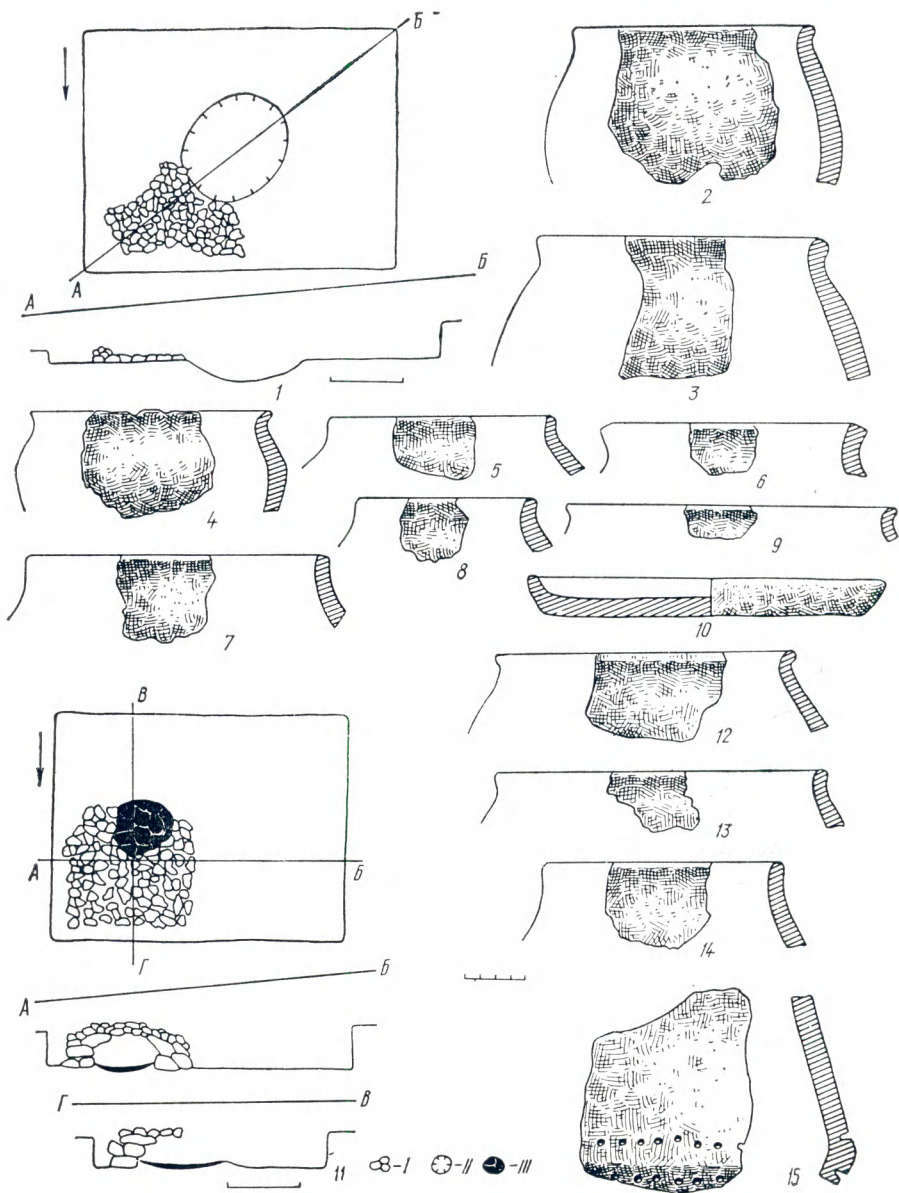

Табл. XV. Житла № 26 та № 27 з Городка.

1 — план житла № 26, 2—10 — кераміка з житла № 26, 11 — план житла № 27, 12—15 — кераміка з житла № 27. I — каміня; II — яма; III — черинь.

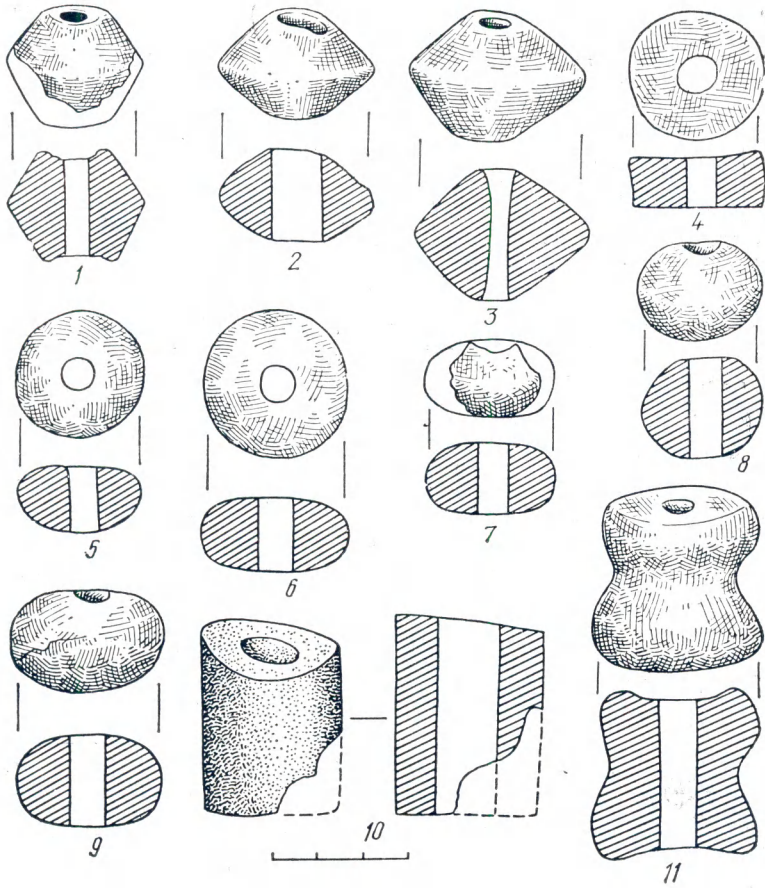

Табл. XVI. Прясла та грузила з Городка.

1, 7 — житло № 10, 2 — житло № 2, 3 — культурний шар, 4 — житло № 19, 5, 6 — житло № 26, 8 — житло № 11, 9-10 — житло № 14, 11 — культурний шар.

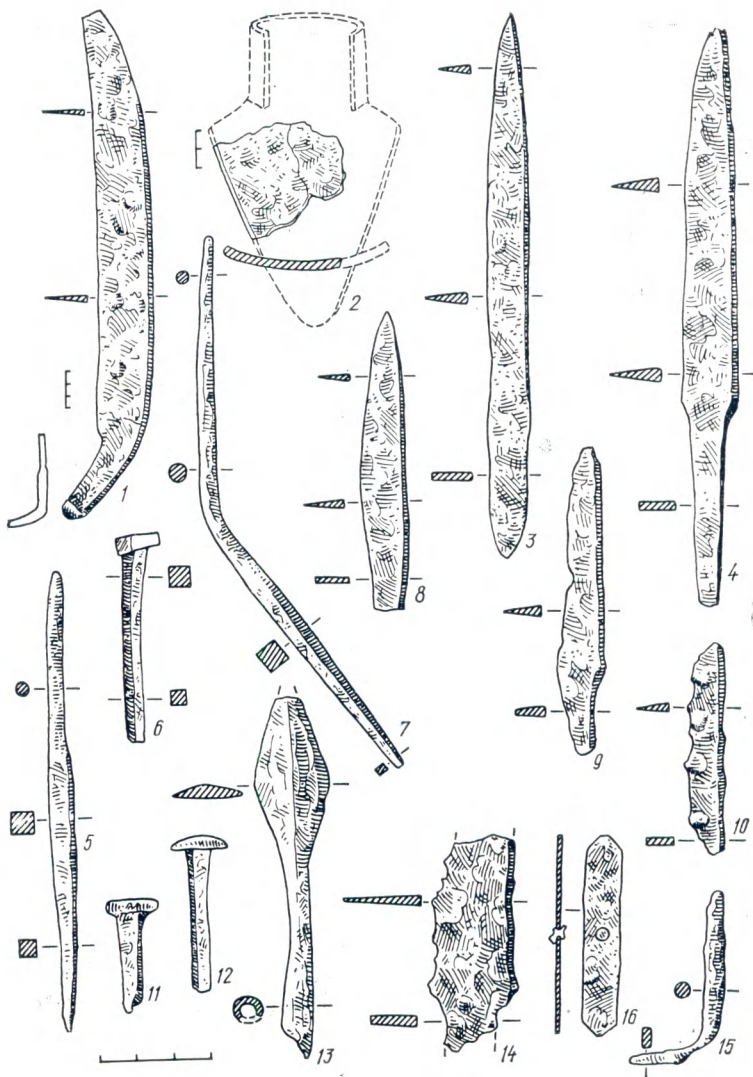

Табл. XVII. Вироби з заліза з Городка.

1 — житло № 15, 2, 4, 5, 8, 13, 15 — житло № 26, 3 — яма № 2, 6 — житло № 9, 7 — культурний шар, 9 — житло № 2, 10 — житло № 3, 11 — яма № 3, 12 — житло № 27, 14 — культурний шар, 16 — житло № 3.

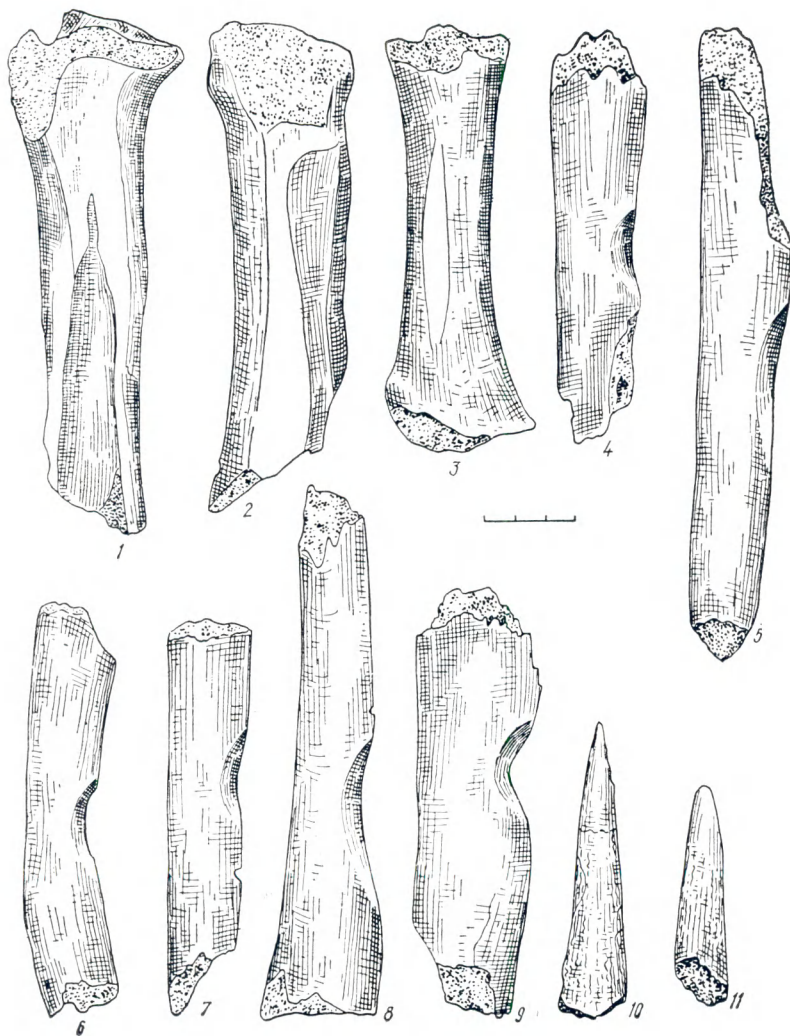

Табл. XVIII. Кістяні вироби з Городка.

1 — житло № 2, 2, 3 — житло № 19, 4 — житло № 7, 5 — житло № 17, 6 — житло № 14, 7, 8 — житло № 11, 9 — житло № 9, 10 — культурний шар, 11 — житло № 18.

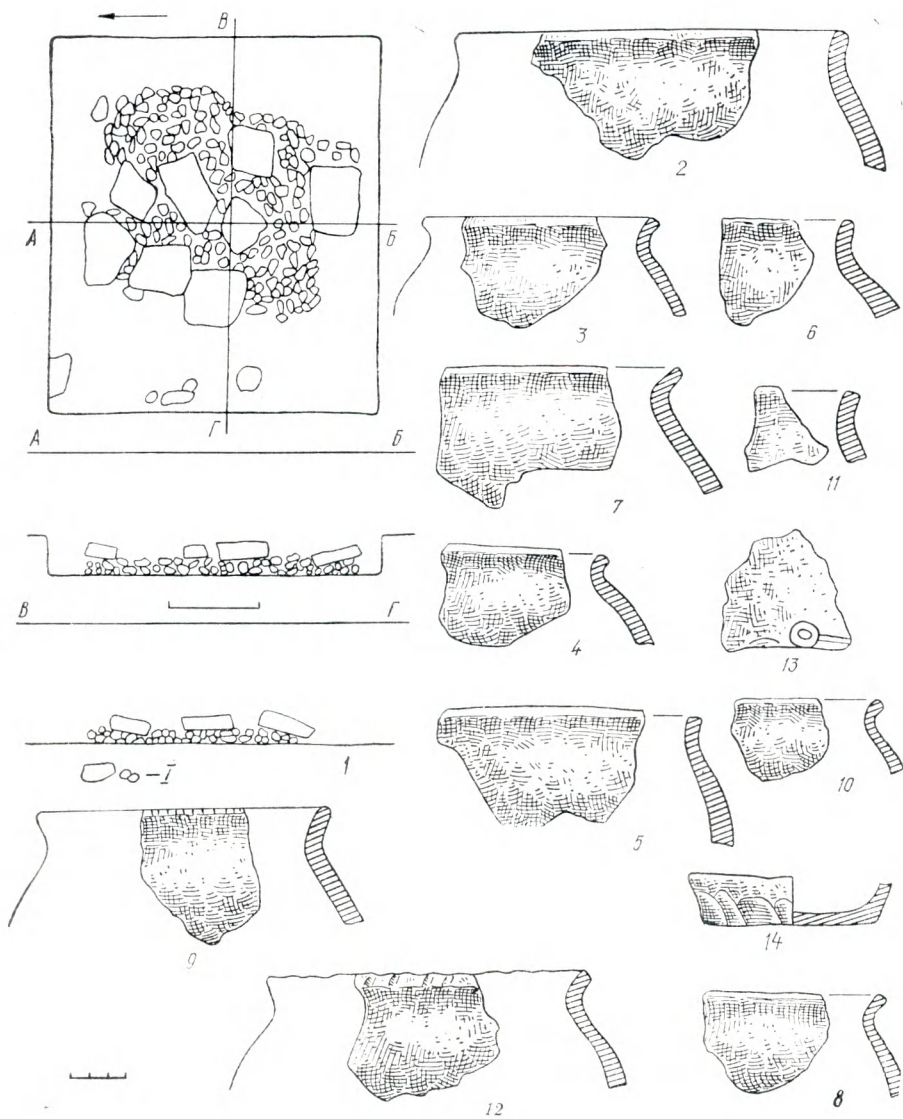

Табл. XIX. Житло № 5 з Устя.
 1 — план, 2—14 — кераміка. 15 — каміння.

1/4 9 15-2442

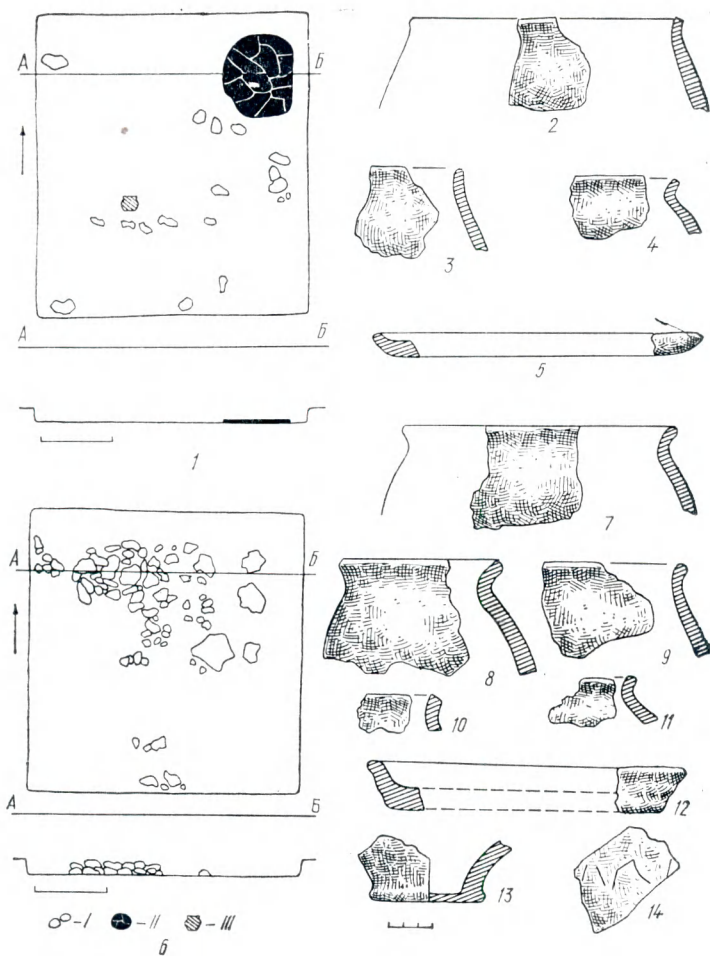

Табл. XX. Житла № 6 і № 7 з Устя І.

1 — план житла № 6, 2—5 — кераміка з житла № 6, 6 — план житла № 7, 7—14 — кераміка з житла № 7. I — каміння; II — черінь; III — горщик.

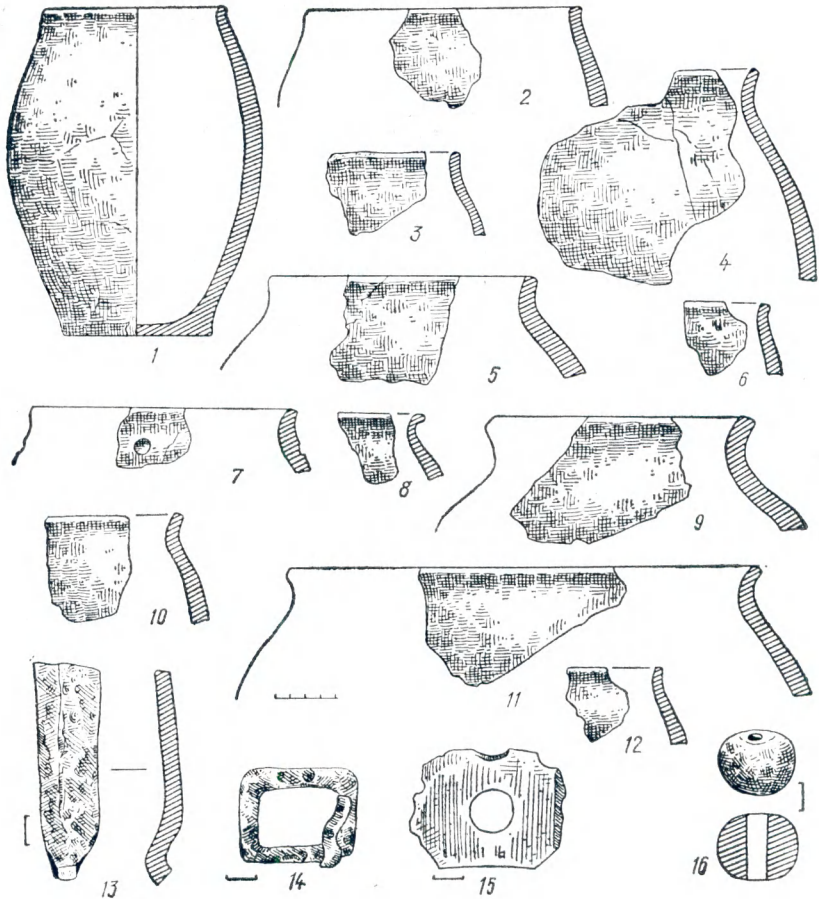

Табл. XXI. Знахідки з ранньосередньовічного поселення Устя І.

1—3 — житла № 1, 4 — житло № 2 7, 9, 11 — культурний шар, 13—16 — житло № 5, 6, 12 — житло № 4, 5, 10, 8 — житло № 3.

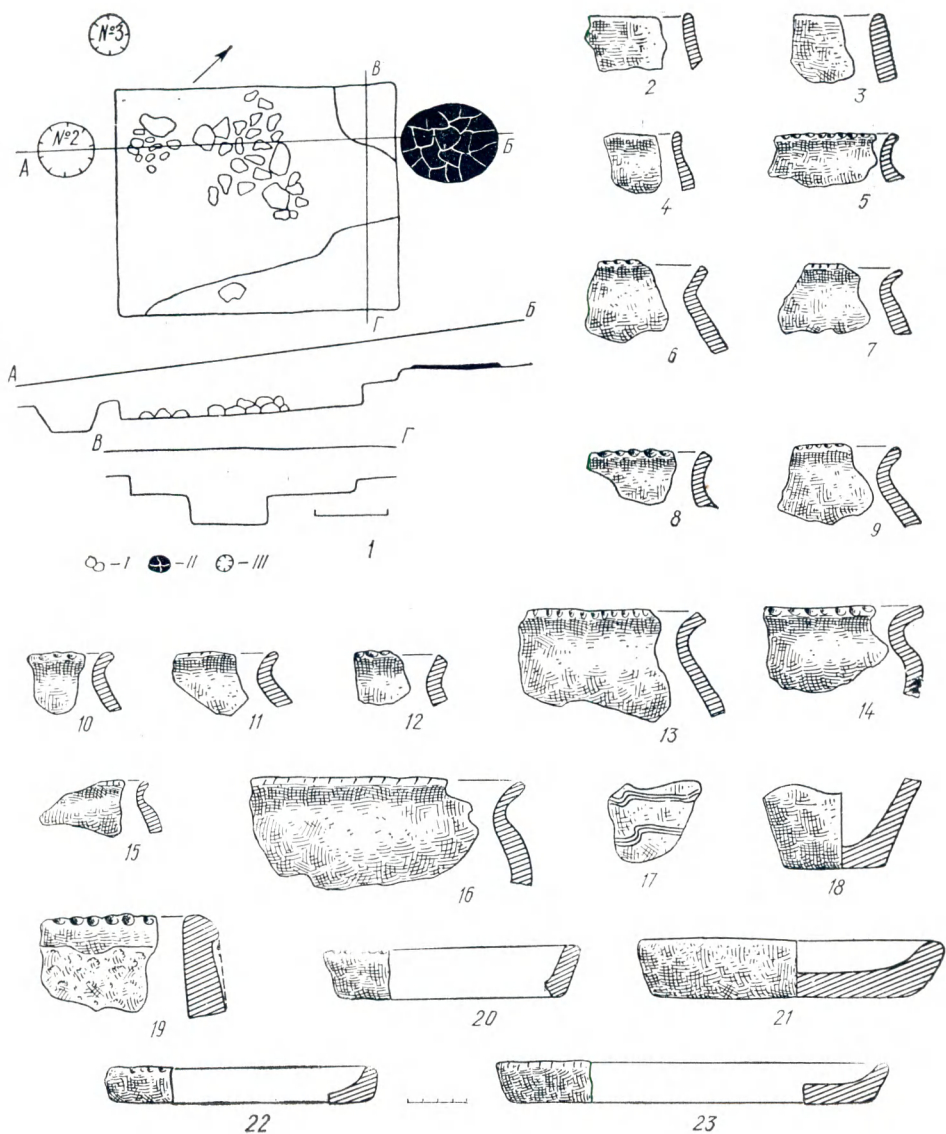

Табл. XXII. Житло № 2 з поселення Бакота I.
 1 — план, 2—23 — кераміка. I — каміння; II — черинь; III — ями.

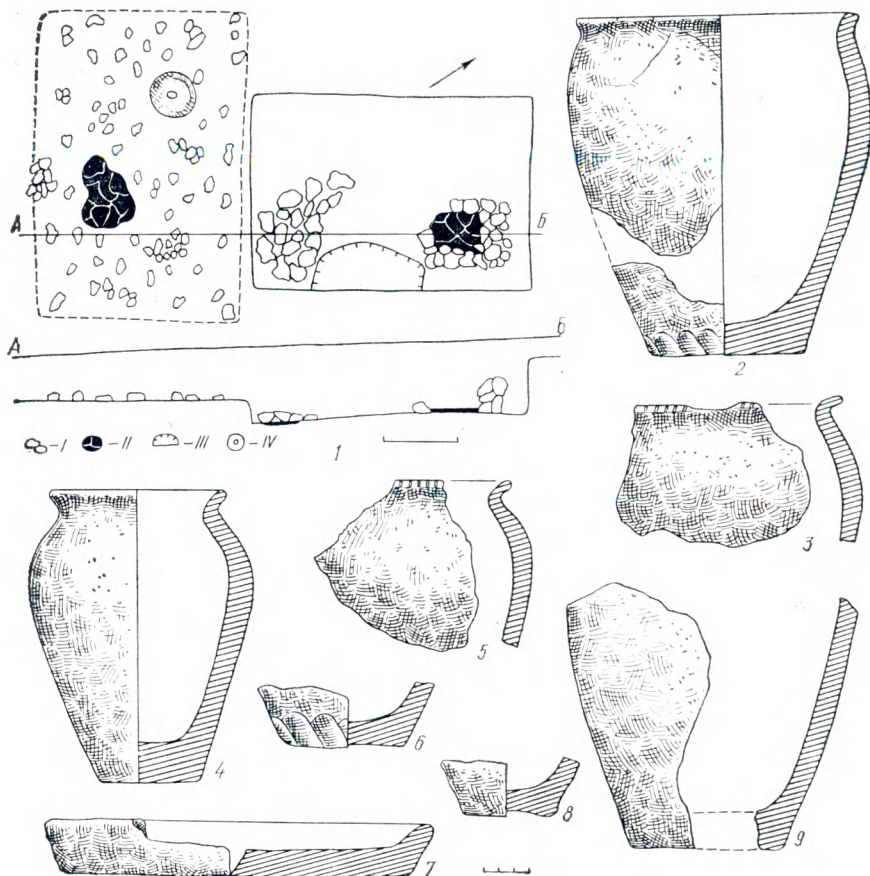

Табл. XXIII. Житло № 4 та господарська споруда з поселення Бакота I.
 1 — плани, 2—9 — кераміка з житла № 4. I — каміння; II — черені, III — яма; IV —
 кам'яна ступа.

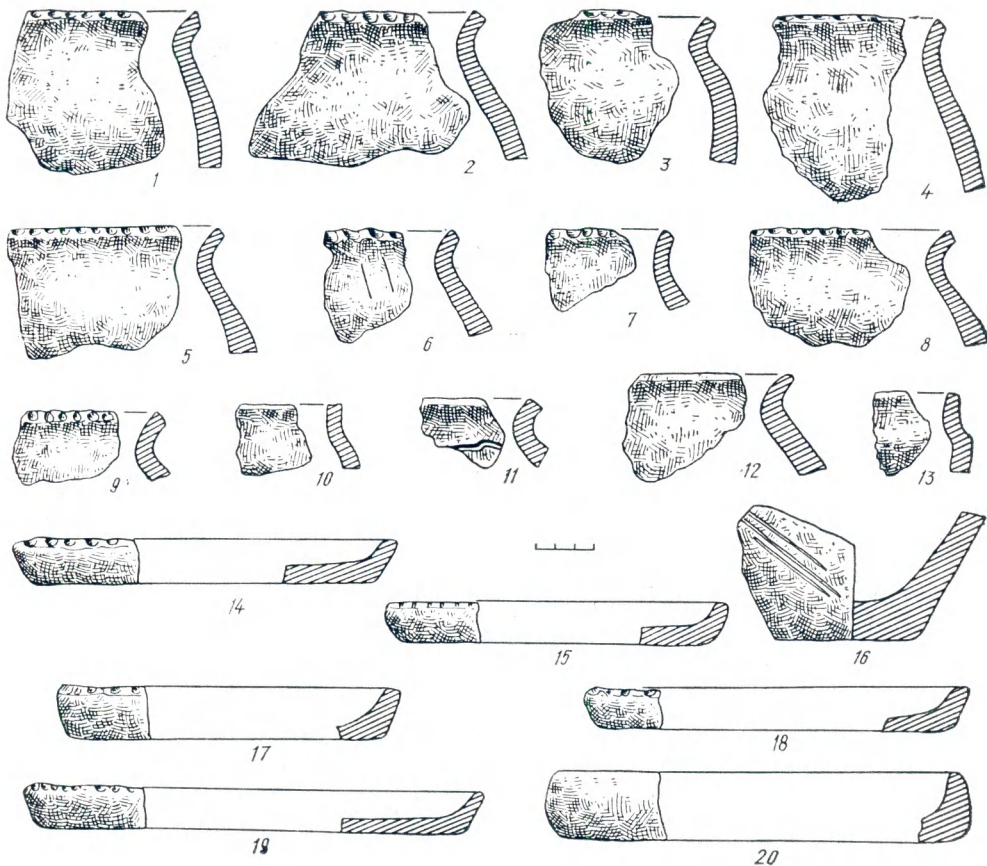

Табл. XXIV. Липна кераміка з господарської споруди з поселення Бакота I (1—20)

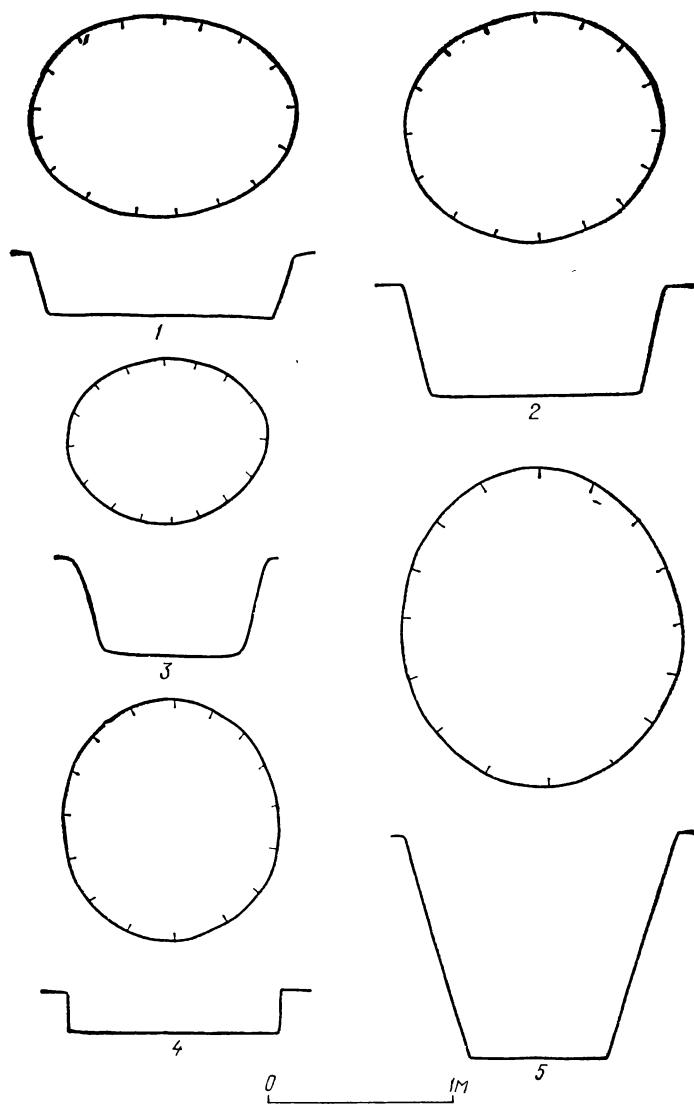

Табл. XXV. Господарські ями з ранньосередньовічних поселень Поділля.
 1-3 — Городок, 4-5 — Бакога I.

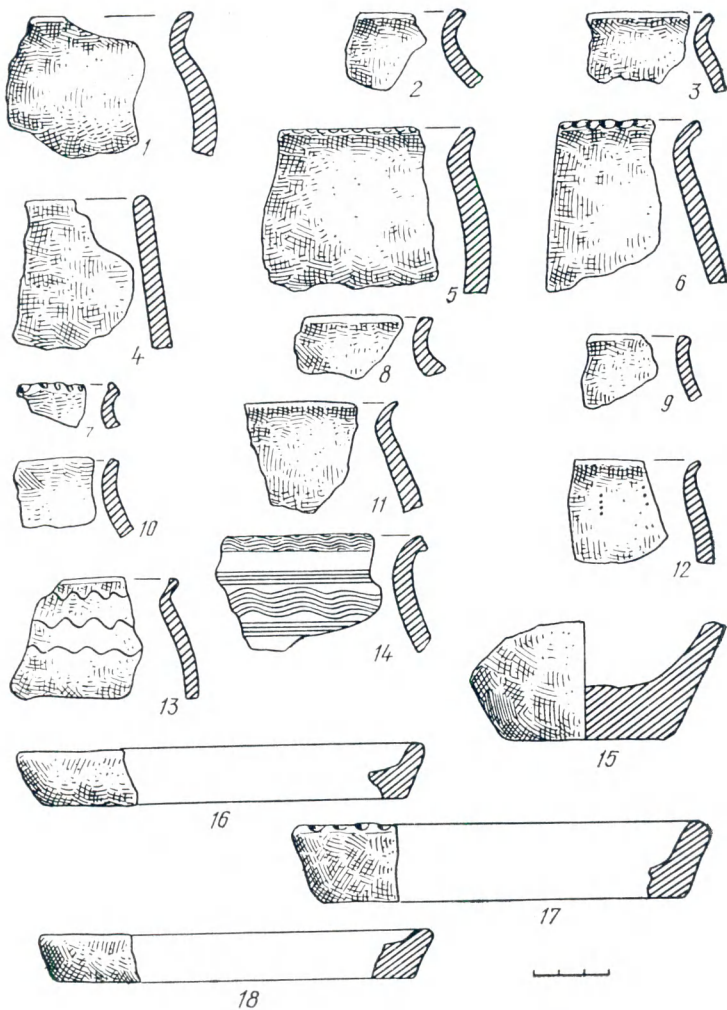

Табл. XXVI. Слов'янська кераміка з Рашкова.

1—10, 15—18 — ліпна кераміка, 11—14 — кераміка, сформована на ручному крузі.

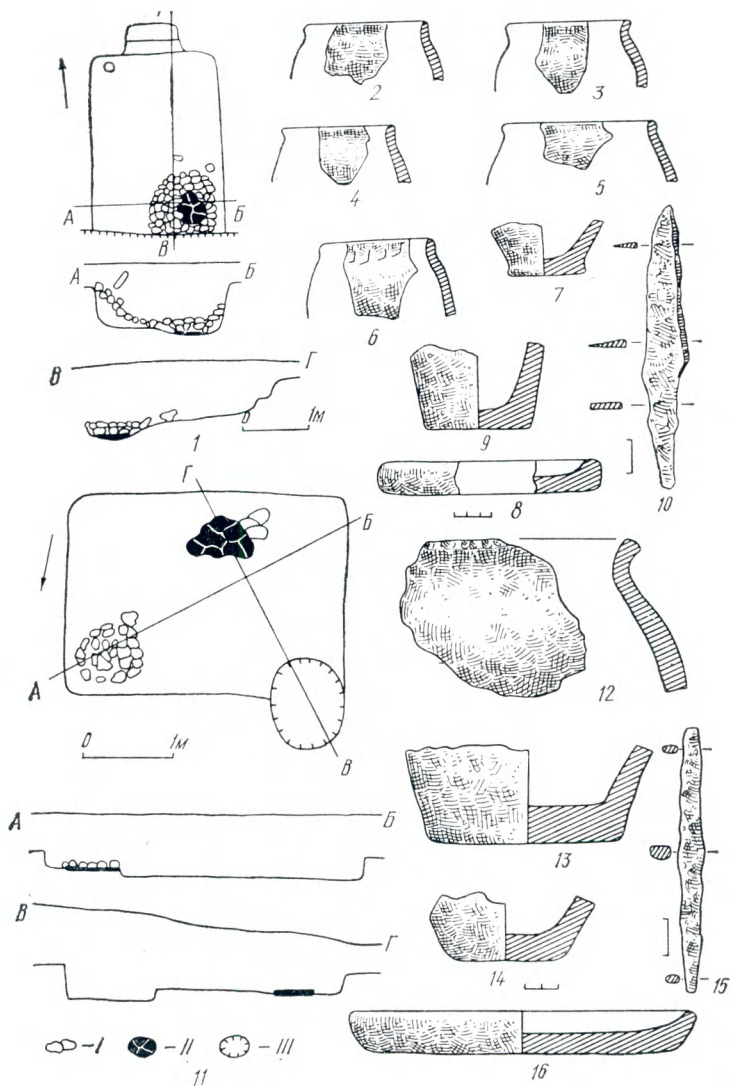

Табл. XXVII. Житла з сіл Пригородок I і Купин I.

1 — план житла з с. Пригородок, 2—10 — знахідки з напівземлянки с. Пригородок, 11 — план житла з с. Купин, 12—16 — знахідки з напівземлянки з Купина. I — каміння; II — черені; III — ями.

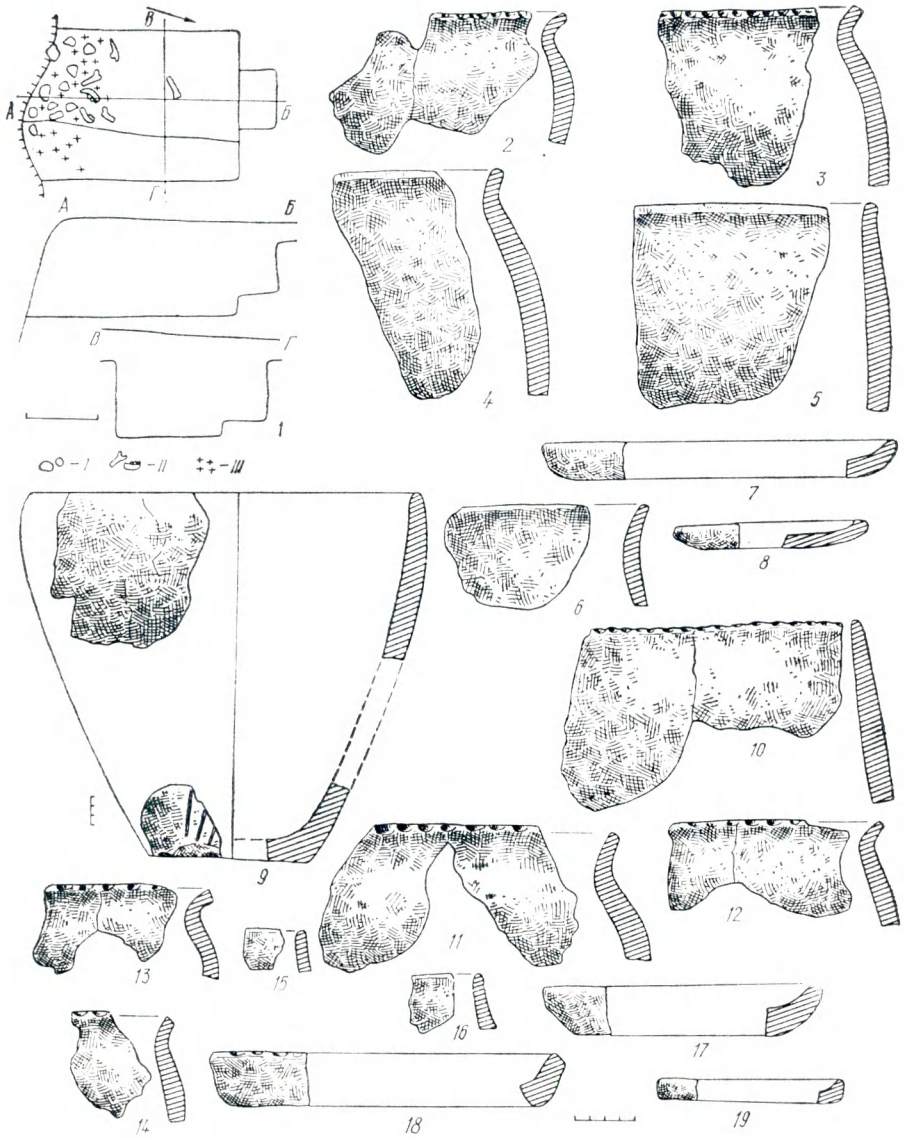

Табл. XXVIII. Житло з с. Сокіл та кераміка з сіл Сокіл та Козлів.

1 — план житла з Сокола, 2—8 — кераміка з соколівського поселення; 9—19 — кераміка з Козлова.
 I — каміння; II — кістки; III — зона.

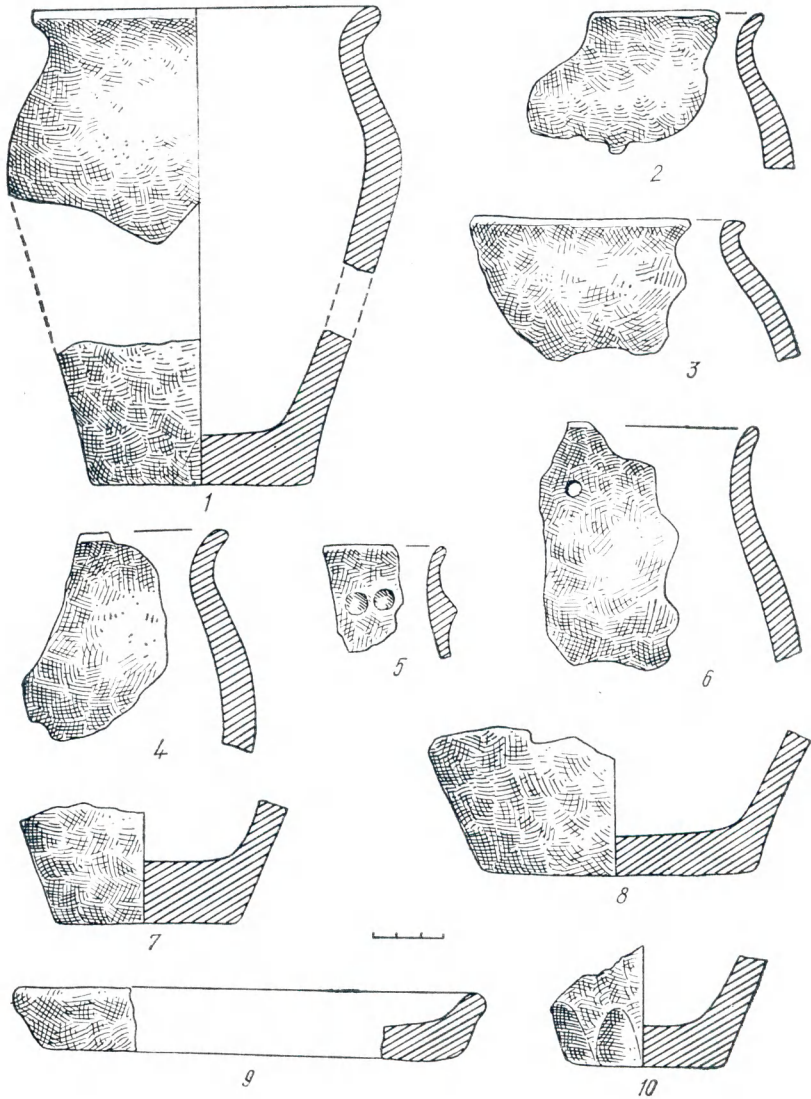

Табл. XXIX. Липна кераміка з ранньосередньовічних поселень Поділля.

1 — Вільхівці, 2, 10 — Слобідка-Мушкатівська, 3, 9 — Студениця, 4 — Сокіл, 5 — Рашків II, 6 — Кременна, 7 — Атаки, 8 — Лисогірка.

Табл. XXX. Липна кераміка з ранньосередньовічних поселень Поділля.

1 — Устя, 2, 6, 7 — Дністрівка, 3, 15 — Нагоряни, 4, 12, 14 — Березова, 5, 8 — Конилівка, 9 — Задубрівка, 10, 11 — Мусорівка, 13 — Бакота.

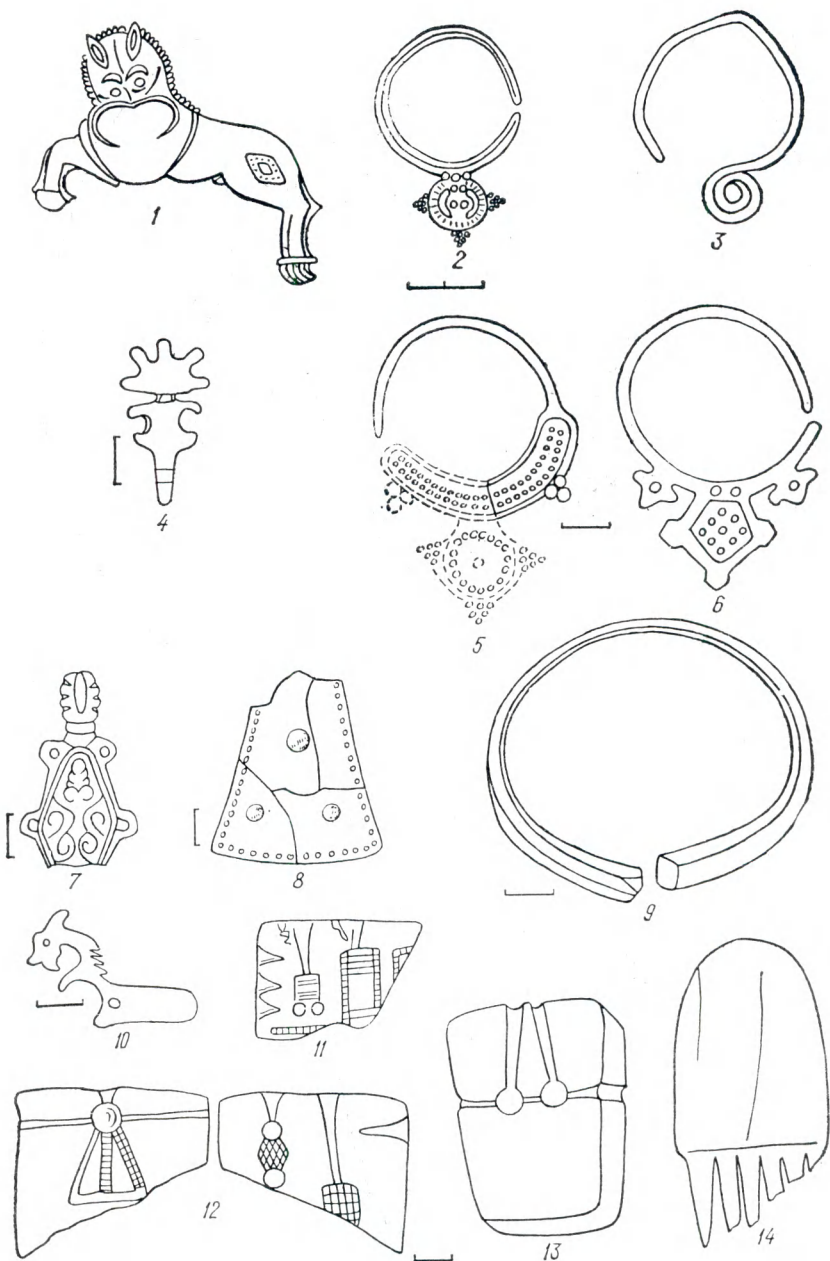

Табл. XXXI. Знахідки ранньосередньовічного часу з території Поділля.

1, 9, 11, 12 — Скибинці, 2 — Гайворон, 3, 5—7, 10, 13 — Семенки, 4 — Горошова, 8 — Лука-Врублівська, 14 — Кисляк.

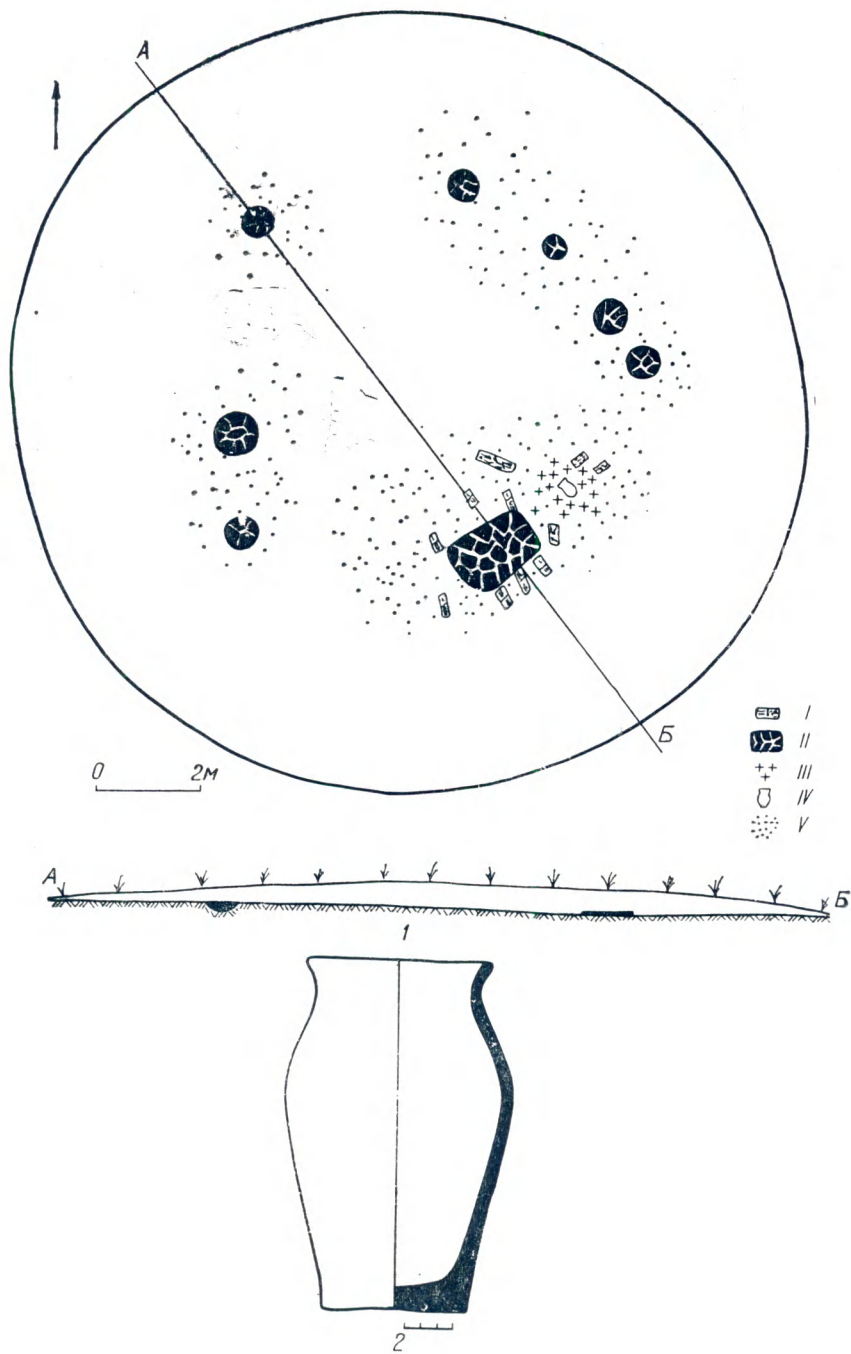

Табл. XXXII. Курган № 1 з с. Чепноси.

1 — план та переріз кургану, 2 — урна. I — обгорілі колоди; II — сліди обпалень; III — вуглики; IV — урна; V — попіл.

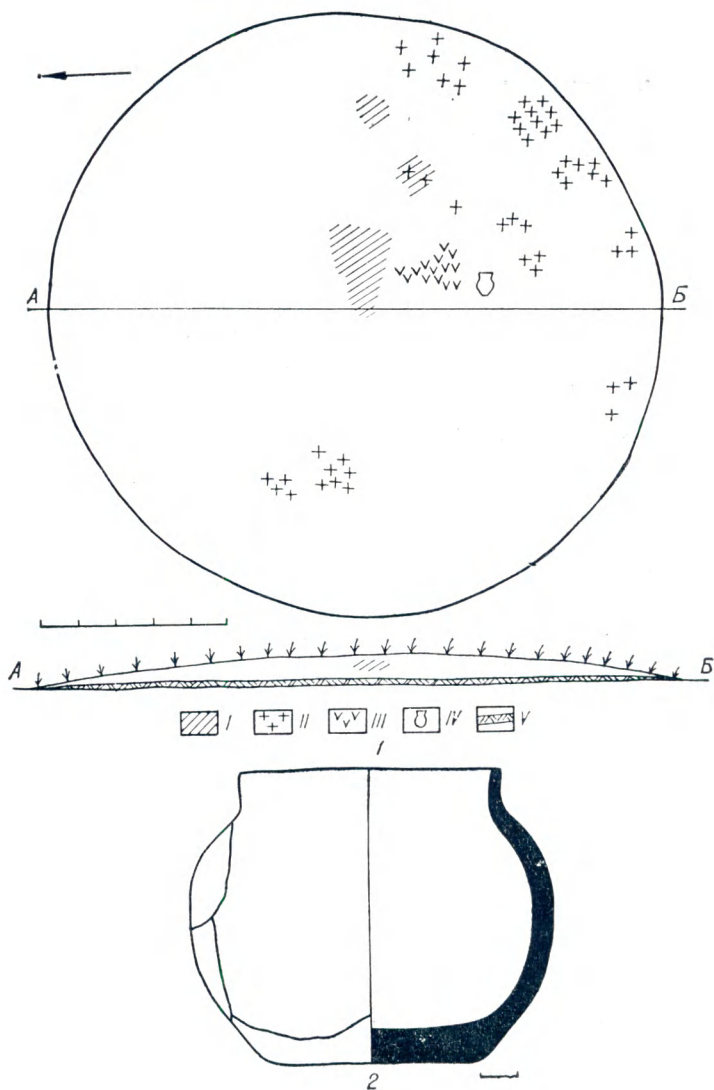

Табл. XXXIII. Курган № 2 з с. Чепоноси.

1 — план та переріз кургану, 2 — горщик. I — перепалений ґрунт; II — вуглики; III — кальциновані кістки; IV — горщик; V — земляна підсіпка основи кургану.

ЛІТЕРАТУРА

1. *К. Маркс*. До критики політичної економії.— *К. Маркс і Ф. Енгельс*. Твори, т. 13.
2. *Ф. Енгельс*. Діалектика природи.— *К. Маркс і Ф. Енгельс*. Твори, т. 20.
3. *Ф. Енгельс*. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— *К. Маркс і Ф. Енгельс*. Твори, т. 21.
4. *В. І. Ленін*. Нові господарські рухи в селянському житті.— *В. І. Ленін*. Повне зібрання творів, т. 1.
5. *В. І. Ленін*. До характеристики економічного романтизму.— *В. І. Ленін*. Повне зібрання творів, т. 12.
6. *В. І. Ленін*. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття.— *В. І. Ленін*. Повне зібрання творів, т. 17.
7. *В. І. Ленін*. Розвиток капіталізму в Росії.— *В. І. Ленін*. Повне зібрання творів, т. 3.
8. *В. І. Ленін*. Про державу.— *В. І. Ленін*. Повне зібрання творів, т. 39.
9. *Агафій*. О царствовании Юстиниана. М.— Л., 1960.
10. *Алексеев Н. С.* Строительные материалы. Справочное пособие. М., 1958.
11. *Алихова А. Е.* Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108. М., 1963.
12. *Артамонов М. И.* Спорные вопросы древней истории славян и Руси.— КСИИМК, вып. VI. М.— Л., 1940.
13. *Артамонов М. И.* Происхождение славян. Л., 1950.
14. *Артамонов М. И.* Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре.— Сообщения Государственного эрмитажа, вып. VII. Л., 1955.
15. *Артамонов М. И.* Археологические исследования в Южной Подолнии в 1952—1953 гг.— КСИИМК, вып. 59. М., 1955.
16. *Артамонов М. И.* Славяне и Русь.— Тезисы докладов научной сессии ЛГУ, 1955—1956 гг. Л., 1956.
17. *Артамонов М. И.* Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— ПВИ. Л., 1967.
18. *Артишевская Л. В.* Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, № 108. М., 1963.
19. *Арциховский А. В.* В защиту летописей и курганов.— СА, та IV. М.— Л., 1937.
20. *Ауліх В. В.* Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів, Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958.
21. *Ауліх В. В.* Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне, Волинської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961.
22. *Ауліх В. В.* Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962.
23. *Ауліх В. В.* Соціальний зміст городища Зимне.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
24. *Ауліх В. В.* Зимнівське городище. К., 1972.
25. *Ауліх В. В.* Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области.— МИА, № 108. М., 1963.
26. *Баран В. Д.* До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межириччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961.
27. *Баран В. Д.* Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К., 1961.

28. Баран В. Д. Поселення I тисячоліття н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962.
29. Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
30. Баран В. Д. Археологічні пам'ятки VI—VII ст. н. е. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулібів.— УІЖ, № 4, 1969.
31. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972.
32. Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, № 108. М., 1963.
33. Баран В. Д. Памятники черняховской культуры в бассейне Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1965.
34. Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— СА, R-XIII-2, 1965.
35. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовской) летописи. Варшава, 1885.
36. Батюшков Н. П. Подолия. СПб, 1891.
37. Башилов В. А. Раннеславянское жилище на поселении у с. Ханска в Молдавии.— МИА, № 108. М., 1963.
38. Беляшевский Н. Ф. Поле погребальных урн эпохи Ia Tapa в Радомысльском уезде Киевской губернии.— АЛЮР. К., 1904.
39. Березовець Д. Т. Розвідка у верхів'ях р. Південний Буг.— АП УРСР. К., 1952.
40. Березовець Д. Т. Могильники уличів у долині р. Тясмину.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
41. Березовець Д. Т. Славянские поселения в устье Тясмина.— КСИА АН УССР, вып. 8. К., 1959.
42. Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, № 108. М., 1963.
43. Бернякович К. Б. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде.— КСИА АН УССР, вып. 36. К., 1954.
44. Бернякович К. Б. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР).— СА, V, 1957.
45. Бібіков С. М. Марксистсько-ленінська методологія та археологічна наука.— УІЖ, 1970, № 4.
46. Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевская и его значение для истории раннеземледельческих племен юга России.— СА, XI, 1949.
47. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, № 38. М.—Л., 1953.
48. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья (опыт изучения первобытной экономики).— СА, 1965, № 4.
49. Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.— Археологія, т. XV. К., 1963.
50. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. М., 1956.
51. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I. СПб, 1887.
52. Богданов Е. А. Спутник техника животноводства по кормлению сельскохозяйственных животных. М., 1922.
53. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст. К., 1963.
54. Бойков А. А. Прямое получение железа из руд.— Собрание трудов, т. II. М.—Л., 1948.
55. Большаков М. А. Община у зырян.— Живая старина, кн. 1. 1906.
56. Брайчевская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, № 82. М., 1960.
57. Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, № 108. М., 1963.
58. Будников П. Н. Керамическая технология, т. I. Харьков, 1927.
59. Бульчев Н. И. Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра. М., 1899.
60. Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963.
61. Вакуленко Л. В. Дослідження гончарної майстерні на Глибощькому поселенні.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.

62. Вакуленко Л. В., Янушевич З. В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.— Археологія, вип. 14. К., 1974.
63. Вакуленко Л. В. Памятники культуры Карпатских курганов у с. Глубокоє.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968.
64. Виокур И. С. Історія та культура черняхівських племен. К., 1972.
65. Виокур И. С. Горох медного века.— «Природа», 1960, № 8.
66. Виокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье.— СА, 1964, № 4.
67. Виокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья.— МИА, № 139. М., 1967.
68. Виокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Подольской экспедиции.— Археологические открытия 1967 года. М., 1968.
69. Виокур И. С., Приходнюк О. М. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968.
70. Виокур И. С., Приходнюк О. М. Раннеславянское поселение у г. Городок.— Археологические открытия 1968 года. М., 1969.
71. Виокур И. С., Приходнюк О. М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты.— Археологические открытия 1969 года. М., 1970.
72. Виокур И. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре.— Археологические исследования на Украине в 1969 г., вып. III. К., 1971.
73. Вѣжарова Ж. Н. Славянски и славянобългарски селища в Българските земли VI—IX век. София, 1965.
74. Гамченко С. С. Раскопки в стране древлян.— МАР, вып. II. М., 1893.
75. Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха).— Труды XI АС, т. I. М., 1901.
76. Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований на Воляни (1919—1923 гг.).— Архив Института археологии АН УРСР. Рукопис.
77. Ганина О. Д. Поселения скифского часу в с. Иване-Пусте.— Археологія, т. XIX. К., 1965.
78. Ганина О. Д. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Иване-Пусте.— Археологія, т. XXI. К., 1968.
79. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и Русах. СПб., 1870.
80. Гехт Г. Керамика. М.— Л., 1938.
81. Голубева Л. А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА, 1957, № 4.
82. Гольдман В. К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901.
83. Гончаров В. К. Лука-Райковецкая.— МИА, № 108. М., 1963.
84. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. М., 1952.
85. Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953.
86. Даниленко В. Н. Славянские памятники I тысячелетия н. э. в бассейне Днепра.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955.
87. Даниленко В. Н. Археологические исследования на Южном Буге в 1957—1958 гг.— Архив Института археологии АН УРСР. Рукопис.
88. Деопик В. Б. Классификация бус юго-восточной Европы VI—IX вв.— СА, 1961, № 3.
89. Державин Н. С. Происхождение русского народа. М., 1943.
90. Довженко В. И. Про феодальний період в історії Русі.— Археологія, т. VI. К., 1952.
91. Довженко В. И. Землеробство древньої Русі. К., 1961.
92. Довженко В. И., Приходнюк О. М. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. IV. К., 1972.
93. Довженко В. И. К вопросу о сложении древнерусской народности.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. К., 1953.
94. Довженко В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, № 70. М., 1959.
95. Довженко В. И. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян.— Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969.

96. *Довженко В. И., Приходнюк О. М.* Разведки славянского отряда в зоне Могилев-Подольской ГЭС.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971.
97. *Довженко В. И., Приходнюк О. М., Малиновский В. П., Чумаченко В. В.* Новые раскопки у с. Сахновки.— Археологические открытия 1972 года. М., 1973.
98. *Дьяконов А. П.* Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII вв.— ВДИ, 1946, № 1.
99. *Живописная Россия.* Малороссия, Подолия и Волянь. СПб.
100. *Завитневич В. З.* Вторая археологическая экспедиция в припятское Полесье.— ЧИОНЛ, кн. VI. К., 1891.
101. *Захарук Ю. М., Ратич О. О.* Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, Львівської області.— АП УРСР, т. V. К., 1955.
102. *Захoder Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. II. М., 1967.
103. *Ильинская В. А.* Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской левобережной Лесостепи.— Славяне и Русь. М., 1968.
104. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. М., 1960.
105. *Ключевский В. О.* Курс русской истории, ч. I.— Сочинения, т. I. М., 1956.
106. *Колчин Б. А.* Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.— МИА, № 2. М., 1953.
107. *Колчин Б. А., Круг Ю. О.* Физическое моделирование сыродутного производства железа.— Методы естественных и технических наук и археология. М., 1963.
108. *Колчин Б. А.* Новые методы в археологии.— СА, 1963, № 4.
109. *Корзухина Г. Ф.* К истории Среднего Приднепровья в середине I тысячелетия н. э.— СА, т. XXII. М., 1955.
110. *Косвен М. О.* Семейная община (опыт исторической характеристики).— СЭ, № 3, 1948.
111. *Кравченко Н. М.* Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.).— МИА, № 139. М., 1967.
112. *Краснов Ю. А.* К истории земледелия в лесной полосе Европейской части СССР.— СА, 1965, № 2.
113. *Кропоткин В. В.* Некоторые проблемы изучения археологии Восточной Европы в эпоху раннего средневековья.— КСИА, вып. 113. М., 1968.
114. *Крушельницька Л. І.* Розвідкові розкопки на Подністров'ї.— Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968.
115. *Кухаренко Ю. В.* Славянские древности V—IX вв. на территории Припятского Полесья.— КСИИМК, вып. 57. М., 1955.
116. *Кухаренко Ю. В.* Поселение и могильник в с. Привольном.— СА, XXII. М., 1955.
117. *Кухаренко Ю. В.* Памятники пражского типа на территории Приднепровья.— СА, VII. Poznań, 1960.
118. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья.— САИ, вып. E-I-57. М., 1961.
119. *Кухаренко Ю. В.* Курганы у с. Селец.— МИА, № 108. М., 1963.
120. *Кухаренко Ю. В.* Раскопки у с. Сахновки.— МИА, № 108. М., 1963.
121. *Кухаренко Ю. В.* Археология Польши. М., 1969.
122. *Кучера М. П.* Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плиснеска.— СА, 1962, № 1.
123. *Лаврентьевская летопись.*— ПСРЛ, т. I, ч. 1. Л., 1926.
124. *Левашова В. П.* Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.— Труды ГИМ, вып. 32. М., 1956.
125. *Лесов Н. М.* Расчеты конструкций сельских зданий. М., 1949.
126. *Линка Н. В., Шовкопляс А. М.* Раннеславянское поселение на р. Тясминь.— МИА, № 108. М., 1963.
127. *Личович Е. Е.* Расчеты и конструирование частей гражданских зданий. К., 1955.
128. *Ляпушкин И. И.* Памятники культуры полей погребений первой половины I тысячелетия н. э.— СА, XIII. М., 1950.
129. *Ляпушкин И. И.* О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв.— КСИИМК, вып. 68. М., 1957.

130. *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.— Л., 1958.
131. *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.— МИА, № 152. Л., 1968.
132. *Малеев Ю. Н.* Исследования в Тернопольской области.— Археологические открытия 1971 года. М., 1972.
133. *Махно Е. В.* Пам'ятки культури полів похорань черняхівського типу.— Археологія, т. IV. К., 1950.
134. *Махно Е. В.* Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань.— АП УРСР, т. III. К., 1952.
135. *Махно Е. В.* З історії досліджень поселень черняхівської культури.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
136. *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян. К., 1965.
137. *Мирча Д. Матей.* Славянские поселения в Сучаве.— Dacia, IV, 1960.
138. *Митрофанов А. Г.* Селище VI—VIII вв. близ дер. Городище.— Древности Белоруссии. Минск, 1969.
139. *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.— ВДИ, 1941, № 1.
140. *Мошенко К.* Досліди селянського будівництва на Кам'яниччині.— Коротке звіт повідомлення за 1926 рік. К., 1927.
141. *Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956.
142. *Никитина Г. Ф.* Классификация лепной керамики черняховской культуры.— СА, 1966, № 4.
143. *Никитина Г. Ф.* Совещание по проблемам черняховской культуры.— СА, 1959, № 3.
144. Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. М.— Л., 1950.
145. *Осадчий Т. И.* Щербаковская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии (историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание). Херсон, 1891.
146. *Падин В. А.* Раннеславянские поселения и могильники в районе Трубчевска.— СА, 1960, № 3.
147. *Панфенов П.* О сельском хозяйстве юго-запада России.— Русский вестник, т. 106. СПб, 1873.
148. *Пачкова С. П., Янушевич З. Я.* Землеробство племен зарубинецької культури.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
149. *Пачкова С. П.* Розкопки поселення край с. Горошева на Дністрі.— Тези пленарних та секційних доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР. Одеса, 1972.
150. *Пачкова С. П.* Раскопки у с. Горошева на Днестре.— Археологические открытия 1971 года. М., 1972.
151. *Пеняк С. И.* Исследования древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия н. э. на территории Закарпатской области.— AR XX, 5. Praha, 1968.
152. *Пеняк С. И.* Раннеславянское и древнерусское население Верхнего Потисья V—XIII вв. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1968.
153. *Перси Д.* Руководство к металлургии. СПб, 1869.
154. *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. К., 1972.
155. *Петров В. П.* Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С. С. Гамченко).— МИА, № 108. М., 1963.
156. *Петров В. П.* Степовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясьминье).— МИА, № 108. М., 1963.
157. *Петровська Е. О., Телегін Д. Я.* Ранньослов'янський могильник на р. Тясміні.— Археологія, т. XVIII. К., 1965.
158. *Пигулевская Н. В.* Сирийские источники по истории народов СССР. М.— Л., 1941.
159. Повесть временных лет, т. I—II. М.— Л., 1950.
160. *Покровська Е. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т.* Поселення VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині.— Археологія, вип. 2. К., 1971.
161. *Покровская Е. Ф., Ковпаненко Г. Т.* Раскопки около села Калантаева и Степовки на Тясмине в 1956 г.— КСИА АН УССР, вып. 8. К., 1959.
162. *Приходнюк О. М.* Розкопки слов'янського поселення другої половини I тисячоліття н. е. біля м. Городка Хмельницької області у 1966 р.— Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968.

163. *Приходнюк О. М.* Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964—1965 рр.— Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968.
164. *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е. на Поділлі.— Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970.
165. *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське житло на Поділлі.— Археологія, вип. 3. К., 1971.
166. *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське поселення Бакота на Поділлі.— Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР. Одеса, 1972.
167. *Приходнюк О. М.* Слов'яни Середнього Подністров'я напередодні утворення Київської Русі.— УІЖ, 1972, № 2.
168. *Приходнюк О. М., Сухобоков О. В.* Всесоюзное совещание по проблемам черняховской культуры.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968.
169. *Прокопий из Кессарии.* Война с готами. М., 1970.
170. *Раппопорт П. О.* Про розвиток планової структури древньоруських жител лісостепової смуги.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1959.
171. *Рафалович И. А.* Раннеславянское селище Хуча VI—VII вв.— КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965.
172. *Рафалович И. А.* Поселение VI—VII вв. у с. Ханска.— КСИА АН СССР, вып. 113. М., 1968.
173. *Рыбаков Б. А.* Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1939, № 1.
174. *Рыбаков Б. А.* Ранняя культура восточных славян.— ИЖ, 1943, № 11-12.
175. *Рыбаков Б. А.* Поляне и северяне.— СЭ, т. VI-VII. 1947.
176. *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. М., 1948.
177. *Рыбаков Б. А.* Уличи.— КСИИМК, вып. XXXV. М., 1950.
178. *Рыбаков Б. А.* Древние русы.— СА, XVII. М., 1953.
179. *Рыбаков Б. А.* Начало русского государства.— Вестник МГУ, № 4-5. М., 1955.
180. *Рикман Э. А., Рафалович И. К.* К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Дунайском междуречье.— КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965.
181. *Рикман Э. А., Рафалович И. А.* К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской (VI—VII вв.) культур Днестро-Дунайского междуречья.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. Кишинев, 1964.
182. *Рикман Э. А., Янушевич З. В.* Земледелие у племен черняховской культуры.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1966.
183. *Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г.* Очерки истории культуры Молдавии. Кишинев, 1971.
184. *Русанова И. П.* Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян.— СА, 1958, № 4.
185. *Русанова И. П.* Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, № 108. М., 1963.
186. *Русанова И. П.* Работы в зоне затопления Житомирской ГЭС.— КСИА АН СССР, вып. 104. М., 1965.
187. *Русанова И. П.* О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья.— Славяне и Русь. М., 1968.
188. *Русанова И. П.* Керамика раннеславянских поселений Житомирщины.— AR, XX, 5. Praha, 1968.
189. *Русанова И. П.* Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.).— Древние славяне и их соседи. М., 1970.
190. *Русанова И. П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом.— САИ, вып. EI-25. М., 1973.
191. *Савич В. П.* Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей.— МДАПВ, вип. 2. К., 1969.
192. *Самокасов Д. Я.* Северянские курганы и их значение для истории.— Труды III АС, т. I. К., 1878.
193. *Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— МИА, № 163. М., 1970.

194. *Сергиенко М. Е.* Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. М.— Л., 1958.
195. *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии.— Труды XI АС. М., 1901.
196. *Сіцінський Є.* Нариси з історії Поділля. Вінниця, 1927.
197. *Симонович Е. О.* Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій).— Археологія, т. V. К., 1951.
198. *Симонович Е. О.* Два ранньосередньовічні поселення на Чернігівщині.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
199. *Сымонович Э. А.* О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевской.— КСИИМК, вып. 57. М., 1955.
200. *Сымонович Э. А.* Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра.— КСИИМК, вып. 68. М., 1957.
201. *Сымонович Э. А.* Об единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, т. XXIX-XXX. М., 1959.
202. *Сымонович Э. А.* Работы на черняховских памятниках Поднепровья.— КСИА АН СССР, вып. 94. М., 1963.
203. *Смиленко А. Т., Загний Г. Ф.* Раскопки гончарных горнов по следам магниторазведки.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971.
204. *Смиленко А. Т.* Этнокультурная карта Восточной Европы второй половины I тысячелетия н. э.— Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972.
205. *Смирнова Г. И.* Раннеславянское поселение у с. Низвиско на Днестре.— РА, т. LI, §. Praha. 1960.
206. *Смішко М. Ю.* Селище доби полів поховань у Вікнінах Великих.— Археологія, т. I. К., 1947.
207. *Смішко М. Ю.* Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II. К., 1948.
208. *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960.
209. *Смишко М. Ю.* Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных.— КСИИМК, вып. XIV. М., 1952.
210. *Смишко М. Ю.* Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. К., 1953.
211. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. М., 1874.
212. *Спицын А. А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— ЖМНП, 1899, № VIII.
213. *Спицын А. А.* Древности антов.— Сборник статей в честь академика И. А. Соболевского. Л., 1928.
214. *Столетов Е. Д.* К вопросу об эксплуатации залежей болотных руд на рр. Божоме и Лютенге.— Хозяйство Якутии. Якутск, 1925.
215. *Сухобоков О. В.* Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Курган-Азак Сумской области.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971.
216. *Тимощук Б. О., Приходнюк О. М.* Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
217. *Тимощук Б. О.* Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969.
218. *Тимощук Б. О.* Археологічні пам'ятки Чернівецької області. Чернівці, 1970.
219. *Тиханова М. А.* Раскопки поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевской (Днестр).— КСИИМК, вып. XXVII. М.— Л., 1949.
220. *Тиханова М. А.* Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э.— КСИА АН УССР, вып. 2. К., 1953.
221. *Тиханова М. А.* Поселение культуры «полей погребений» в Луке-Врублевской Хмельницкой области.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955.
222. *Тиханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4.
223. *Тиханова М. А.* О раннеславянском поселении в Луке-Врублевской.— КСИА АН СССР, вып. 125. М., 1971.
224. *Тихомиров М. Н.* Дневнерусские города. М., 1956.
225. *Третьяков П. Н.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— СА, т. IV. М., 1937.

226. *Третьяков П. Н.* Северные восточнославянские племена — МИА, № 6. М.— Л., 1941.
227. *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена. М., 1953.
228. *Третьяков П. Н.* Спорные вопросы этнического развития восточных славян.— Тезисы докладов на сессии ОИИ и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 г. М.— Л., 1956.
229. *Третьяков П. Н., Шмидт Е. А.* Древние городища Смоленщины. М.— Л., 1963.
230. *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.— Л., 1966.
231. *Федоров Г. Б.* Тверцы.— ВДИ, 1952, № 2.
232. *Федоров Г. Б.* Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии.— КСИИМК, вып. 56. М., 1954.
233. *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960.
234. *Федоров Г. Б.* Население юго-запада СССР в I — начале II тысячелетия н. э.— СЭ, 1961, № 5.
235. *Федоров Г. Б.* Работы Прутско-Днестровской археолого-этнографической экспедиции в 1962 г.— КСПИОАО. Одесса, 1964.
236. *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Материальная культура ранних славян в Карпато-Дунайских землях (VI—IX вв. н. э.).— Славяне и Русь. М., 1968.
237. *Феофилакт Симокатта.* История. М., 1957.
238. *Филлипов Н. А.* Кустарная промышленность в России. Промыслы по обработке дерева. СПб, 1913.
239. *Фролов З. И.* Поселение Тетеревка I (VI—VIII вв.).— КСИА АН СССР, вып. 110. М., 1967.
240. *Хавлюк П. И.* Первая находка зооморфного изображения мартыновского типа на славянском поселении.— Сообщения Государственного Эрмитажа, XIX. Л., 1960.
241. *Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья.— СА, 1961, № 3.
242. *Хавлюк П. И.* Славянские поселения VIII — начала IX века на Южном Буге.— Археологический сборник, вып. 4. Л., 1962.
243. *Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, № 108. М., 1963.
244. *Хавлюк П. И.* О технологии изготовления раннеславянской керамики.— Археологический сборник, вып. 7. М.— Л., 1965.
245. *Ханенко В. И. и Б. И.* Древности Приднепровья. К., 1901.
246. *Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье.— ЗРАО, т. XII. вып. 1-2. СПб, 1901.
247. *Хвойка В. В.* К вопросу о славянах.— Киевская старина, т. XXVII. К., 1902.
248. *Циркунов В. Ю.* О происхождении зодчества. М., 1965.
249. *Шафарик П. И.* Славянские древности, т. I, кн. 1. М., 1848.
250. *Шахматов А. А.* Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919.
251. *Шмидт Е. А.* Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тысячелетия н. э.— МИА, № 108. М., 1963.
252. *Шовкопляс Г. М.* Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли.— Археологія, т. XI. К., 1957.
253. *Шовкопляс А. М.* Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве.— МИА, № 108. М., 1963.
254. *Шрамко Б. А.* Новые данные о добыче железа в Скифии.— КСИА АН СССР, вып. 91. М., 1962.
255. *Янушевич З. В., Маркевич В. И.* Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья. Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970.
256. *Barnea J.* L'incendie de la cite Dinogetia an VI siecle.— Dacia, X. București, 1966.
257. *Bernat W.* Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne w miejsc. Międzyborów, pow. Grodzisk Mazowiecki.— AR, т. VII, 1. Warszawa, 1955.
258. *Borkovský I.* Nejstarší slovanská keramika ze střední Cech.— PA, XXXI. Praha, 1939.
259. *Borkovský I.* Staroslovanská Keramika ve Střední Evrope. Praha, 1940.

260. *Chişvasi-Comşa Maria*. Slavii de răsărit pe teritoriul R. P. R. şi pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice.— SCIV, t. IX, nr. 1. Bucureşti, 1958.
261. *Eisner Jan*. Děvinska Nová Ves. Bratislava, 1952.
262. *Hensel W.* Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1956.
263. *Hülzerówna Z.* Earli Mediaeval Fort in Bonikowo, District Kościan (Great Poland).— AP, V. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962.
264. *Hoffman W.* Die frühslawische Brandgräberfelder im mitterem Elbgebiet.— PZ, XXXVII. Berlin, 1959.
265. *Klichowska M.* Znaleziska zboża na terenie ziem polskich od neolitu do XII wieku. n. e.— KHKM. Warszawa, 1961, n. 4.
266. *Konstantini M.* Săpăturile de la Straulesti — Maicanesti.— Cercetări arheologice, t. 11. Bucureşti, 1965.
267. *Marciniak J.* Przyczyni do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. Sandomierskiem.— WA, XVI, Warszawa, 1939.
268. *Nachulska-Ledwos Renee.* Wezesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile.— Materiały archeologiczne, t. XII, seria A. Kraków, 1971.
269. *Nestor J.* La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata-Monteoru.— Dacia, 1. Bucureşti, 1957.
270. *Öelman Franz.* Haus und Hof im Altertum. Berlin und Leipzig, 1927.
271. *Poulik J.* Južni Morava země dávných slovanů. Brno, 1948—1950.
272. *Poulik J.* Staroslovanská Morava. Praha, 1948.
273. *Poulik J.* Nové slovanské výzkumy na Moravě.— VPS, 1. Praha, 1956.
274. *Radwan M.* Wzloty i upadki polskiego hutnictwa żelaznego.— Przegląd naukowo-techniczny Akademii gorniczo-hutniczej w Krakowie. Ser. n 1. Kraków, 1959.
275. *Radwan M.* Starożytne hutnictwo świętokrzyskie.— Metody badań i wyniki Pozprawy, 57. Kraków, 1966.
276. *Rajewski Z. A.* Gród staropolski na półwyspie jeziora bis kupińskiego Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie Żniskim. Poznań, 1958.
277. *Teodor Dan Gh.* Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VII.— MA, 1. Bucureşti, 1969.
278. *Teodorescu V.* Despre cultura Ipoteşti — Cîndeşti în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploiesti).— SCIV, 15, nr. 4. Bucureşti, 1964.
279. *Werner J.* Slawische Bügelfibeln des VII. Jahrhunderts — Reinecke Festschrift. Meinz, 1950.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР— Археологическая летопись Южной России
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР
АС— Археологический сборник
ВДИ— Вестник древней истории
ГИМ— Государственный исторический музей (Москва)
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения
ЗРАО— Записки Русского археологического общества
ИАК— Известия археологической комиссии
ИА СССР— Исследования по археологии СССР
ИЖ— Исторический журнал
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСПИОАО — Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского археологического общества
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
МАР— Материалы по археологии России
МДАПВ— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА— Материалы и исследования по археологии СССР
ПВИ— Проблемы всеобщей истории
СА— Советская археология
САИ— Свод археологических источников
СГЭ— Сообщения Государственного Эрмитажа
СДЕ— Середньодністровська експедиція
СЭ— Советская этнография
Труды АС— Труды Археологического съезда
ЧИОНЛ— Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
АР — Archeologia, Polona
AR — Archeologické rozhledy
КНKM — Kwartalnik historii kultury materialnej
МА — Memoria antigvitas
М. ARCH. — Materiały Archeologiczne
РА — Památky archaeologické
PZ — Prähistorische Zeitschrift
SA — Slovenská archeologia
SCIV — Studii si cercetări de istorie veche
VPS — Vznik a počátky slovanu.
WA — Wiadomości archeologiczne

З М І С Т

Вступ	3
Розділ I	3
Морфологічна характеристика культури	10
Топографія, розміри та стратиграфія поселень	10
Житлове будівництво	16
Господарські споруди	27
Керамічні вироби	29
Вироби з металів	36
Вироби з каменю, кістки і скла	39
Поховальний обряд	41
Розділ II	43
Періодизація та датування пам'яток	43
Розділ III	49
Економічний та соціальний розвиток слов'ян	49
Сільськогосподарське виробництво та промисли	49
Металургія та металообробка	54
Керамічне виробництво	56
Інші галузі виробництва	58
Деякі аспекти економічного вивчення слов'янського суспільства	59
Розділ IV	69
Місце ранньосередньовічних старожитностей Поділля серед слов'янських пам'яток	69
Слов'янські старожитності Поділля та синхронні пам'ятки	69
Слов'янські пам'ятки VI—VII ст. та черняхівська культура	70
Слов'янські старожитності VI—VII ст. та пам'ятки наступного періоду	75
Слов'яни Поділля та племена «Повісті временних літ»	76
Висновки	79
Огляд ранньосередньовічних пам'яток Поділля	83
Література	144
Список скорочень	153

**Академия наук Украинской ССР
Институт археологии**

Олег Михайлович Приходнюк

СЛАВЯНЕ НА ПОДОЛИИ (VI—VII вв. н. э.)

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Академії наук Української РСР

Редактор *Е. А. Лейбзон*

Художній редактор *С. П. Квітка*

Художнє оформлення *В. Г. Самсонова*

Технічний редактор *Г. М. Терезюк*

Коректор *О. М. Семенова*

Здано на виробництво 19. II. 1975 р. Підписано до
друку 30. VII 1975 р. БФ 00216. Вид. № 384. Зам.
5-2442. Тираж 2000. Папір яноніс № 1, 70x90¹/₁₆.
Умовн. друк. арк. 11,12. Обліково-видавн. арк. 11,4.
Ціна 1 крб. 29 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання «Полі-
графкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Дов-
женка, 3 на Харківській книжковій фабриці «Ком-
муніст» республіканського виробничого об'єднан-
ня «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Хар-
ків, вул. Енгельса, 11.

Видавництво «Наукова думка» в 1976 р. випустить у світ книгу:
Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. Мова українська. 12 арк. 1 крб. 20 коп.

В монографії розглядаються невисвітлені питання історії господарства, культури і соціального ладу давніх племен, що в мезолітичний час населяли Подністров'я. Багато уваги приділено проблемі походження мезолітичної культури Подністров'я, визначенню хронологічних ступенів її розвитку та місця мезолітичної культури цього району серед районів, що його оточують. Висувається положення про те, що Прикарпаття є великою культурно-етнічною провінцією в розвитку культур мезолітичної доби.

Праця ілюстрована фотографіями і рисунками пам'яток матеріальної культури.

Розрахована на археологів, краєзнавців, студентів, учителів, працівників Товариства по охороні пам'яток історії та культури.

Бажаючи придбати цю книгу можуть попередньо замовити її в будь-якому магазині книгорегу, споживчої кооперації, «Книга-поштою». Найбільш тривалий час замовлення на наші видання приймає книгарня «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка після виходу книги з друку надішле її на Вашу адресу післяплатою.

1 крб. 29 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»